

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

**Afrika belsejének feltárása és gyarmatosítása magyar szemmel:
Európa és Afrika kapcsolata a magyar nyelvű sajtóban
1850–1918 között**

Történelemtudományi Doktori Iskola,

Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Új- és Jelenkori Egyetemes Történelem Doktori Program,

Dr. Szilágyi Ágnes PhD, habil. egyetemi docens, a program vezetője

A bizottság tagjai:

Dr. Balogh András DSc, egyetemi tanár, elnök

Dr. Pál István PhD, egyetemi adjunktus, titkár

Dr. Majoros István DSc, professor emeritus, opponens

Dr. Tarrósy István PhD, habil. egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem), opponens

Dr. Régi Tamás PhD, főiskolai docens (Kodolányi János Egyetem), tag

Dr. Baranyi Tamás Péter PhD, kutatási igazgató (Antall József Tudásközpont), tag

Dr. Szilágyi Ágnes PhD, habil. egyetemi docens, póttag

Dr. Byrappa Ramachandra PhD, egyetemi adjunktus, póttag

Témavezető: Dr. Búr Gábor PhD, habil. egyetemi docens

Budapest, 2018.

ADATLAP

a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Kicsindi Edina

MTMT-azonosító: 10024452

A doktori értekezés címe és alcíme: Afrika belsejének feltárása és gyarmatosítása magyar szemmel: Európa és Afrika kapcsolata a magyar nyelvű sajtóban 1850–1918 között

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.221

A doktori iskola neve: Történelemtudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Új- és Jelenkori Egyetemes Történelem Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Búr Gábor PhD, habil. egyetemi docens

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg,

hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

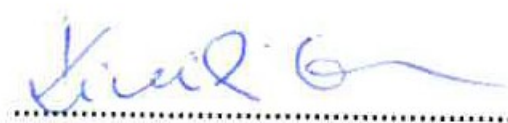
a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének

Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2018. november 16.

A handwritten signature in blue ink, consisting of a series of loops and a long horizontal stroke at the end, positioned above a dotted line.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalom

Tartalom	5
BEVEZETÉS.....	7
I. FORRÁSOK	12
1. A sajtó, mint forrás	12
2. A felhasznált sajtóforrások	18
2.1. Az élclapok.....	18
2.2. A Vasárnapi Ujság	25
2.3 A Földrajzi Közlemények és az Ethnographia.....	28
II. AFRIKA BELSEJÉNEK FELTÁRÁSA	31
1. Tudománytörténeti háttér.....	31
1.1 A földrajz és antropológia „kínos szövetsége” a gyarmatosítással	31
1.2 A földrajz és a néprajz magyarországi intézményrendszere	33
2. Afrikai utazók a tudományos és közérdeklődés homlokterében	48
3. Az afrikai utazások megjelenése a <i>Földrajzi Közleményekben</i> és a <i>Vasárnapi Ujságban</i>	53
4. Az ideológiai háttér megjelenése a forrásokban	61
4.1 A rabszolgaság elleni küzdelem eszméje	61
4.2 A civilizációs küldetés eszméje	68
5. A felfedezések és gyarmatosítás közötti határvonal vizsgálata a <i>Földrajzi Közleményekben</i>	79
IV. GYARMATOSÍTÁS.....	89
1. Az Osztrák–Magyar Monarchia és az afrikai gyarmatosítás	89
2. A bennszülöttek és az európai civilizáció.....	109
2.1. Az afrikai bennszülött legismertebb képe: a zulu harcos.....	109
2.2. Az afrikai bennszülött képe: vadság, kegyetlenség, kannibalizmus, szexuális túlfűtöttség, lustaság és gyermeki ostobaság	123
3. A búrok és az európai civilizáció.....	142
3.1. Dél-Afrika képének változása a zulu háborútól a búr háborúig.....	142
3.2. Búr-kép: puritánság, szorgalom, hősiesség	147

4. A brit hadjáratok és gyarmatpolitika megítélésének változása a felfedezésektől az első világháborúig	152
5. A gyarmati hatalmak elítélése az első világháborúban	156
ÖSSZEFOGLALÁS.....	161
FÜGGELÉK.....	173
Képek és illusztrációk.....	173
Ábrák jegyzéke	195
Táblázatok jegyzéke	195
BIBLIOGRÁFIA.....	196
Felhasznált források.....	196
Az Üstökös.....	196
Bolond Istók.....	196
Bolond Miska.....	197
Borsszem Jankó	197
Ethnographia	199
Földrajzi Közlemények.....	199
Kakas Márton.....	205
Mátyás Diák	205
Vasárnapi Ujság.....	206
Felhasznált irodalom	213

BEVEZETÉS

Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia és Afrika kapcsolatát sokáig csak Afrikában járt utazók, földrajzszakutatók, „felfedezők”, vadászok stb. egyéni tapasztalatain keresztül próbálták értelmezni. Ennek oka az volt, hogy az egyéni tapasztalás mentes volt minden olyan politikai vagy gazdasági aspektustól, amely kapcsolatba hozhatta volna Magyarországot a gyarmatosítás, az imperializmus és annak első világháború előtti történetének egyre negatívabb megítélésével, illetve az ezzel járó kollektív felelősséggel a 20. század második felében.

A kollektív felelősségtől való elhatárolódás ilyen formája nem volt egyedülálló Közép-Európában. Walter Sauer ezt az osztrák történetírásban például „Entdeckungsgeschichté”-nek, vagyis a *felfedezések történetének*-nek nevezte, és szintén a gyarmatosítástól való elhatárolódás megnyilvánulásának tartotta az osztrák történeti és földrajzi irodalomban. Szerinte a szemlélet egészen a századfordulóig nyúlt vissza az osztrák akadémiai gondolkodásban.¹ Emil Tietze, a Bécsi Földrajzi Társaság elnöke például már 1902-ben azt mondta egyik, Emil Holub-ot méltató beszédében, hogy „az osztrák utazót rendszerint nem hajtotta más, csupán maga a kutatás szeretete.”² Ugyanebben az évben jelent meg John A. Hobson értekezése az imperializmusról, amely világossá tette az európai nagyhatalmi egyensúly felbomlását és a Monarchia lemaradását Nagy-Britanniához, Franciaországhoz és Németországhoz képest.³ Tietze szavai így inkább magyarázkodásként hatottak, megtagadva mindennemű korábbi kísérletet és próbálkozást, amely az 1850-es évektől kezdve arra irányult, hogy a Monarchia bármilyen jellegű befolyást szerezzen Afrikában és nehogy lemaradjon a törtető európai nagyhatalmak mögött.⁴ A századfordulón azonban a birodalmi lét kritériumai éppen átalakulóban voltak Európa-szerte, a Monarchia nagyhatalmi státuszának és birodalmi rangjának fenntartása pedig létkérdéssé vált a politikai elit számára. Ugyanakkor egyfajta

---

¹ Sauer 2002b, 55. A vesztes első világháború és a Monarchia széthullása miatti trauma ehhez hasonló megnyilvánulását Romsics Gergely az osztrák emlékezetirodalom feldolgozása *kapcsán* „a »kisosztrák« jelen és a birodalmi, mitikus múlt közötti *Abgrund*, azaz feneketlen szakadék” érzékeltetésére szolgáló eljárásnak nevezi (Romsics G. 2004, 55.). Ez a szemlélet a második világháború elvesztése után reneszánszát élte Ausztriában, amikor a szociológus August Knoll megfogalmazta azt a nézetet, miszerint Ausztria *nem a politika által, hanem a zene erejével hódította meg a világot* (Sauer 2002b, 55.).

² Emil Tietze: Rede am Sarg Holub's. In *Mitteilungen der k. u. k. Geographischen Gesellschaft in Wien* XLV (1902), 99. Idézi Sauer 2002b, 55.

³ John A. Hobson: *Imperialism*. James Pott and Co., New York, 1902.

⁴ Ennek kutatása Ausztriában éppen Walter Sauer és tanítványai által indult meg 2001-ben. Ennek keretében feldolgozásra kerültek a levéltári anyagok pl. az Österreichisch-Ungarisch Kolonialgesellschaft (1894), Verein zur Förderung der Österreichischen Schifffahrt (1904) és a Flottenverein (1907) tevékenységére vonatkozóan (lásd Loidl 2012).

elhatárolódásra tett kísérlet is volt ez a gyarmatosítás egyre láthatóbb politikai és emberi jogi következményeitől és a vele járó felelősségtől.

A birodalom magyar felében ezt az összehasonlítást Gerster Béla tette meg egy a *Földrajzi Közleményekben* 1903-ban megjelent tanulmányában, amelyben végig mély meggyőződéssel vallotta, hogy a gyarmatosítás civilizációs küldetés volt az 1860–1880-as években, azonban a századfordulóra megváltoztak a körülmények, és a birodalmat már nemcsak a tengerentúli területeken lehet építeni, hanem bárhol, ahol a nemzet fejlődéséhez a szükséges erőforrásokat és földrajzi teret biztosítva látjuk.”⁵ Sem Gerster, sem Tietze tanulmányában nincs nyoma az imperializmustól való kényszerű elhatárolódásnak, sokkal inkább annak a törekvésnek, hogy bizonyítsák: Ausztria–Magyarország a birodalom ezen új kritériuma szerint is megőrizheti nagyhatalmi státuszát.

Magyarországon a 20. század folyamán továbbá a *felfedezések története* a történeti és főleg a földrajzi szakirodalomban az ausztriaiánál jóval összetettebb hatások során formálódott. Az irányzat kialakulása és fejlődése itt nem csupán a *birodalmi múlt* – *kisállami jelen* traumájából táplálkozott. Ezeket a műveket egyfajta duális szemlélet jellemezte, mintha csak kétféle céllal lehetett volna Magyarországról Afrikába utazni: tudományos céllal, vagy „imperialista” szándéktól vezérelten. Misszionáriusok,⁶ utazók, vagy az 1849-es emigráció tagjai – valamennyien úgy kerültek bemutatásra, mint akik „részt vettek Afrika tudományos megismerésében.”⁷ A másik oldalon ezzel szemben az arisztokraták, mint Teleki Sámuel vagy Almásy László életútjának és „munkásságának” bemutatása áll. Borsos Balázs a Teleki Sámuel vezette expedíció néprajzi vonatkozásait feldolgozó könyvében Krizsán László 1994-ben megjelent írását⁸ egyenesen a „dogmatikus marxista hanghoz való visszatérésnek” nevezi. Itt ugyanis a szerző a grófot az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmatszerző ügynökének állítja be és „a karosszékekben ülő moralista erkölcsi magasságából ítéli” el.⁹ A szemlélet kanonizálódását mi sem mutatja jobban, minthogy 1990 után is jelentek meg hasonló írások történelmi és földrajzi folyóiratokban.¹⁰ A vita azonban máig tart: Régi Tamás, aki nem mindenben értett egyet

---

⁵ Gerster 1903, 128.

⁶ Krizsán László Czimmermann István és Menyhárt László jezsuita misszionáriusokról szóló 1994-es írásainak kritikájához lásd Kicsindi 2003b.

⁷ Lásd Krizsán 1981.

⁸ Krizsán László (1994): *Magyar utazók Afrikában*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

⁹ Borsos 1998, 47.

¹⁰ Példának csak néhány cikket említenék, mint Csorba László Sass Flóráról szóló írása a *História* c. folyóiratban (lásd Csorba 2001), vagy Kubassek János 2008–2009-es írásai a *Rubicon* hasábjain (lásd Kubassek 2009.) Lásd továbbá Bödök Zsigmond könyvét (Bödök 2001), amely 2005-ben már a második kiadását érte meg. Én magam nem tekintem a dolgozat feladatának sem Teleki Sámuel, sem pedig Magyar

Borsos Balázs elítélő hozzáállásával, 2007-ben a BUKSZ-ban megjelent cikkében arra hívta fel a figyelmet, hogy noha tudományosan elfogadhatatlannak tartja Afrika-kutatók és Afrika-vadászok összemosását és általánosítását, a szafari-leírások és ezen belül is a vadászélmények szövegének vizsgálata hasznos forrásként szolgálhatna az antropológia, néprajz, de az irodalom- és történelemtudomány számára is.¹¹

A gyarmatosítástól való elzárkózással a magyar történeti és földrajzi irodalomban én a 2000-es évek elején szembesültem először, amikor szakdolgozati témaként Czimmermann István és Menyhárh László jezsuita szerzetesek 1885–1897 közötti mozambiki missziós tevékenységének napló- és sajtóanyagát dolgoztam fel. A Menyhárh László naplójának és Czimmermann István nyomtatásban is megjelent leveleinek szövege éles ellentétben állt a róluk az 1980–1990-es készült összefoglaló munkák hangvételével.¹² Az összefoglaló munkák tárgyi tévedést nem tartalmaztak, ugyanakkor értelmezésük módja összezavart fiatal kutatóként és a kérdés a diplomamunka megvédése után is nyitott maradt: vajon, ha már Afrikában járt misszionárius hagyatéka kapcsán ennyire eltér az utókor a kortársak – beleértve magukat a misszionáriusokat és a tudósításaikat közreadó magyar nyelvű katolikus újságokat is – megítélése, akkor vajon Afrika egészének gyarmatosítása kapcsán mennyire lehet releváns ez az eltérés? Hogyan értékelhette a 19. század második felének és a 20. század elejének magyar közvéleménye az afrikai eseményeket? Változott-e ez a megítélés a közel 70 év alatt az első világháború végéig? És egyáltalán: hogyan és milyen források alapján lehet ezt a legszélesebben, ugyanakkor a legrepresentatívabban bemutatni?

Doktori tanulmányaim elején a segítség az antropológia felől érkezett: elsősorban Vidacs Bea és Vargyas Gábor voltak azok, akik felhívták a figyelmemet arra, hogy posztkolonializmus eszmei áramlatának – főleg Edward W. Said 1978-ban először megjelent *Orientalism* című műve – hatására megkezdődött nemcsak az egykori gyarmattartó anyaországok, de a gyarmatokkal nem rendelkező országok kapcsolatának újraértékelése is a gyarmatosítással és a birodalom korabeli eszméjével. Az 1990-es évek elejétől nagyobb számban megjelenő művek Afrika gyarmatosítását az imperializmus földrajzi – gazdasági – katonai kritériumain túl kiegészítették egy új, kulturális szemlélettel is, miszerint az Afrika belsejének európai feltárása az információs technológiák gyors fejlődésével összekapcsolódva hozzájárult egy új, bővülő világkép gyors fejlődéséhez. Ez

---

László és a többi utazó tevékenységét ismertetni vagy értékelni. A Teleki-expedíció feldolgozásához lásd például Borsos 1990.

¹¹ Régi 2007, 150.

¹² Lásd Kicsindi 2003b.

az új pedig világkép közvetítők – utazók, katonák, felfedezők, gyarmati hivatalnokok – révén, újságokban, útleírásokban, kiállításokon, regényekben, múzeumokban, állatkertekben és tudományos társaságok ismeretterjesztő előadásai keretei között egy konstruálódott meg egy sokkal szélesebb európai társadalom számára – amely túlmutatott a gyarmattartó anyaországok keretein. Timothy Mitchell ezt a fajta újfajta gyarmatosítást *globális kolonializmusnak* nevezte 1991-ben, Egyiptom brit gyarmatosításának a világkiállításokon megjelenő aspektusának elemzéséről szóló könyvében.¹³ Alexander Honold német történész szerint a fogalomba gyarmati politika, kereskedelmi kapcsolatok, kulturális értékcseré, földrajzi kutatóút egyaránt belefér abba szemléletbe, amit ő úgy nevez: „In-der-Welt-Seins”.¹⁴ Mary Louise Pratt 1992-ben megjelent 18–19. századi útleírásokat elemző könyvében egyfajta Európa-centrikus *planetáris tudatról* írt,¹⁵ amely a 18. századi nagy utazások óta létezik Európa-szerte. Szerinte ez az otthon maradtak többségénél tapasztalt, a *világ iránti egyre intenzívebb érdeklődés* hajtotta valójában a felfedező utazásokat,¹⁶ az ilyen módon összegyűjtött tudás pedig különböző csatornákon keresztül egyfajta *összeurópai tudásba* épülhetett be, amely egyben Európának a saját, világban betöltött helyét is átformálta.¹⁷ Ebben a kontextusban a felfedezés abból áll, hogy néhány ember a helyi (afrikai) tudást beledolgozza a közössé váló európai tudásba, összekapcsolva az európai hatalmi formákkal és viszonyokkal. A *felfedezés* így valójában a hazatérés után válik *igazivá*, ugyanis a szövegeken keresztül valósul meg igazán.¹⁸ Jan Nederveen Pieterse szintén 1992-ben megjelent könyvében brit képes hetilapok és korabeli reklámanyagok anyagát dolgozta fel az afrikaiak reprezentációjával kapcsolatban.¹⁹ Német nyelvterületen Hans Werner Debrunner 1979-ben megjelent munkája az Európában megfordult afrikaiakról és az afrikaiak megjelenéséről a német irodalomban viszonylag korainak mondható.²⁰ A német egzotikum történetének kutatása szintén az 1990-es évek elején indult meg igazán és a 2000-res években élte virágkorát.²¹ Ausztriában, ahogyan láthattuk, Walter Sauer és munkatársai foglalkoztak a témával, mind levéltári, mind pedig kulturális források alapján.

---

¹³ Mitchell 1991, 130.

¹⁴ Honold 2002, 105. A jelenséget körülbelül úgy fordíthatnánk, hogy a *világban lenni-érzés*.

¹⁵ Pratt 1992, 15.

¹⁶ Vagy ahogyan máshol nevezik: „a távoli helyek, az egzotikus, a Más utáni vágy”. (Blanchard–Bancel–Boëtsch–Deroo–Lemaire 2008, 1.)

¹⁷ Pratt ezt pontosan így fogalmazza meg: „European knowledge and self-knowledge” (Pratt 1992, 23–24.)

¹⁸ Pratt 1992, 202–204.

¹⁹ Nederveen Pieterse 1992.

²⁰ Debrunner 1979.

²¹ Lásd például Lorbeer–Wild 1991., vagy a későbbi Martin, 2001.

Az új olvasási élmények hatására és a szakdolgozat tapasztalata alapján ezért én a sajtóforrások mellett döntöttem, arra keresve a választ, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy a gyarmatosítás tágabb értelmezésében Európa minden szegletébe eljutott, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia részeként Magyarország milyen, a sajtóforrásokból kiolvasható kapcsolatot határozott meg Afrika belsejének feltárával és gyarmatosításával kapcsolatban?

A források merítésének korszakát 1850 és 1918 között határoztam meg. 1850 az első év volt a szabadságharc bukását követően, és az egyik leghosszabb életű napilap, a *Pesti Napló* (1850–1939) elindulásának éve is. Kutatásomat tehát a *Pesti Napló* módszeres és hosszadalmas átvizsgálásával kezdtem, hogy képet kapjak arról, a szabadságharc bukása után közvetlenül, az abszolutizmus cenzúrázott időszakában mennyire jelent meg Afrika a napi hírekben. A felfedezés meglepett: Egyiptom például csaknem napi szinten szolgáltatott híryananyagot a szerkesztőség számára, ezek egy részét más napilapok sajtó- és lapszemléje révén szerezték meg, de közvetlen alexandriai levelezők is megjelentek a lapban. A napilapok végül hatalmas és kezelhetetlen forráscsoportnak bizonyultak, ezért más, reprezentatívabb forráscsoportok felé kellett fordulnom, de az első mélymerítés sikere további lökést adott a kutatómunkának. A *Pesti Napló* ezért nem is szerepel a dolgozat forrásai között. Helyette a *Vasárnapi Ujság*, a *Földrajzi Közlemények* és a korszak vezető politikai élclapjai szolgáltatották végül az adatokat, amelyek révén reprezentatív képet kaphattam a korabeli magyarországi gondolkodásról Afrika gyarmatosítása kapcsán. Vagyis annak egy, a forrásokból kiolvasható változatáról.

I. FORRÁSOK

1. A sajtó, mint forrás

Afrika gyarmatosítása a szélesebb értelmezés szerint nemcsak Európa politikai, de „egyszerre tudományos, populáris, földrajzi, adminisztratív és kulturális érdeklődését” is a kontinensre irányította.²² Divat volt Afrikáról tudni, beszélni és olvasni. Timothy Mitchell Egyiptom gyarmatosításáról szóló 1991-es elemzésében egyenesen „globális kolonializmusról” beszélt, jól érzékeltetve azt a robbanásszerű világszemléleti változást, amelyet ma a globalizáció jelenségével állíthatunk párhuzamba, illetve tekinthetünk annak előzményeként. Globális jellegét szerinte éppen az adta, hogy mind a katonai események, mind a gyarmati élet mindennapjai a távíró segítségével és képeslapokon keresztül folyamatosan jelen voltak az európai otthonokban – és nemcsak a gyarmatosító brit anyaországban. A gyarmatosítás tehát „folyamatosan reprezentálta önmagát”, többek között a sajtó hasábjain keresztül,²³ és így az is részese lehetett, aki Bécsben, Budapesten vagy éppen Stockholmban olvasta az Afrikából érkező híreket.

A sajtóanyag nemcsak azért hálás forrásanyag, mert a segítségével lépésről lépésre, szinte napról napra követni lehet ezt a folyamatot, hanem mert „többnyire évek során át leszűrődött, vagyis közhellyé vált sztereotípiákat és kliséket használ, amelyekből az egyszerű olvasó könnyen ráismer a figurára, és amelyekkel az egyszerű olvasót könnyen lehet befolyásolni.”²⁴ Továbbá esetünkben a téma nemzetközi jellegéből adódóan a sztereotípiák kialakulásának vizsgálatakor lényeges, hogy a gyarmatosításhoz kapcsolódó sajtóanyagból mi lehetett a teljesen külföldi átvétel és mi a külföldről származó információk saját interpretálása.

A sajtó története és forrásként való felhasználása módszertani szempontból megosztotta a magyar kutatókat. Az irodalomtörténészek a nagy írók és költők munkásságán keresztül szemlélik azt, a sajtótörténészek pedig az egyes lapok és kiadók történetén keresztül.²⁵ Gyáni Gábor 2006-ban a *Médiakutatóban* megjelent cikkében hívta

---

²² Coombes 1994, 7.

²³ Mitchell 1991, 130. Hans Werner Debrunner szerint „a 19. század második felében Afrika belsejének feltárását ugyanaz a figyelem kísérte Európa szerte a hírekben, mint az új felfedezését a mi időnkben. (...) A 19. századi felfedezők beszámolóit egy kontinensnyi ember egzotikus kaland és élet utáni vágyát elégítették ki.” (Debrunner 1979, 262. – saját fordítás – K. E.)

²⁴ Hanák 2005, 168.

²⁵ „...irodalomtörténet-írásunk szerint Jókai hozta létre az alapvető magyar élcformákat – sajtótörténeti irodalmunk viszont ugyanúgy állítja, hogy a Borsszem Jankó teremtette meg őket.” (Buzinkay 1983, 115.)

fel a figyelmet a társadalomtörténeti nézőpont fontosságára a sajtótörténeti kutatásokban, és egyben élesen bírálta az elmúlt húsz – harminc év sajtótörténeti vállalkozásait, különösen a 20. századi sajtó és média történeténél tartja meghaladottnak az irodalomtörténeti megközelítést, hiszen a tömegsajtó megjelenésével „megnőtt a távolság a sajtószöveg és az irodalmi fikciós szöveg esztétikuma között”,²⁶ és ez a politika és a sajtó viszonyát is megváltoztatta. Úgy vélem, ez a szempont nagyon lényeges a 19. század második felében is, hiszen a 20. század tömegközlése fokozatosan ekkor alakult ki, átmeneti korszakról van tehát szó esetünkben. Az ugyancsak társadalomtörténész Lipták Dorottya erre a korszakra teszi a tömegsajtó elterjedését Németországban, ám kétségbe vonja, hogy ez érvényes lenne az Osztrák–Magyar Monarchiára is, ahol a lakosság írni-olvasni tudása ugyan jelentősen növekedett ebben az időben Magyarországon, de még így is harminc – ötven év lemaradás mutatkozott a korabeli Németországhoz képest.²⁷

A sajtóforrások mögötti tényleges olvasói bázist és annak társadalmi összetételét nehéz megbecsülni, és ennek egyik oka éppen az írni-olvasni tudás elterjedésének pontos meghatározása. A statisztikai adatok pontatlanok a dualizmuskori műveltségre vonatkozóan: az első négy népszámlálás (1870, 1880, 1890, 1900) során alkalmazott módszertan szerint ugyanis mindenkit írni-olvasni tudónak tekintettek, amennyiben elvégezte az elemi iskola első osztályát.²⁸ Az alfabetizációnak ugyanis több fokozata is volt, az írni-olvasni tudók mellett nagy arányban voltak csak olvasni tudók (félalfabetizmus) és olyanok is, akik alacsony szinten bírták csak mindkét képességet: hosszabb szövegeket már nem tudtak elolvasni és a társadalmi kommunikációba így nem volt lehetőségük bekapcsolódni.²⁹ A családban, szomszédságban vagy a tágabb rokonságban azonban akadhatott valaki, aki felolvasta számukra is az újságokban megjelent cikkeket, a képek, rajzok vizuális befogadásához pedig kevésbé volt szükség az olvasni tudásra. Keszeg Vilmos szerint a 19. század Magyarországon a lakosság több, mint fele írástudatlan volt és ezzel egy szinten állt a többi kelet- és dél-európai állammal.³⁰

Lipták Dorottya könyvében a Monarchiának a *Vasárnapi Újság*-gal rokonítható lapjait vizsgálta.³¹ Kutatásai során ő is szembe találta magát azzal a módszertani problémával, hogy mindaz, amit a jelenkorkutatásoknál szociológiai vizsgálatok

---

²⁶ Gyáni 2006, 57.

²⁷ Lipták 2002, 21.

²⁸ T. Kiss 2012, 25.

²⁹ Lásd Keszeg 2008, 65.

³⁰ Keszeg 2008, 67.

³¹ Lipták Dorottya ezt a laptípust „ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilap”-nak nevezi. (Lipták 2002, 26.)

módszereivel fel lehet tární a sajtónak az olvasóközönségre mint befogadóra tett hatásáról, történeti kontextusban csak nehezen és töredékesen ragadható meg, Ennek egyik oka, hogy hiányosak és rendszertelenek az előfizetési listák és a levéltári anyagok nagy része megsemmisült. Ami alapján tehát vizsgálódni lehet, az legtöbb esetben maga a sajtódokumentum, forrásként ezért ő „kizárólag hosszú évtizedeken át megjelenő, széles közönségérdeklődésre számot tartó hetilapokkal” foglalkozik, áthidalva a módszertani problémát.³² A dolgozat forrásainak kiválasztásakor olyan forráscsoportok meghatározására törekedtem, amelyeken keresztül Afrika belsejének feltárása és gyarmatosításának teljes folyamata és legtöbb aspektusa vizsgálhatóvá válik. Ehhez nem találtam közvetlenül egy, jól körülhatárolható sajtóforrást, ezért végül három laptípus egyidejű vizsgálata mellett döntöttem: a tudományos folyóirat, az ismeretterjesztő képes hetilap és a politikai élclap kategóriákra esett a választásom, és igyekeztem hosszabb életű, illetve ismertebb periodikákat választani.

A korai tudományos folyóiratok tartalmukat és hangvételüket tekintve magukon viselték a társasági és tudományos élet nyomait, ahogyan a kiadásukért felelős tudományos társaságok is. A földrajztudomány esetében az utazások, útleírások, illetve később a szervezett expedíciók, majd katonai hadjáratok során szerzett információk egyrésről felbecsülhetetlen értékűek voltak a terepmunka gyakorlatának és módszertani követelményeinek kialakulása előtt, másrésről a távoli tájakról szóló közlések fenntartották a társasági tagok érdeklődését és biztosították adományait a társaság működéséhez és további munkájához.³³ A hosszú életű folyóiratok ugyanakkor végigkísérték az adott tudományág fejlődését is, amely a földrajztudomány esetében a vizsgált korszakunkban a felfedező utazások bemutatásától a gyarmati határvonalak kijelölésének térképészeti vonatkozásain keresztül a eljutott a földtani kutatásokig. A Magyar Földrajzi Társaság először 1873-ban megjelent folyóirata, a *Földrajzi Közlemények* ezért megkerülhetetlen forrásnak bizonyult számomra.

A tudományos folyóiratok közül a másik vizsgált forrás a Magyar Néprajzi Társaság először 1890-ben megjelent folyóirata, az *Ethnographia* volt. A koncepcióm az volt, hogy összehasonlítom a földrajzi és a néprajzi folyóirat Afrikáról szóló tanulmányait és híreit, valamint az Afrikai politikai és katonai eseményekről szóló írásait, és ezáltal feltérképezhetővé válik, hogy a két tudomány magyarországi művelői mennyiben

---

³² Lipták 2002, 26.

³³ A tudományos társaságok ismeretterjesztő működéséről és a magyarországi gyakorláról szóló elemzést lásd részletesen a II. fejezetben.

viszonyultak hasonlóan és mennyiben voltak különböző véleménnyel Afrika gyarmatosításának folyamatáról. Az *Ethnographia* azonban sokkal később indult útnak, az afrikai felfedező utazások korszakának lezárulásával, illetve a magyarországi néprajz tudomány fő tevékenységét tekintve elsősorban a hazai népeletre és annak kutatására fókuszált. Afrikával kapcsolatos tanulmányok és könyvszemlék elvértve jelentek csak meg a folyóiratban a dolgozat korszakhatáraként kijelölt 1918-ig, ezek a későbbiekben felsorolásra kerülnek, de így a folyóirat maga nem vált a dolgozat meghatározó forrásává a továbbiakban.

A második forráscsoport a Lipták Dorottya által is kutatott ismeretterjesztő képes hetilapok csoportja. A forráscsoport előnye, hogy egyszerre tartalmazott szöveges és képi anyagokat is, amely a tudományos folyóiratra kevésbé volt jellemző. Julie F. Codell a viktoriánus sajtó képanyagának fontosságáról Gyáni Gáboréval hasonló következtetésre jutott. Szerinte „a folyóiratok képei gyakran egyfajta paratextuális szerepet tölthettek be, vagyis nem csupán illusztrálták a szöveget, hanem egyben vizuálisan kommentálták is, ez pedig nem minden esetben jelentette a szöveg képszerű megismétlését.”³⁴ A magyarországi ismeretterjesztő képes hetilapok esetében nagy számban lehetett felfedezni a forrással csak ritkán megjelölt, külföldről átvett hír- és képanyagot. Miklóssy János is hangsúlyozza, hogy az ismeretterjesztő cikkek között több volt a külföldi lapokból, főleg angol újságokból és szakmunkákból átvett anyag, mint a bizonyíthatóan a szerkesztőség munkatársai által írt összefoglaló a témában.³⁵ A forrásmegjelölés hiányos, az átvett anyagok mennyisége pedig jellegéből adódóan nagyobb számú, mint az élclapok esetében. Ezért is használható ez a laptípus csak más lapokkal együtt a vizsgálat során. Az 1884-es szerzői jogi törvény megszületéséig ezek az átvett hírek és rajzok túlnyomó többségben voltak, de sokszor előfordult, hogy a *Földrajzi Közleményekben* publikáló, vezető társasági tagok írtak összefoglaló ismeretterjesztő cikkeket a képes hetilapok számára is.³⁶ Továbbá a *Vasárnapi Ujság* társasági rovata rendszeresen figyelemmel kísérte az alakuló tudományos társaságok tevékenységét, rendezvényeit és kiadványait, így a két lap szorosan összefonódott évtizedeken keresztül. A forráscsoportból a választásom a *Vasárnapi Ujságra* esett, mint – Lipták Dorottya nyomán – a leghosszabb életű ismeretterjesztő képes hetilapra.

---

³⁴ Codell 2006, 410. (Saját fordítás – K. E.)

³⁵ Miklóssy 1975, 339.

³⁶ Az 1884. évi XVI. törvénycikk a szerzői jogról 1884. május 5-én került kihirdetésre. A külföldi lapokból szerzett illusztrációk és cikkek száma lecsökkent, a törvény hatásaként a *Vasárnapi Ujsághoz* hasonló Magyarország és a Nagyvilág beszüntette működését. (Lásd Tasnádi 2014, 37.)

Harmadik forráscsoportnak a politikai élclapokat választottam. Az élc vagy vice éppen műfajából adódóan kor- és csoportspecifikus, vagyis a lapok szerkesztői úgy válogatták össze a lapokban közölt viccek alapanyagát, hogy olvasóközönségük biztosan ismerje és értse azokat. Fabó Edit ugyanakkor elkülöníti az élcet a vice fogalmától: szerinte az élc a humor szelídebb fajtája, amely kevésbé élesebb és frappánsabb, ám közelebb áll az intellektuális szellemességhez, bár annál jóval felszínesebb.³⁷ Az élclapokban feldolgozott hírek a napilapokhoz vagy az ismeretterjesztő lapokhoz képest egyszer már átmentek a társadalmi reflex szűrőjén. Továbbá „e lapok jelentős részben az olvasók adomáit, élceit tették közzé, az ő képötleiket rajzolták meg: vagyis a múlt század második fele magyar olvasóközönségének műveltségi állapotáról, politikai nézeteiről, rétegződéséről és gondolkodásmódjáról közvetlen felvilágosításokat nyújthatnak.” Az olvasó maga tehát akár szerzővé is előléphetett, alakíthatta a lapok tartalmát. Mégis, a karikatúrával, mint történeti forrással csak az 1970-es évek derekától kezdtek el foglalkozni a történészek.³⁸ Az élclapokban megjelenő, Afrikával események, jelenségek többnyire gyarmati hadjáratokhoz, katonai eseményekhez vagy fontos politikai változásokhoz kapcsolódtak. A csoportból több periodikát is megvizsgáltam egyszerre. Hanák Péter fent idézett megállapítását követve arra próbáltam figyelni, hogy a források között különböző pártállásúak is legyenek, hogy a gyarmati terjeszkedés politikai és katonai eseményeinek lehetséges eltérő közvetítését feltárhassam. Dersi Tamás szavaival élve ugyanis „a korszak közgondolkodását 48 és 67 ellentéte határozza meg, s ez a humoros sajtó tematikájában is torzuláshoz vezet.”³⁹ Buzinkay Géza azonban arra figyelmeztet minket, hogy az élclapokból kiolvasható politikai irányvonal „sosem a párt programszerű magatartása, hanem a névtelen párthívek kisebb-nagyobb csoportjáé, amely az adott lapot írásaival és példányainak megvásárlásával támogatta.”⁴⁰

Buzinkay Géza a korszakot három különböző periódusra osztotta az élclapok szempontjából, amelyek egyben három különböző típus virágkorát is jelentették: az 1849–1867 közötti időszakot az „önkényuralmi kor” irodalmias – anekdotázó élclapjai (pl. *Az Űstökös*), a dualizmus első évtizedeit a politikai élclapok (pl. *Bolond Miska*) jellemezték leginkább. A Tisza-korszakban a politikai élclapok voltak a meghatározó élclaptípusok –

---

³⁷ Fabó 2003, 301.

³⁸ Lásd Kemnitz 1973. A történeti forrásként használható karikatúráknak Kemnitz három csoportját határozta meg: belpolitikával foglalkozó karikatúrák, társadalmi kérdésekkel foglalkozó karikatúrák és a külpolitikai eseményekkel foglalkozó karikatúrák. (Kemnitz 1973, 83.)

³⁹ Dersi 1973, 6.

⁴⁰ Buzinkay 1983, 5. Buzinkay Géza elemzése az élclapok társadalmi szerepéről több ponton egybeeseg Thomas Milton Kemnitz 1973-as alapvető írásával a karikatúrák történeti forrásként való felhasználásának lehetőségeiről. (lásd Kemnitz 1973.)

ekkor élte fénykorát a *Borsszem Jankó* is –, de „már kialakult a jövő szempontjából jelentős új típus, a szalon élclap” is.⁴¹ A szalon élclapok kialakulását Magyarországon Buzinkay Géza a dualizmus megszilárdulásával kapcsolja össze és az 1880-as évek végére, 1890-es évek elejére helyezi. Ezeket leginkább a „kedélyes társasági hangnem, kópé hangvétel, szerelmi-, házassági tárgyú, erotikus viccek térhódítása” jellemzi. Megjegyzi továbbá, hogy ezzel egy időben létezett egy átmeneti forma is, amely tartalmazott politikai karikatúrákat is, de hangvételében már az új típusú lapokat követte. Ezt az átmeneti élclaptípust „sajátos bécsi stílusúnak” nevezi.⁴² Magyarországon ilyen átmeneti jellegű élclapoknak tekinthetők a *Mátyás Diák* és a *Kakas Márton* is – bár ezeket Buzinkay Géza még kifejezetten a politikai élclapok közé sorolja és élesen megkülönbözteti tőlük az olyan tisztán szalon élclapokat, amilyen például az 1883-ban induló *Pikáns Lapok* volt. Magyarországon az uralkodó élclaptípus a politikai élclap volt. Buzinkay Géza 1867 és 1875 közé teszi a politikai élclapok virágkorát. A források kiválasztásánál az élclapok tekintetében a lehető legszélesebb spektrum bemutatására törekedtem. Ezért nemcsak a sajtótörténészek által tisztán politikainak tartott lapokat használtam fel, hanem olyan, „irodalmias-anekdotázó” és „sajátos bécsi stílusú” élclapokat is átnéztem, amelyeknél a fenti, erősen belpolitikai érdeklődés miatt valamiféle politikai tartalmat is sejtettem – vagy legalább a felfedező utazások, könyvek hatására számítani lehetett valamilyen Afrikával kapcsolatos állásfoglalásra. A választásom tehát a következő lapokra esett: *Az Üstökös* 1858–1918, a *Bolond Miska* 1860–1875, a *Borsszem Jankó* 1868–1918, a *Bolond Istók* 1878–1918, a *Mátyás Diák* 1888–1918 és a *Kakas Márton* 1894–1914 közötti évfolyamai.

A három forráscsoport a stílusában és funkciójában eltérő különbözőségeik ellenére az Afrikáról szóló szövegek és illusztrációik hírértékét tekintve összehasonlíthatók, mégpedig a hasonló tipológiai jegyeik alapján. A 19. századi napisajtó cikk- és rovattípusai ugyanis a műfajhoz hasonult formában ugyan, de többé-kevésbé megtalálható valamennyi választott forráscsoportban így attól függően, hogy az adott, Afrika feltárásáról, katonai hadjáratról vagy politikai eseményről szóló hír mekkora terjedelemben és az adott lapszám melyik rovatában, vagy önálló témaként hányadik oldalán jelent meg egyben mutatta azt is, hogy a szerkesztők mekkora hírértéket tulajdonítottak neki.

Természetesen a címlapok rendelkeztek a legnagyobb hírértékkel, ám nem mindegyik sajtóforrás használta ezt a felületet figyelemfelkeltőként aktuális témák bemutatására. A *Földrajzi Közlemények* nonfiguratív, állandó címlapot használt, a

---

⁴¹ Buzinkay 1983, 5.

⁴² Buzinkay 1983, 6.

Vasárnapi Ujság címlapján végig egy-egy kiemelkedő alak portréja és szöveges bemutatása szerepelt, a *Bolond Istók* pedig a védjegyévé vált figurát szerepeltette lapszámai elején. A többi élclap azonban tematikus címlapokkal dolgozott, amelyek gyakran reflektáltak akutálpolitikai eseményekre. De valójában a *Vasárnapi Ujság* portré-címlapjai is teret engedtek az események meghatározó alakjainak bemutatása révén a címlap hírértékének kihasználására. A vezércikk megfelelője az első oldal terjedelmesebb írásai lettek. Az élclapok esetében ez legtöbbször az első páratlan oldalon vagy oldalakon – 3., 5., 7. oldalon – megjelenő egész oldalas karikatúrát jelentett. A *Földrajzi Közlemények* esetében itt jelentek meg a társasági felolvasóestek előadásai, vagy éppen később a hosszabb tanulmányok. A vezércikk mellett egyes esetekben a tárca megfelelőjére is rátalálhatunk: a *Borsszem Jankó* külön rovatot vezetett ezzel a címmel. A néhány soros, gyakran mínuszjellel vagy csillaggal, háromszöggel jelölt kisebb hírek vagy a kisebb hírekkel formailag megegyező élcek bemutatására több rovat is rendelkezésre állt a lapokban. Ezek nagy része az adott lapszám közepén, végén, illetve az élclapok esetében gyakran a címlap hátoldalán a kevés hírértékkel rendelkező 2. oldalon volt található, és legtöbb Afrikával kapcsolatos hír is itt jelent meg. Feltételezhetően az élclapok tudatosan törekedtek rá és az élc egy újabb megjelenítési eszközként használták a napisajtó megszokott rovatait. Mindenesetre az egyes sajtóforrásokban Afrikáról megjelenő önálló – szöveges vagy képes – hírek elhelyezkedésük, ezáltal rangsorolásuk, de legfőképpen megjelenési idejük és témájuk alapján meghatározhatóvá váltak azok az események, amelyek Afrikával kapcsolatban – akár szóljanak afrikai utazásokról, expedíciókról vagy háborúkról – a legnagyobb nyilvánosságra tartottak számot.

2. A felhasznált sajtóforrások

2.1. Az élclapok

Az Üstökös (1858–1919) alapítója és 1863-ig szerkesztője Jókai Mór volt. Az író ezt követően is a lap főmunkatársa maradt 1882-ig, amikor a tulajdonjogokat is eladta Szabó Endrének, aki 1880-tól irányította a lapot. Buzinkay Géza nem tartja élclapnak *Az Üstököst*, inkább egyfajta „anekdotázó-adomázó”, kvázi irodalmi lapnak, Jókai „személyeskedéseivel” teletűzdelve.⁴³ A lap nemcsak az alapító írókollégáinak munkáit

---

⁴³ Buzinkay 1983, 23.

közölte, de széleskörű adoma- és anekdota-gyűjtést is folytatott az olvasók körében, akiknek a többsége a vidéki értelmiség köréből került ki. Egy részük később állandó szerzővé is előlépett.⁴⁴ A grafikus Jankó János volt. Jellemét tekintve nem mondhatjuk, hogy *Az Üstökös* tisztán irodalmi folyóirat lett volna. Jókai maga is deákpárti képviselő volt, így változó súllyal szerepeltek benne irodalmi és politikai témájú írások, valamint karikatúrák is. Előfordult azonban, hogy bizonyos időközönként inkább az irodalmi jelleg dominált a lapban. Például az 1879-es angol-zulu háború sem jelent meg a témák között, vagy később – már Szabó Endre szerkesztésében – 1886 és 1889 között is egy hosszabb apolitikus időszakát élte a lap. Politikai pártállását tekintve a szerkesztőváltások nyomán jóval nagyobb változatosság jellemezte a társainál. Jókai alatt, valamint a kiegyezés előtt és azt követően egy ideig a balközép lapja volt, a Tisza-korszak első éveitől azonban enyhén ellenzékiességbe fordult. Szabó Endre irányítása alatt szélsőséges ellenzéki és antiszemita kezdte jellemezni a lapot, majd 1894-től nyíltan kormánypártivá vált. *Az Üstökös* kutatásom szempontjából jelentős állandó rovatait voltak: *Ama bizonyos csizmadia és felesége kérdései és feleletei* – később: *A politikus csizmadia és felesége* –, a kisebb híreket gyűjtő és élce formájában közlő *Apró szeg*, illetve *Apró hírek*, valamint a *Tallérossy Zebulon*. *Az Üstökös* átvizsgált évfolyamai a következők:

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
1–12.	1858–1869	teljes
14.	1871	teljes
16–28.	1873–1885	teljes
30–31.	1887–1888	teljes
33.	1890	teljes
38–39.	1895–1896	teljes
41–45.	1898–1902	teljes

1. táblázat: *Az Üstökös* feldolgozott évfolyamai

A ***Bolond Miska* (1960–1875)** kortársaihoz képest viszonylag rövid életű lap volt. Olvasótáborra nagyrészt a *Pesti Napló*éval volt azonos, munkatársainak köre pedig *Az Üstökös*ével egyezett meg. Szerkesztője 1860 és 1861 között Tóth Kálmán volt, majd Szokoly Viktor, de Tóth Kálmán továbbra is a lap főmunkatársa maradt, egészen annak 1875-ös megszűnéséig. A grafikus itt is Jankó János volt, a vizsgált korszakban a legtöbb élclap karikatúráit ő készítette. Buzinkay Géza szerint a *Bolond Miska* a Kiegyezés előkészületei közepette a legnépszerűbb élclap volt, népszerűsége felülmúlta *Az*

⁴⁴ Az álnéven publikáló írók között volt pl. P. Szathmáry Károly, Csernátony Lajos és Szokoly Viktor is. (Buzinkay 1983, 8–10.)

Üstökösét.⁴⁵ 1868-an azonban nem tudott tovább lépést tartani a feltörekvő *Borsszem Jankóval*, így a lap megszűnt, munkatársainak egy részét pedig befogadta a konkurencia új szerkesztősége. A lap ellenzéki pártállású volt, kezdeti külpolitikai érdeklődése is – amelynek révén helyet kaptak a Törökországgal és Egyiptommal kapcsolatos hírek is – 1865 után lassan megszűnt, csupán 1870-ben mutatkozott némi átmeneti élénkülés a francia-porosz háború és annak várható európai következményeinek hatására.⁴⁶ A lap megszűnéséhez Fabó Edit szerint leginkább az vezetett, hogy a Kiegyezés elítélésével összefüggésben szembe helyezkedett a demokrácia és polgárosodás folyamatával is, amely a polgári értékek képviselőinek távozásához vezetett a szerkesztőségből.⁴⁷ A lap lassan elvesztette előfizetőit, pedig korábban nemzetközi mércével is viszonylag népszerűnek számított. Fabó Edit szerint előfizetőinek száma 1200–4000 fő között ingadozott, és ez körülbelül megfelelt a francia *Charivari* példányszámának, amely 1866-ban 2875-öt számolt.⁴⁸ A *Bolond Miska* kutatásom szempontjából legfontosabb rovatai: *Heti naptár*, *Távüregnyők*, *Apró hírek*. Az élclapban Afrikához kapcsolható élcek csak kisebb híreknek megfelelő rövid formában jelentek meg. A *Bolond Miska* átvizsgált évfolyamai a következők voltak:

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
1–3.	1860–1862	teljes
7–16.	1866–1875	teljes

2. táblázat: A *Bolond Miska* feldolgozott évfolyamai

A *Borsszem Jankó* (1868–1936) a vizsgált korszak legjelentősebb élclapja volt, Miklóssy János szerint „a polgári humor megteremtője nálunk, (...) a metropolisszá növekvő Budapest és a polgári fejlődés magasabb grádusára lépett Magyarország reprezentatív humorisztikus folyóirata.”⁴⁹ A lap Deákpárti volt, majd az 1875-ös pártfúzió után nyíltan kormánypárti, Ágai Adolf szerkesztő maga Andrássy Gyula megbízásából indította el 1868-ban, röviddel a Kiegyezés után.⁵⁰ Ágai 1896-os visszaemlékezése szerint azért volt szükség a *Borsszem Jankóra*, mert „vig és ötletes lap volt ugyan az »Ü_s,« [értsd: *Az Üstökös*] mint a »B. M.« [értsd: *Bolond Miska*] Csak modoruk nem volt modern izlésű. Amely lap pedig a szabadelvűség mellé szegődik, annak modern szelleműnek is

⁴⁵ Kosáry–Németh 1985b, 172–185.

⁴⁶ Lásd Buzinkay 1983, 27–28.

⁴⁷ Fabó 2003, 304.

⁴⁸ Fabó 2001, 285.

⁴⁹ Kosáry–Németh 1985a, 671–672.

⁵⁰ Buzinkay Géza szerint 1875 után a *Borsszem Jankó* „polgári szellemű, kormánypárti lap” lett. (Buzinkay 1983, 66.)

illik lenni.”⁵¹ A legközvetlenebb külföldi minták az angol *Punch* és a német *Kladderadatsch* voltak.⁵² Grafikusai közé tartozott például Karel Klič, Jankó János, Faragó József, Homicskó Atanáz, Garay Ákos, Kunossy Ferenc, Cserépy Árpád, Márk Lajos és Lakos Alfréd is. A karikatúrák egy kisebb részét azonban jelöletlenül vették át külföldi lapokból, például az olasz *Pasquino*-ból.⁵³ Kormánypártiságából adódóan sokkal többet foglalkozott közvetlenül külpolitikai – vagy nagyhatalmi politikai, ahogyan a korban nevezték – kérdésekkel, mint bármelyik ellenzéki laptársa. Olvasóközönsége a nagyvárosi polgárság és a középosztály köreiből került ki. Buzinkay Géza szerint 1868–1875 között 1200–4000 előfizető között mozgott a lapszám, de ezt csupán becsülni tudta, mert a korra vonatkozó levéltári anyag megsemmisült. Mégis, az elterjedtsége miatt 5–8-szoros szorzóval számolt, figyelembe véve, hogy az előfizetőkön kívül az olvasók a kávéházakban, olvasóegyletekben, de a kisebb könyvkereskedésekben és szatócsboltokban is hozzájuthattak az egyes példányokhoz, valamint a szomszédságban és a nagyobb családi körben is terjedtek a lapszámok.⁵⁴ Ez utóbbi keret Fabó Edit szerint további 500 példányból állt 1870-ben, amikor ő az előfizetői létszámot 4000-re becsülte.⁵⁵ 1875 után a lap színvonala Buzinkay Géza szerint lassan csökkeni kezdett és „a kilencvenes években, Tisza Kálmán bukása után világossá vált, hogy a *Borsszem Jankó*nak semmilyen téren sincs sajátos, egyéni politikája.”⁵⁶ Dersi Tamás szerint azonban a *Borsszem Jankó* színvonala a század végén magasabb volt, mint a kortárs politikai élclapoké, tartalmában nagy politikai hatékonysággal, a csökkent példányszám ellenére is. A lap példányszáma ebben az időben 1500–1850 között mozoghatott.⁵⁷ A *Borsszem Jankó* kutatásom szempontjából fontos rovatai: a kisebb híreket tartalmazó *Apró hírek*, A *"Borsszem Jankó" tárczája*, *Tárcza*, *Mokány Berczi a dombszögi kaszinóban*. Ezenfelül az afrikai események gyakran jelentek meg az élclap címlapján, a páratlan oldalakon szereplő egész oldalas karikatúrák formájában, illetve két alkalommal *Borsszem Jankó* figurája is afrikai jelmezt kapott az *Előfizetési felhívásban*. A *Borsszem Jankó* átvizsgált évfolyamai a következők voltak:

---

⁵¹ Ágai 1896, 2.

⁵² Uo.

⁵³ Buzinkay 1983, 67.

⁵⁴ Kosáry–Németh 1985b, 172.

⁵⁵ Fabó 2001, 285.

⁵⁶ Kosáry–Németh 1985b, 395.

⁵⁷ Dersi 1973, 9.

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
1–24.	1868–1891	teljes
27–35.	1894–1902	teljes
38–39.	1905–1906	teljes
42.	1909	teljes
43.	1910	hiányos (átnézve: 52. szám)
44–45.	1911–1912	teljes
47–51.	1914–1918	teljes

3. táblázat: A *Borsszem Jankó* feldolgozott évfolyamai

A ***Bolond Istók (1878–1919)*** az élclapok között a *Borsszem Jankó* ellentétének feleltethető meg. A hosszú életű élclap függetlenségpárti, vagyis '48-as alapokon nyugvó ellenzéki hangvételű lap volt, de végig hű maradt az uralkodóhoz, így a Habsburg dinasztia sohasem került élceinek középpontjába. A szerkesztő Bartók Lajos volt, vagyis „Don Pedró”, korábban a *Bolond Miska* munkatársa, ezért a lap sokban követte az előd stílusát, politikai szemléletét. Dersi Tamás szerint „a Bolond Istók karikaturistája két tucat közszereplő viselt dolgai körül járatta fantáziáját. Munkájában sok az ismétlés, az üresjárat, a humor nélküli durvaság.”⁵⁸ A lap legnagyobb részét valóban a politikusportrék és a hozzá kapcsolódó viccek tették ki. Ennek alapján tartalmilag belpolitikai érdeklődésű lapról beszélhetünk, ám gyakran előfordult, hogy a belpolitikai eseményt kifigurázó élcsattanóját a jelenetnek a gyarmatosításhoz kapcsolódó képi vagy szövegkörnyezetben való elhelyezése adta. A kormánypárti politikusok így rendszeresen jelentek meg tollas öltözkében és fejdíszben, dárdával a kezükben. Olvasói a középosztály tagjai voltak, főleg a vidéki dzsenti réteg számított legjelentősebb előfizetőjének.⁵⁹ Kutatásom szempontjából a *Bolond Istók* legfontosabb rovatai: a politikusportrékat tartalmazó *Mamelukok albuma*, az Andrássy Gyula alakja köré épülő *Zsül és Hugli*, valamint a kisebb hírek formájában megjelenő élceket gyűjtő *Hírek*, *Garantírozatlan hírek*, *Külpolitika*. Ez utóbbi rovatok elhelyezkedése a lapszámoktól függően változatos volt: szerepeltek a 2. oldalon, de az adott szám végét jelentő 9. oldalon is, a hirdetések előtt vagy közben. A *Bolond Istók* átvizsgált évfolyamai a következők voltak:

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
1–7.	1878–1884	teljes
8.	1885	hiányos (átnézve: 1–33. szám)

⁵⁸ Dersi 1973, 63.

⁵⁹ Buzinkay 1983, 76.

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
9–10.	1886–1887	teljes
13.	1890	teljes
16.	1893	hiányos (átnézve: 1–8. szám)
19–25.	1896–1902	teljes
28.	1905	teljes
30–31.	1907–1908	teljes
34–35.	1911–1912	teljes
37–38.	1914–1915	teljes

4. táblázat: A *Bolond Istók* feldolgozott évfolyamai

A *Mátyás Diák* (1888–1921) több szempontból is különbözött az eddig bemutatott élelaptól. Nem kötődött egyik párthoz sem, bár rendszeresen véleményt mondott mind a belpolitika, mind pedig a külföld aktuális – nem csak politikai – híreihez kapcsolódóan. Másrészt inkább volt úgynevezett „bécsi stílusú élelap”, mint politikai élelap – talán, mert vállaltan, programszerűen igyekezett kiszorítani az osztrák *Kikeriki*-t a hazai olvasóközönség köréből.⁶⁰ Pártfüggetlensége ellenére élesen támadta a kormányt, de az uralkodóhoz és a dinasztiahoz, amelyben nagyhatalmi státuszunk biztosítékát látta, hűnek bizonyult.⁶¹ A lap számos olyan karikatúrát jelentetett meg, amelyben az európai nagyhatalmi politika, és annak részeként a gyarmati politika egyes kérdéseiről mondott véleményt, maga is nagyhatalmi álláspontból. Rajzolói teljes névtelenséget élveztek a lapban, de a sajtótörténettel foglalkozó kutatók azóta tudják, hogy „egyedüli rajzolója volt évekig Homicskó Atanáz – akinek legrosszabb karikatúrái jelentek meg itt –, de a kilencvenes években Lakos Alfréd és Linek Lajos” rajzai is megjelentek.⁶² A *Mátyás Diák* kutatásom szempontjából legfontosabb rovatai a kisebb hírekkel egyenértékű, rövid szöveges éleket tartalmazó *Mátyás Diák a hét bolondságairól*, *Ujdonságok*, *Alkalmi kérdések és feleletek*, *Kínos kérdések*, *Különös*. A rovatok lapban való elhelyezkedése szintén változatos: a *Mátyás Diák a hét bolondságairól* kezdetben a 2–3. oldalon, majd a periodika végén, a 8–9. oldalon helyezkedett el. A *Különös* a 10. oldalon kapott helyet, a többi rovat a 2. vagy a 3. oldalon jelent meg felváltva. Afrikai eseménnyel kapcsolatos karikatúrák azonban a századfordulót követően többször szerepeltek a címlapon is. A *Mátyás Diák* átvizsgált évfolyamai a következők voltak:

⁶⁰ Lásd Buzinkay 1983, 82.

⁶¹ Uo.

⁶² Buzinkay 1983, 83.

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
2.	1889	teljes
12–16.	1899–1903	teljes
17–19.	1905–1907	teljes
22–24.	1910–1912	teljes
26–28.	1914–1916	teljes

5. táblázat: A Mátyás Diák feldolgozott évfolyamai

A *Kakas Márton* (1894–1914) sokban hasonlított a *Mátyás Diákhoz*. Az 1894-ben indult lap a Rákosi testvérek – Rákosi Jenő és Viktor – gondozásában jelent meg, és szintén a „bécsi stílusú élclapok” közé sorolható. A *Mátyás Diáktól* talán abban különbözött leginkább, hogy pártállása nyilvánvaló volt: ellenzéki lapként a *Függetlenségi Párt* törekvéseit támogatta. Oldalain nemcsak politikai viccek, de rigmusok, kuplék, versek, humoreszkek is megjelentek, szerzői között volt Rudnyánszky Gyula, Makai Emil, Heltai Jenő, Lipcsey Ádám, Faragó Jenő, a szerkesztőtárs Rákosi Viktor és Gárdonyi Géza is. A rajzok többségét Faragó József, Linek Lajos, Bér Dezső, Varga Imre, Ház Miklós, Jeney Jenő, Cserényi Árpád, Kalivoda Kata, Lakos Alfréd, és Manno Miltiades készítette.⁶³ Elterjedésére vonatkozóan alig rendelkezünk információval, de nem volt olyan számottevő, mint például a *Borsszem Jankó*. Dersi Tamás szerint „az indulás utáni években is mindössze ezernyolcszáz-kétezer előfizető járatta a lapot. Számuk lassan emelkedett.”⁶⁴ Buzinkay Géza szerint a *Kakas Márton* a *Mátyás Diákkal* együtt „a korábbi fővárosközpontú élclapok után határozottan a vidéki olvasóközönséget kívánta meghódítani,” bár ezzel saját korábbi, fent idézet állításával kerül ellentmondásba, miszerint már a *Bolond Istók* is inkább a vidéki, középosztálybeli olvasóközönség körében volt elterjedt.⁶⁵ A *Kakas Márton* kutatásom szempontjából legfontosabb rovatai a kivétel nélkül kisebb élceket tartalmazó, a 2. oldalon megjelenő *A hétről* és *Apró hírek*, azonban ebben az élclapban az Afrikához kapcsolódó karikatúrák és élcek ritkábban jelentek meg a rovatokban, inkább egész vagy féloldalas karikatúrák formájában voltak gyakoriak. A *Kakas Márton* átvizsgált évfolyamai a következők voltak:

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
5–10.	1898–1903	teljes
12.	1905	teljes
18.	1911	teljes

6. táblázat: A Kakas Márton feldolgozott évfolyamai

⁶³ Lásd Dersi 1973, 44–45.

⁶⁴ Dersi 1973, 43.

⁶⁵ Buzinkay 1988, 703. A korábbi, *Bolond Istókra* vonatkozó elemzését lásd Buzinkay 1983, 76.

Az utóbbi két élclap abban is hasonlít egymásra, hogy egy olyan, a mi szempontunkból fontos vicctípus található meg bennük, amely a többi élclapban ismeretlen volt. Ezeket a vicceket *bennszülött vicceknek* neveztem el, Lutz Röhrich klasszifikációja alapján, a viccek szereplői után.⁶⁶ Az ebbe a kategóriába tartozó viccek kivétel nélkül „képviccek”, amelyek képregényszerűen rövid, humoros történetet mesélnek el néhány kockában. A képeket olykor rövid szövegek egészítik ki, főszereplőjük pedig a gyermeki jelleggel felruházott, furfangos bennszülött figurája. Ezek a viccek politikai kontextustól mentesek voltak, nem kapcsolódtak közvetlenül semmilyen gyarmati eseményhez vagy háborúhoz. Stílusukat tekintve a századforduló nemzetközi reklámgrafikájával mutatnak hasonlóságot. A bennszülött viccek mintájára egy másik vicctípus is szórványosan előfordult a *Kakas Márton* és a *Mátyás Diák* oldalain – az európai gyarmatosító figuráját gúnyoló viccek, amelyek utazókról, felfedezőkről, de legtöbbször a gyarmatokra kirendelt katonákról készített karikatúra-sorozatok voltak. A két vicctípus szerves részét képezi az afrikai bennszülöttekről meghatározható képnek ezért azokat a dolgozat IV. fejezetében részletesen tárgyalom.

2.2. A Vasárnapi Ujság

A *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) műfajának meghatározásában nincs egységes vélemény, Miklóssy János például „képes hetilap”-nak nevezi, de a kortársak szerint „enciklopédikus néplap” volt.⁶⁷ Miklóssy a laptípus fénykorának kezdetét Európában az 1830–1840-es évekre datálja, amely a „század eleji polgári műveltségeszmény lexikonkultuszának következményeként” alakult ki;⁶⁸ ezért is nevezi máshol ugyanezeket a lapokat „enciklopédikus közművelődési lapoknak.”⁶⁹ Lipták Dorottya a laptípusról írt elemző könyvében a műfajelnevezés zavarosságát úgy foglalta össze, hogy a „szórakoztató, közművelődési és enciklopédikus lap” a sajtótörténészek körében elterjedt elnevezés, míg az „ismeretterjesztő hetilap” és az „irodalmi-művelődési lap” az irodalomtörténészek körében használatos megnevezések. Ő megoldásként egy harmadik

---

⁶⁶ Röhrich 1977, 2–3.

⁶⁷ Miklóssy 1975, 329–331.

⁶⁸ Miklóssy 1975, 337., és ugyanő írja Kosáry–Németh 1985a, 443.

⁶⁹ Kosáry–Németh 1985a, 443.

verziót javasolt, és az „ismeretterjesztő-szórakoztató családi lap”, illetve az „illusztrált hetilap” elnevezéseket használja, az olvasói célközönség meghatározása alapján.⁷⁰

Az élclapokkal ellentétben a *Vasárnapi Ujság* és a hozzá hasonló lapok „programszinten politika- és kritikamentességet hirdettek”, és „nem akarták megosztani a társadalmat”.⁷¹ A politikamentességet azonban nem sikerült betartaniuk, hiszen azzal, hogy az ismeretterjesztést eleve a napilapok aktuális híreihez kapcsolódóan végezték, témaválasztásukban mindig követték a nagyhatalmi politika alakulását. Így váltak a korabeli olvasóközönség számára az afrikai gyarmati háborúk kiapadhatatlan információs forrásává is. Ezért nem értek egyet Lipták Dorotttyával abban, hogy a *Vasárnapi Ujság* jellemzői közé tartozott volna a „túlzott aktualitásra való törekvés csábító erejének elkerülése,”⁷² ami a csupán heti rendszerességű megjelenésből következne. A lap egyik éltetője volt az *aktualitás* köré szervezett ismeretterjesztő tartalom, és mivel Afrika a katonai hadjáratokon túl is számos hírrel szolgált az európai olvasóközönség számára, meglepően sokkal találkozunk vele a *Vasárnapi Ujság* oldalait lapozgatva is. A másik kérdés, amelyben nem érthetek egyet Lipták Dorotttyával az, hogy 1880-tól kezdve „az ismeretterjesztés szerepe minden lapban csökkent és eltolódott az egzotikum irányába. (...) Az útleírásokban az idegen tájak, népcsoportok, szokások láttatása, a megszokottól eltérő értékrend és magatartáskultúra, a váratlan helyzetek, a kalandos fordulatok megidézése” került előtérbe.⁷³ Az egzotikum, mint az Európán kívüli útleírások, de az Egyiptomról szóló tudósítások velejárója, 1854-től jelen volt a hetilapban; az idegen tájak, népcsoportok, szokások láttatása és az ismeretterjesztés pedig tovább folyt, csak éppen az események jellege változott meg, amelyekre fókuszálhattak: a magányos európai utazót felváltották a háborúk, határviták és trónfosztott uralkodók Afrikában.

A lap elterjedése az egyik legjobban kutatott témája a magyar sajtótörténetnek. Széles olvasóközönséggel rendelkezett, Miklóssy János egyenesen úgy fogalmaz, hogy „nagyobb olvasóközönsége eddig Magyarországon lapnak nem akadt.”⁷⁴ A sajtótörténeteszek szerint elsősorban „a dzsentroid középosztályi olvasóréteg lapja” volt,⁷⁵ Lipták Dorotttya ezt tovább árnyalta már, szerinte az általa „megszólított és rezonans

---

⁷⁰ Lipták 2002, 53. Definíciója szerint ez a laptípus „széles olvasóközönségnek szánt illusztrált heti vagy havi lap, [amely] korra, nemre, szociális státuszra való tekintet nélkül mindenkihez kíván szólni. (...) Tartalmát és szerkesztői célkitűzéseit tekintve (...) a legkisebb homogén társadalmi célcsoportra, a családra alapoz.” (Lipták 2002, 53–54.)

⁷¹ Lipták 2002, 180.

⁷² Lipták 2002, 54.

⁷³ Lipták 2002, 182.

⁷⁴ Miklóssy 1975, 338.

⁷⁵ Kosáry–Németh 1985b, 445.

közönség határvonala a középosztály alsó határán húzódott. Magába foglalta a nagyvárosi polgári-nemesi középosztálybeli és a kispolgári, valamint vidéken élő többnyire kisvárosi, nemesi-értelmiségi, részben a kézműves, polgári-paraszti életmódot folytató családokat.”⁷⁶ Szerinte ez volt az első magyar nyelvű lap, amely elérte a tízezres előfizetői számot, holott Miklóssy János kutatásai szerint indulásakor még csak „harminc egynéhány” előfizetője akadt.⁷⁷ Miklóssy az 1850-es évekre vonatkozóan csak körülbelül 7000-res előfizetői táborral számolt. A tényleges olvasóközönség feltérképezése szempontjából azonban lényegesnek tartja, hogy „az első évfolyamból végül is 12 256 példányt küldtek szét. Az első számok második, harmadik kiadást érték meg.”⁷⁸ Hangsúlyozta továbbá, hogy az előfizetők száma és a példányszám sem mutatja minden esetben a lapot ténylegesen olvasók számát, hiszen a „Vasárnapi Újságot megrendelték az olvasóegyletek és a kaszinók, a családfőn kívül kezükbe vették a család tagjai, a barátok, az ismerősök, és a szomszédok. Ha csak tízzel szorozzuk be az előbb idézett számot, számításainkban szerényen járunk el. Hiszen az újságolvasásnak – főként népszerűbb orgánumok esetében – még a múlt század második harmadában is a leggyakoribb formája a kézzől kézre adás vagy a felolvasás.”⁷⁹

Miklóssy a lap fénykorának a korai időszakot tartja, amikor Pákh Albert szerkesztésében és Jókai főmunkatársként való közreműködése mellett jelent meg.⁸⁰ 1867 után veszít népszerűségéből, ám „ha nem is olyan feltétlen ura már a magyar olvasóközönségnek – éppen ennek a példája nyomán támadt riválisok versenye következtében – mint az ötvenes évekbeli, még mindig java lapjaink közé tartozik.”⁸¹ Ezt a véleményt osztja Buzinkay Géza is, szerinte nemcsak a *Vasárnapi Újság*, de maga az illusztrált ismeretterjesztő hetilap-típus az, amely lassan kiszorul a legkedveltebb lapok piacáról.⁸² Ezzel szemben Lipták Dorottya éppen az 1867 utáni évtizedet tartja a lap fénykorának, amikor az előfizetési listák valóban elérték a tízezres létszámot.⁸³ Mindannyian hangsúlyozzák azonban, hogy a hosszú pályafutást befutó lap a rövidebb életű versenytársakkal szemben is, mint például a *Hazánk s a Külföld* (1865–1872) vagy a

⁷⁶ Lipták 2002, 185.

⁷⁷ Miklóssy 1975, 338.

⁷⁸ Miklóssy 1975, 338–339.

⁷⁹ Miklóssy 1975, 339.

⁸⁰ Miklóssy 1975, 329.

⁸¹ Miklóssy 1975, 339.

⁸² Szerinte „bizonyosság erre, hogy más sajtótermékek nem figyeltek rá. A ritka viták mindig egy lapon belül zajlottak le. Mindebből az következik, hogy e lapok magatartása, a bennük kifejtett nézetek viszonylag szűk körben hatottak közvetlenül – ám annál jelentősebb volt áttételes, a családi művelődésben betöltött szerepük.” (Kosáry–Németh 1985b, 210.)

⁸³ Lipták 2002, 71.

Magyarország és a Nagyvilág (1865–1884), végig a legszélesebb körben elterjedt, leghosszabban működő illusztrált hetilap maradt a Monarchia utolsó évtizedeiben is. A *Vasárnapi Ujság* kutatásom szempontjából legfontosabb, kisebb híreket tartalmazó rovatai: *Egyveleg, Külhírek, Vegyes hírek, Mi ujság?, Tárház, Közintézetek, egyletek* – ez utóbbi rovat éppen 1873-ban, a *Földrajzi Közlemények* indulásának évében, egy évvel a Magyar Földrajzi Társaság megalakulását követően indult el. Azonban a legjelentősebb írások több oldalas, rézkarcokkal, később fényképekkel illusztrált szövegekként jelentek meg a címlapot követő első oldalakon. A *Vasárnapi Ujság* átvizsgált évfolyamai a következők:

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
1–17.	1854–1870	teljes
19–52.	1872–1905	teljes
53.	1906	hiányos (átnézve: 26–52. szám)
54.	1907	teljes
55.	1908	hiányos (átnézve: 1–26. szám)
56.	1909	hiányos (átnézve: 1–26. szám)
57.	1910	teljes
58.	1911	hiányos (átnézve: 29–52. szám)
59–64.	1912–1917	teljes

7. táblázat: A *Vasárnapi Ujság* feldolgozott évfolyamai

2.3 A Földrajzi Közlemények és az Ethnographia

A *Földrajzi Közlemények* (1873–) a Magyar Földrajzi Társaság lapja, amely a *Társaság* 1872-es alakulása után jelent meg először 1873-ban, és a mai napig élő folyóirat. Oldalain ebben az időben felfedező utazások, a gyarmatok állapotának, eseményeinek bemutatása zajlott leginkább. Fodor Ferenc szerint az, ami a *Földrajzi Közlemények* első éveit igazán sikeressé és a folyóiratot népszerűvé tette, „a magyar közönségnek az ismeretlen területekkel szemben való mohó érdeklődése volt.”⁸⁴ Ugyanakkor elismerte, hogy ez a sikeresség hátráltatta is a folyóirat professzionalizálódását, és az első ötven évében csak lassan fordult a földrajz tudományos művelése felé.⁸⁵ Írói között a korai időszakban a geográfusok, kartográfusok, geológusok mellett többségben képviseltették magukat a tanárok, újságírók, utazók, néprajzkutatók és történészek, botanikusok,

⁸⁴ Fodor 2006, 131.

⁸⁵ Uo, 116.

mérnökök is.⁸⁶ Fodor földrajztudósnak tekintette közülük Lóczy Lajost, Déchy Mórt, Zichy Ágostot, Vámbéry Ármint; és féltudósoknak, „romantikus bolygóknak” nevezte Berecz Antal titkárt, Erődi Bélát, Requinyi Gézát, György Aladárt, Czirbusz Gézát, Havass Rezsőt.⁸⁷ Közülük Sámi Lajos, Erődi Béla, Vámbéry Ármin és Hunfalvy János többször is írt a *Vasárnapi Ujságnak* is.

Hunfalvy 1888-as halálát követően a folyóirat szakosodása nem indult meg azonnal, az 1910-es évek elejéig közölte az úti beszámolókat, és hírt adott a gyarmati események földrajzi vonatkozásának ítélt eseményeiről is, bár a századfordulót követően már egyre csökkenő mértékben. A számok körülbelül ugyanolyan formában épültek fel teljes vizsgált korszakunkban: a nagyobb, leíró-elemző munkák után a külföldi testvértársaságok eseményei, megjelent publikációiknak recenziói kerültek bemutatásra a testvérfolyóiratok lapszemléje alapján. A legtöbbet lapszemlézett, forrásként megjelent folyóiratok a francia *L'Explorateur*, az *Oesterreichische Monatschrift für den Orient*, valamint az *Oszták Földrajzi Társaság folyóirata* volt.⁸⁸ Rendszeresen használták továbbá az angol földrajzi folyóiratokat is, illetve a *Földrajzi társulatok* rovat alapján több testvértársasággal is kapcsolatban álltak, amely magában foglalta egymás értesítőinek, közleményeinek kicserélését is.⁸⁹ Az aktuális számot minden esetben a *Rövid közlemények* vagy *Vegyes közlemények* rovatai zárták, amelyek a forrásmegjelöléssel vagy anélkül közölt rövid, utazással, gyarmati eseményekkel vagy könyvmegjelenésekkel kapcsolatos friss híreket tartalmazták. Ezek a rovatok tartalmazták a legtöbb, Afrika feltárásával és gyarmatosításával kapcsolatos korabeli hírt. A *Földrajzi Közlemények* átvizsgált évfolyamai a következők:

Évfolyam	Év	Feldolgozás szintje
1–12.	1873–1884	teljes
14–42.	1886–1914	teljes
44–46.	1916–1918	teljes

⁸⁶ Uo., 132. és 138.

⁸⁷ „Hunfalvy János bolygórendszere”. Lásd Fodor 2006, 139.

⁸⁸ Lásd például Könyvészet. *L'Explorateur. Földrajzi Közlemények* 3 (1875), 184.; „Angol földrajzi lapok összeinte örömmel adják tudtul...”. (Rövid közlemények. Livingstone jegyzetei. *Földrajzi Közlemények* 1 (1873), 167.); „A bécsi földrajzi társulat »Mittheilungenjei« szerint...”. (Rövid közlemények. Egyiptomi hírek. *Földrajzi Közlemények* 2 (1874), 133.); „Ezen közleményt az Oesterreichische Monatschrift für den Orient című folyóiratról vettük át, mely az osztrák-magyar külügyministerium támogatásával az első orientalisták közreműködése mellett jelenik meg.” (Rövid közlemények. A vörös tengerről. *Földrajzi Közlemények* 3 (1875), 118–119.)

⁸⁹ A rovat 1876-tól jelent meg a folyóiratban. A következő években a testvértársaságok önálló részt kaptak a rovatban: *Angol királyi földrajzi társulat, Párisi földrajzi társulat, Berliini földrajzi társulat, Bécsi földrajzi társulat, Olasz földrajzi társulat, Egyiptomi földrajzi társulat, Hamburgi földrajzi társulat, Lissaboni földrajzi társulat.*

Valamennyi vizsgált forrás közül a *Földrajzi Közlemények* olvasótáborának társadalmi összetétele vizsgálható a legjobban. A Társaságban tagsági viszonyal rendelkezők ugyanis biztosan megkapták a Közlemények egy-egy példányát, a taglisták pedig névvel, lakóhellyel és általában a foglakozás megjelölésével együtt bizonyos időközönként publikálásra kerültek a folyóirat mellékleteként. A források részletes elemzését ezért ezzel a folyóirattal kezdem. A taglisták elemzését a kapcsolódó intézményrendszer bemutatásával együtt a dolgozat II. fejezete tartalmazza.

A forrásfeldolgozás során áttekintésre kerültek továbbá az *Ethnographia* (1890–) folyóirat 1890–1918 közötti évfolyamai. A Magyar Néprajzi Társaság – vagyis 1889-es alapításakor a Magyarországi Néprajzi Társaság – folyóirata a Földrajzi Társaság gyakorlatához hasonlóan leginkább a társasági rendezvényen elhangzott előadásokat és könyvszemléket jelentetett meg. Ahogyan arra már korábban rámutattam, a folyóirat az afrikai eseményekre nem reflektált, amelynek oka abban is keresendő, hogy a *Földrajzi Közlemények*hez képest csaknem 20 évvel később indult el és éppen a földrajztudománnyal szemben igyekezett meghatározni magát, működési területét és tudományos módszereit. Mindazonáltal a Földrajzi Társasághoz hasonlóan a Néprajzi Társaság is publikálta tagjainak jegyzékét lakóhely és foglalkozás szerint. Az 1894-es tagjegyzék lehetőséget adott a *Földrajzi Közlemények* időben közelálló, 1893-as tagjegyzékével való összehasonlításra, így a két társaság mögötti társadalmi bázisról – és tulajdonképpen a társasági folyóiratok olvasótáboráról is – részletes kép rajzolására nyílt lehetőség.

II. AFRIKA BELSEJÉNEK FELTÁRÁSA

1. Tudománytörténeti háttér

1.1 A földrajz és antropológia „kínos szövetsége” a gyarmatosítással

A *Földrajzi Közlemények* szövegeinek kontextusban való elhelyezéséhez szükség van a korszak vezető tudományos irányzatainak és intézményrendszerének megvizsgálására. A korszak a darwinizmus hatására megjelenő *evolucionizmus* és *földrajzi determinizmus* felfutásának és virágzásának időszaka volt és egyben a földrajz, a néprajz és az antropológia útkeresésének időszaka is. Az antropológiát, a földrajzot, a botanikát és a zoológiát gyarmati tudományoknak is szokás nevezni, így nevezi többek között Peter Pels afrikanista antropológus,⁹⁰ és David Arnold is.⁹¹

A 19. század második felében a földrajz és az antropológia fejlődő tudományok voltak, egyszerre törekedve a társasági élet, az állam és az akadémia tudományos elitjének elismeréséért. A *Royal Anthropological Institute* például 1904-ben azzal indokolta az antropológia, mint tudomány szükségességét, hogy „a bennszülött rasszok és egymással való kapcsolatuk megfelelő ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy igazságosan és intelligensen kormányozzuk őket.”⁹² Annie E. Coombes szerint azonban gyarmatosítás és antropológia – a korban üdvözölt – kapcsolata a későbbi szakemberek számára „kínos szövetséggé” vált, hiszen a tudományág korai története így nem mentesülhetett a gyarmatosítás ideológiai háttérétől sem, amely az evolucionizmuson túlmutatva a tudományhoz kapcsolta a faji kérdést és az imperializmus ideológiáját is.⁹³ A földrajz a 19. század második felében szintén megvívta a maga harcait az állam és a tágabb közvélemény elismeréséért Európában, ám országonként változó keretek között, az antropológiával és a néprajzzal összeütközve azok önállósulása miatt. Nagy-Britanniában a gyarmatosítás új perspektívákat nyitott a földrajz számára, és létrejött egy az állam számára is felértékelődött „új földrajz”,⁹⁴ amely „nemcsak hogy hasznos információkat nyújtott egy

---

⁹⁰ Pels 1997, 167.

⁹¹ Arnold 2000, 7.

⁹² *Journal of Anthropological Institute* 14. (1904), 14. Idézi Coombes 1994, 109. Annie E. Coombes szerint a törekvés sikerrel járt mindhárom szinten – ezért is nevezi többek között az antropológiát a korban „népszerű tudomány”-nak. (lásd Coombes 1994, 109. Saját fordítás – K. E.)

⁹³ Coombes 1994, 110. A gyarmatosítás és az antropológia kapcsolatának ezt az oldalát több szerző is feldolgozta már, lásd például Mudimbe 1988., Pels 1997., Trouillot 2003. (Saját fordítás – K. E.)

⁹⁴ Hudson 2008, 141. A cikk eredetileg 1972-ben jelent meg az *Antipode*-ban. (*Antipode* 9 (2), 12–19.)

ország erőforrásairól, de azt is megmondta, hogyan lehet azokat kiaknázni”,⁹⁵ továbbá a közvélemény számára is „szórakoztató volt egyben, értelmes kikapcsolódást szolgáltatva mindazok számára, akik készek voltak tanulmányozására.”⁹⁶ Így vált a földrajztudomány 1870 után az antropológiához hasonlóan szintén az „imperializmus eszközévé”,⁹⁷ a „birodalom tudományává”, amit a Royal Geographical Society büszkén közvetített kifelé a brit társadalom, és a külföldi társaságok támogatásával az európai közvélemény felé is.⁹⁸

A földrajztudomány sem volt azonban mentes a faji szemlélettől. Hudson szerint „a rasszizmus általános volt az európai földrajzi körökben, és soha nem volt olyan erős, mint amikor a tengerentúli fehér gyarmatok kérdéséről volt szó.”⁹⁹ Szerint a földrajzi (vagy környezeti) determinizmus volt az imperializmus és a rasszizmus ideológiai támpillére;¹⁰⁰ Richard Peet szerint pedig nem vitás, hogy elsősorban arra szolgált, hogy a 19. század végi – 20. század eleji kapitalizmus gyarmatbirodalmi eseményeit tudományosan megmagyarázza – ám mégis a környezeti determinizmus volt az, amely modern értelemben is tudománnyá tette a földrajzt Nagybritanniában.¹⁰¹ Felix Driver egy 1992-ben megjelent tanulmányában – elsőként a földrajztudósok közül – azonban bírálta Hudson és Peet egysíkú elemzését a földrajz és a gyarmatosítás kapcsolatáról. Szerinte ugyanis kollégái ezt a viszonyt „naivan idealisztikus módon” és felettébb leegyszerűsítve vázolták fel, mert figyelmen kívül hagyták, hogy „a »birodalmak kora« ennél komplexebb, kulturálisan, politikailag és gazdasági szempontból is nagyon összetett volt, a földrajz pedig a »birodalmak korában« jóval több volt, mint egyszerűen a kapitalizmus eszköze, mivel maga az imperializmus sem csupán a gazdasági kizsákmányolást jelentette.”¹⁰² Kifogásolta továbbá azt is, hogy noha „viszonylag keveset tudunk arról, ahogyan a földrajzi tudás társadalmilag megkonstruálódott, (...) a Peet és Hudson által felvázolt »kontextus« csupán abból az elméletből indul ki, miszerint az imperializmus a kapitalizmus magasabb foka, amely így hagyott nyomot a korabeli társadalmi gondolkodáson. Ezért továbbra is arra koncentráltak, hogy a földrajz hogyan vett részt a kapitalizmus evolúciójában – és minden más szempont másodlagos volt számukra.”¹⁰³ Ezzel szemben ő úgy gondolja, hogy a társadalom földrajzi tudása az imperializmus

---

⁹⁵ Hudson 2008, 145. (Saját fordítás – K. E.)

⁹⁶ Driver 2001, 27. (Saját fordítás – K. E.)

⁹⁷ Hudson 2008, 141.

⁹⁸ Driver 2001, 27.

⁹⁹ Hudson 2008, 147.

¹⁰⁰ Hudson 2008, 149.

¹⁰¹ Peet 1985, 310.

¹⁰² Driver 1992, 27.

¹⁰³ Driver 1992, 29. (Saját fordítás – K. E.)

kulturális hatására újságokban és útleírásokban konstruálódott meg a 19. század végén. Hasonló következtetésre jutott Mary Louise Pratt is, aki 18–19. századi, európaiak által írt útleírásokat vizsgáló könyve Driver cikkével egy időben jelent meg. Mindkettőjük szerint a közvetített ideákat áthatotta a birodalom eszméje és a nemiség – a szövegek a birodalom gyarmatinak képzelt látképét rajzolták meg, benne a korabeli európai férfieszményt megtestesítő hősökkel az egyik oldalon és a felfedezendő, majd a birodalom által civilizálandó félmeztelen bennszülöttekkel – különös tekintettel a nőkre – a másik oldalon.¹⁰⁴ A férfiasság korabeli reprezentációját látjuk tehát, a felfedező, a vadász, a katona, a misszionárius (!), a gyarmati hivatalnok és úriember (vagy inkább kalandor) képe nap mint nap visszaköszönt az újságok hasábjain, irigyelt és elismert figurákká, a korabeli európai társadalomból való kitörés és érvényesülés jelképeivé váltak. Az így, *nem hivatalosan* keletkező földrajzi tudás(oka)t Edward W. Said nevezte először „képzelt földrajzoknak”,¹⁰⁵ amelyet Driver nagyon találónak gondolt és előszeretettel alkalmazott saját művében is.¹⁰⁶

A kor másik sajátossága, hogy az útjukat kereső gyarmati tudományok – így a földrajz és az antropológia is – minél szélesebb körű elismertségük és támogatásuk érdekében egy ideig feladatuknak tekintették a megnövekedett populáris tudásszomj kiszolgálását és a szélesebb körben létrejövő tudás alakítását is. Alastair Bonnett a földrajz esetében ezt a hozzáállást nevezi „populáris földrajznak,” amely a korabeli identitás egyik formája volt és mélyen gyökerezett a birodalom megtapasztalásában – ám nem kizárólag az határozta meg. Ellenben mindenki – szakértők és nem-szakértők egyaránt – osztozott rajta.¹⁰⁷

1.2 A földrajz és a néprajz magyarországi intézményrendszere

Magyarországon a két tudományág fejlődése sokban követte az európai tudományos trendeket, ám a földrajz és az antropológia egymáshoz való viszonya összetettebbnek bizonyult, többek között az antropológia, a néprajz és az etnológia bizonytalanságokkal terhelt kapcsolata miatt. Ennek hátterében egyrészt az állt, hogy a földrajzi tanszékek és maga a Magyar Földrajzi Társaság is jóval hamarabb alakult meg

---

¹⁰⁴ Lásd Pratt 1992, 38. és Pratt 1992, 202–204., valamint Driver 1992, 27–29.

¹⁰⁵ Said 2000. Eredetileg megjelent: Said, Edward W.: *Orientalism*. Random House, New York, 1978.

¹⁰⁶ Driver 1992, 32.

¹⁰⁷ Bonnett 2003, 57–61.

1872-ben, mint a Néprajzi Társaság.¹⁰⁸ Másrészt az első egyetemi tanárok és a társaságok szakértő tagjai valamennyien más területről, a geológia, a történelem és a zoológia művelői közül kerültek ki.¹⁰⁹ Jól mutatja ezt, hogy Hunfalvy Jánost, a Magyar Földrajzi Társaság első elnökét nemcsak a magyar földrajztudomány, de a magyar néprajz, etnológia és kulturális antropológia is első jelentős tudósai közé sorolja.¹¹⁰ Ha az afrikai népekkel foglalkozó korabeli írások nyomát szeretnénk megtalálni Magyarországon, akkor tehát a Magyar Földrajzi Társaság folyóiratában, az 1873-ban induló *Földrajzi Közleményekben* kell azt elsősorban keresnünk; és tényként fogadhatjuk el, hogy szerte Európában ezek „a földrajzi társaságok adtak keretet a néprajz kibontakozásának is.”¹¹¹

A néprajztudománnyal foglalkozó szaktudományi társaság létrehozásának szükségességét csak 1887. december 5-én mondta ki végül egy 31 fős gyűlés a Magyar Tudományos Akadémia egyik termében.¹¹² A gyűlés résztvevői között találjuk Berecz Antalt és György Aladárt is, akik mindketten a Földrajzi Társaság tagjai is voltak egyben. Azt Kósa László is elismeri, hogy „a magyar néprajz története nem azonos a Néprajzi Társaságéval”, hanem támaszkodott „az egykori országleírások hagyományait befogadó földrajztudomány néprajzi érzékenységre, ezzel több-kevesebb összefüggésben a néprajzi tanulságokat is hozó őshaza- és keletkutató utazásokra”, valamint a „meglehetősen elszigetelt etnológiai érdeklődésre”, amelyet Beöthy Leó munkásságával azonosít elsősorban.¹¹³ A tudományág elnevezése és tárgyának pontos körülhatárolása még sokáig vita tárgyát képezte, Bátky Zsigmond véleménye szerint még a századfordulón is „a közönséges magyar nyelvhasználatban az *etnológia*, az *ethnographia*, sőt a *folklore* is egyre másra néprajznak neveztetik.”¹¹⁴ Az Európán kívüli népek, így az Afrikával kapcsolatos korabeli beszámolók nagy része a századfordulót megelőzően a földrajzi felfedezőktől, magánutazóktól és a gyarmati hadszíntereken vagy adminisztrációban szolgálatot teljesítőktől származtak. Kósa László szerint „utóbb világszerte ezekből a kutatásokból és nem a saját nép leírásából nőtt ki az antropológia”, mégis úgy vélte, hogy „helyesebb ezúttal *etnológiáról* vagy *egyetemes néprajzról* beszélni.”¹¹⁵

---

¹⁰⁸ A Magyar Földrajzi Társaság pontosan 1872. január 12-én alakult meg, a Magyarországi Néprajzi Társaság pedig 1889. január 27-én.

¹⁰⁹ Hudson 2008, 141.

¹¹⁰ Kézdi Nagy 2008, 13.

¹¹¹ Sárkány – Vargyas 1995, VIII.

¹¹² Kósa 1989, 13–14.

¹¹³ Kósa 1989, 5–6.

¹¹⁴ Bátky 1906-ban megjelent véleményét idézi Hofer 2009, 293.

¹¹⁵ Kósa 1989, 6.

A Magyar Néprajzi Társaság – pontosabban a Magyarországi Néprajzi Társaság, ahogyan kezdetben nevezték – végül 1889. január 27-én alakult meg és hamarosan elindult folyóirata is *Ethnographia* címmel. Annak ellenére, hogy 1892-ben a Társaság „azért az egyetemes irányzatot is” követni akarta, Kósa László meglátása alapján a „magyar néprajz fő irányvonalát nem az etnológia, hanem a nemzeti néprajz adta.”¹¹⁶ Így az „egyetemes néprajz” tárgyában született írások valóban csekély számban fordultak elő a folyóiratban az első világháború előtti időszakban, Afrikával foglalkozó tanulmány pedig mindössze öt darab jelent meg.¹¹⁷ Az ilyen tárgyú írások javarészenek tehát továbbra is a *Földrajzi Közlemények* biztosított helyet, ahogyan arról a századforduló ifjú földrajztudós generációjához tartozó Fodor Ferenc is panaszkodott a tudományág történetét feldolgozó emlékirataiban: „Különösen a néprajz annyira nem vált még ki tudományunkból, hogy igen nagy területeket foglalt le magának, még a Közleményekben is. (...) jóllehet már 1880-ban megalakult a Néprajzi Társaság.”¹¹⁸ Fodor visszaemlékezése ugyan pontatlan, mert a Néprajzi Társaság 1889-ben alakult meg, mégis jól mutatja azt a bizonytalanságot, amely nemcsak a korabeli néprajzkutatók, de a földrajz művelőinek körében is általánossá vált az új tudományág önállósodása miatt. Azonban a problémát sokak számára inkább éppen a néprajz önállósodása és ezzel párhuzamosan a földrajz gyűjtőtudományi státuszának megszűnése jelentette. Lóczy Lajos szerint „mindazt, amit vállalt, az eddigi keretek között – értsd: elsősorban a Földrajzi Társaságban – tovább is művelni lehetett volna.”¹¹⁹ Indokai között pedig azt hozta fel, hogy sem szellemi kapacitásában – a korszak szakemberhiánya miatt – sem pedig anyagilag – a támogatók és a tagok elszívásának veszélyét felvázolva – ekkora társadalom nem bír el ennyi tudományos társaságot. Herman Ottó ezzel szemben a tudományos munkamegosztás szükségességét hangsúlyozta a pozitivista gondolkodás szellemében. Erre, a földrajzi körökben megfigyelhető, a néprajztudományt övező kétségekre utalhatott Katona Lajos is 1890-es tanulmányában: „hogyan az ilyen újabb irányoknak különösen önállóságra törekvésük első idejében a régebbi, hogy úgy mondjam csehbeli vagy bejegyzett czégű tudományokkal s még inkább azoknak megcsontosodott képviselőivel szemben résen kell állaniok, ha több oldalról kétségbe vont létjogukat ki

---

¹¹⁶ Kósa 1989, 41.

¹¹⁷ Ezek közül a cikkek közül kettő könyvismertetés: György Aladár könyvismertetése a *Bulletin of American Geographical Society* 16. kötetének 2. száma alapján (György 1894), és Róheim Géza könyvismertetése *Meinhof, Carl: Religionen der schriftlosen Völker Afrikas* című munkájáról (Róheim 1914); egy elméleti összefoglaló munka, amelynek keretében a szerző bemutatta több külföldi szerző, köztük E. B. Tylor műveit (Antal 1909); és egy kétrészes úti beszámoló Mahler Ede egyiptomi utazásáról (Mahler 1910a és 1910b).

¹¹⁸ Fodor 2006, 159.

¹¹⁹ Kósa 1989, 28.

akarják vívni.”¹²⁰ Mendöl Tibor – aki már egy generációnyi távolságból szemlélhette a két tudományág vitáját – saját tudományterületével szembeni kellő kritikával próbálta meg lezárni azt. Szerinte a néprajz és a földrajz pályája csak a felfedezések korát követően és csakis a nagyközönségnek szóló népszerűsítő, ismeretterjesztő irodalomban futhatott együtt – és ez a szaktudományinak nem mondható stílus nagyon sokáig, egészen a századfordulóig jellemezte *Földrajzi Közleményeket*.¹²¹ A századfordulótól kezdve azonban, amikor a földrajz és az antropológia, illetve itthon a néprajz lassan a szaktudománnyá válás útjára lépett, a gyarmatosítás politikai keretei pedig egyre nyilvánvalóbbá váltak, az összeurópai lelkesedés is lassan alábbhagyott és a még mindig érkező, megváltozott információáradatot is sokkal differenciáltabban, kritikusabban kezdték feldolgozni a *Földrajzi Közlemények* oldalain is.

A Magyar Földrajzi Társulat (ma: Magyar Földrajzi Társaság) és a Magyarországi Néprajzi Társaság (ma: Magyar Néprajzi Társaság) alapvető céljait, feladataikat és tagsági viszonyait tekintve eltértek a maiaktól. A korabeli társaságok egyfajta „hibrid” társaságok voltak, ahogyan azt Felix Driver is megfogalmazta a brit Royal Geographical Society kapcsán.¹²² Ez egybecseng Fodor Ferencnek a Magyar Földrajzi Társaság akkori szerepvállalásáról alkotott véleményével, vagyis, hogy „a Társaságnak kettős feladata és így végzetesen kettős arculata volt: egy befelé néző tudományos, és egy kifelé, a társadalom felé tekintő és nagy taglétszámot sóvárgó népszerű arculat. Az utóbbi volt a tápláló, azért ez volt a hatalmasabb és erősebb.”¹²³ Ennek egyik oka a tudományterület fejlődésében keresendő, amely a minél szélesebb körben való elismerésért és anyagi támogatásért küzdött – számos rokontudománnyal egy időben. A másik oka valószínűleg az a felfedezéseket kísérő hatalmas közérdeklődés lehetett a magyar olvasók részéről, amely először talán a kortársakat is meglepte, de a 20. század első felének földrajztudós generációja már kemény kritikával illette a szenzációhajhászásnak behódoló Földrajzi Társaságot: „ezt a közönséget ami összegyűjtötte, s a *Földrajzi Közlemények* első évtizedét sikeressé tette, az a magyar közönségnek az ismeretlen területekkel szemben való mohó érdeklődése volt. Ez szinte csodálatos, mert ahogy Teleki megjegyzi, kontinentális nép voltunk, s ilyennél ez szokatlan. Az egzotikum még élénken benne volt a kor érdeklődési körében.”¹²⁴ A harmadik ok mindenképpen a szakemberhiányban keresendő, amely jobb

---

¹²⁰ Katona 1890, 69.

¹²¹ Mendöl 1947, 155–157.

¹²² Driver 2001, 24.

¹²³ Fodor 2006, 159.

¹²⁴ Fodor 2006, 131.

híján vállaltan is az ismeretterjesztés irányába tolta el a *Földrajzi Közlemények* tartalmát.¹²⁵ Ez a szakemberhiány eredményezte azt is, hogy a kevés, terepen szinte semmilyen tapasztalattal nem rendelkező szakemberek maguk is az egyébként széleskörű népszerűségnek és közfigyelemnek örvendő „földrajzi” utazókat tartották a legnagyobb tiszteletben és az ő munkásságukat követték figyelemmel – nem utolsó sorban az információhoz való hozzájutásuk céljából.

A felfedezések korának magyar földrajztudománya ugyanakkor nem jelentett lemaradást a nyugat-európaihoz képest, Fodor szerint „talán egyetlen más időszakban sem volt a magyar geográfiának olyan szoros kapcsolata a nyugat-európai tudományos körökkel, mint ekkor”,¹²⁶ és nagyjából az 1880-as évek közepére teszi a korszak lezárulását. A baj szerinte akkor kezdődött, amikor a Földrajzi Társaság az 1880-as évek végén, a már meghaladott ritteriánus irányzatot követő Hunfalvy János elnöksége alatt nem volt képes új utat kijelölni maga számára.¹²⁷ „A felfedezések elfogytak, azokból már nem lehetett újabb szellemi tőkét kovácsolni, s felfedezőket előadásokra meghívni” – írja Fodor.¹²⁸ Természetesen a *Földrajzi Közlemények* tanúsága szerint azért még előfordult, hogy híres utazó tette tiszteletét a Földrajzi Társaság felolvasóestjein – például Stanley vagy Oscar Baumann – de az 1880-as évek második felére „a Ritter–Hunfalvy geográfia” már viaszszorulóban volt a szakmán belül, és Thirring Gusztáv az 1888. évi titkári jelentésében már arra panaszkodott, hogy a Társaság tagsága és az egyetemen a geográfushallgatók száma is csökkent.¹²⁹

Hunfalvy 1888-ban bekövetkezett halálát követően 1891-től, Lóczy Lajos elnöklete alatt indul meg a szakosodás a Földrajzi Társaságban. Lóczy 1893-ban feladta elnöki tisztségét, és a következő hét évben a Társaság Erődi Béla vezetésével visszatérni látszott a népszerűsítő tevékenység elsődlegességének felvállalásához – de miután 1900-ban ismét Lóczy lett az elnök, a budapesti egyetemi tanszék által elsőként kinevelt fiatal szakembergárda segítségével megállíthatatlannak bizonyult a tudományterület specializálódása. A profilváltás azonban nem ment egyszerűen. A fiatal generációhoz tartozó Cholnoky Jenő, aki a Társaság titkáráként tevékenykedett Lóczy mellett, 1910-ben még mindig a népszerűsítő előadások nagy súlyáról panaszkodott az 1909-es évet összegző jelentésében:

---

¹²⁵ Kósa 1989, 28.

¹²⁶ Fodor 2006, 137.

¹²⁷ A Carl Ritter (1779–1859) német földrajztudós nevéhez köthető iskola tagjai szerint a természet és a társadalom szoros kölcsönhatásban áll egymással, amelyben elsősorban a természeti körülmények határozzák meg egy társadalom, illetve kultúra kialakulását és fejlődését.

¹²⁸ Fodor 2006, 144.

¹²⁹ Uo.

„Az előadások egynek kivételével népszerűek voltak. Ez nem a helyes irány. Nekünk nagy súlyt kellene fektetnünk arra, hogy szakszerű előadásaink is legyenek, mert a tudományos geográfiának nincsen nálunk semmiféle egyéb fóruma. A publikumot azonban hozzá kellene szoktatnunk, hogy szakszerű előadásokra ne jöjjenek el (sic!), mert ez az előadót kényelmetlen helyzetbe hozza, de viszont a laikus közönséget is untatja s elijeszti a Társaság előadásaitól.”¹³⁰

Cholnoky azonban tisztában volt azzal is, hogy a népszerűsítő előadások lényegesek a középosztály figyelmének – valamint a tagdíjakból származó anyagi támogatás – biztosítása szempontjából, ami az egyetlen lehetőséget jelentette a Földrajzi Társaság számára működésének fenntartására.¹³¹ Így tehát érthető, miért gondolták úgy az elnökségben, hogy a rokontudományok – például a néprajz – önálló társaságának megalapítása veszélyeztetheti a Földrajzi Társaság anyagi biztonságát, ha a még fiatal magyarországi középréteg számára alternatívát állít. A társaságok sorsa pedig szorosan összefüggött az általuk képviselt tudományterületek sorsával, mint azok társadalmi megnyilvánulási formái, egy olyan korban, amikor a frissen polgárosult társadalmi rétegek identitásának az egyesületi élet keretei adhattak gyakorlási lehetőséget.

A szakemberhiány és a támogatási források szűk volta általános problémát jelentett a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedének tudományos társaságai számára – Kósa szerint nemcsak Magyarországon, de szerte Európában is. Szerinte „tudatosítanunk kell azt az ellentmondásos tény, hogy a korabeli magyarországi társadalom – bizonyára nem társtalanul Európában – anyagilag erőtlen volt ahhoz, hogy tudományos társaságok sorát tagsági díjakból tartsa fenn, egyidejűleg azonban szellemi színvonala és igényei megkövetelték ezeknek a társaságoknak a létezését. Intellektuális kötelezettségekből fakadó érzések, értelmiségi érdeklődés, hazafiság és társadalmi illem, nem kevésbé a sznobizmus egyaránt közrejátszottak a társasági tagságok toborzásában.”¹³² A Néprajzi Társaság – a Földrajzi Társasághoz hasonlóan – ugyanezekkel a problémákkal küzdött a megalakulását követő első évtizedekben. A szakemberhiány miatt a társaság elnökségében és választmányában túlnyomó többségben voltak művészek, történészek, művészettörténészek, de találhatunk a névsorban földrajztudóst és politikust is.¹³³ A szélesebb tagság a Földrajzi Társaságéhoz hasonlóan tanárokból, lelkészekből, állami tisztviselőkből, orvosokból, mérnökökből, jogászokból – és műkedvelő arisztokratákból

---

¹³⁰ Cholnoky 1910, 157–158.

¹³¹ Cholnoky 1909, 146.

¹³² Kósa 1989, 26.

¹³³ Uo., 16.

állt.¹³⁴ Sokan voltak tagjai mindkét társaságnak, és a századforduló néhány megjelent taglistáját átvizsgálva alaptalannak bizonyult a Földrajzi Társaság elnökségének azon félelme, hogy a fiatal néprajzi társaság nagy erővel szívja el híveiket – és így anyagi forrásait. A Magyar Földrajzi Társaság megalakulása után, 1873-ban – a tiszteletbeli tagokat nem számolva – 317 tagot számlált – ebből 302 magánszemély és 15 intézményi tagság volt.¹³⁵ Ez a taglétszám 20 év alatt, 1893-as adatok szerint – szintén a tiszteletbeli tagokat nem számolva – 643-ra duzzadt, amely 548 fő magánszemélyi volt és 95 intézményi tagságot jelentett.¹³⁶ Az 1873-as taglistához képest mindössze hét olyan személyt találtam, aki nem szerepelt az 1893-as taglistán – ám feltűnt a legkorábbi közölt néprajzi társasági listán. A Magyar Néprajzi Társaság tagsága – tiszteletbeli tagok nélkül – 1894-ben 416 tagból állt, 340 magánszemélyi és 76 intézményi tagsággal.¹³⁷

A taglisták lakóhely szerinti összetétele alapján végig nagyobb hányadban voltak a fővárosi tagok, mint a vidékiek, és a rendes tagok között – érthető kapcsolódás miatt – a Földrajzi Társaságban nagyobb számban találunk külföldi – vagyis a Magyar Királyság határaink kívüli – tagokat, bár ez utóbbiba beletartoznak a Bécsben élő magyarok, főként arisztokraták is. A társasági élet – rendezvények, gyűlések, felolvasóestek – fővárosközpontú volt elsősorban, bár a Földrajzi Társaság a századfordulón már szervezett vidéki vándorgyűléseket is.

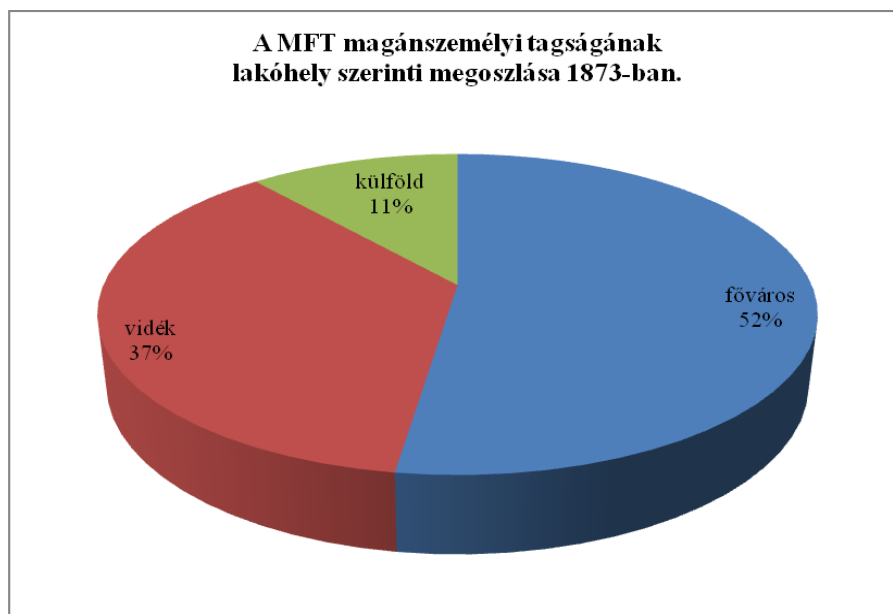
---

¹³⁴ Kósa 1989, 20.

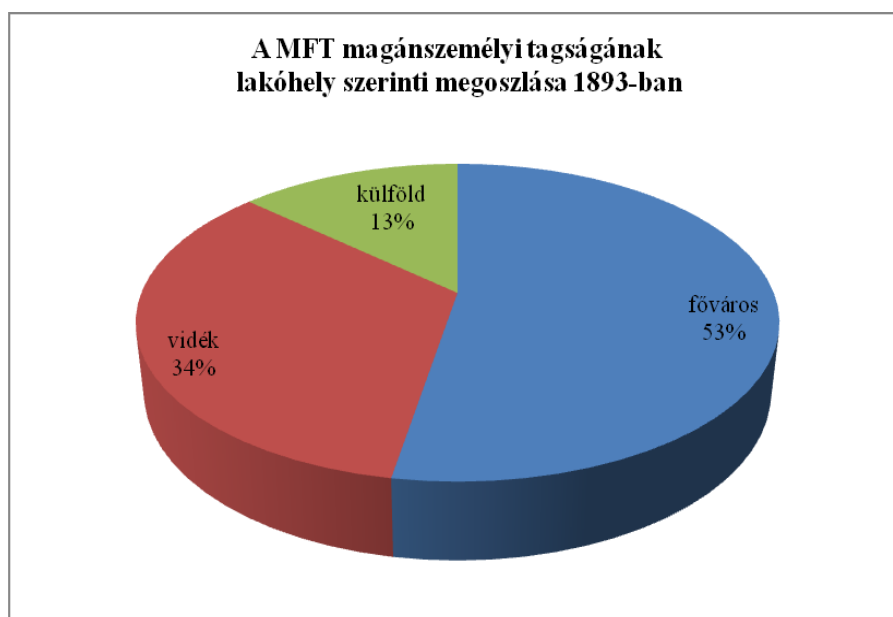
¹³⁵ A magyar földrajzi társulat tagjai. *Földrajzi Közlemények* 1 (1873), 67–73.

¹³⁶ A Magyar Földrajzi Társaság tisztikarának és tagjainak névjegyzéke az 1893. év elején. *Földrajzi Közlemények* 21 (1893), Melléklet.

¹³⁷ Tagjegyzék. A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete. *Ethnographia* 12 (1894), 216–222.

1. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának lakóhely szerinti megoszlása 1873-ban
Forrás: A magyar földrajzi társulat tagjai. Földrajzi Közlemények 1 (1873), 67–73.

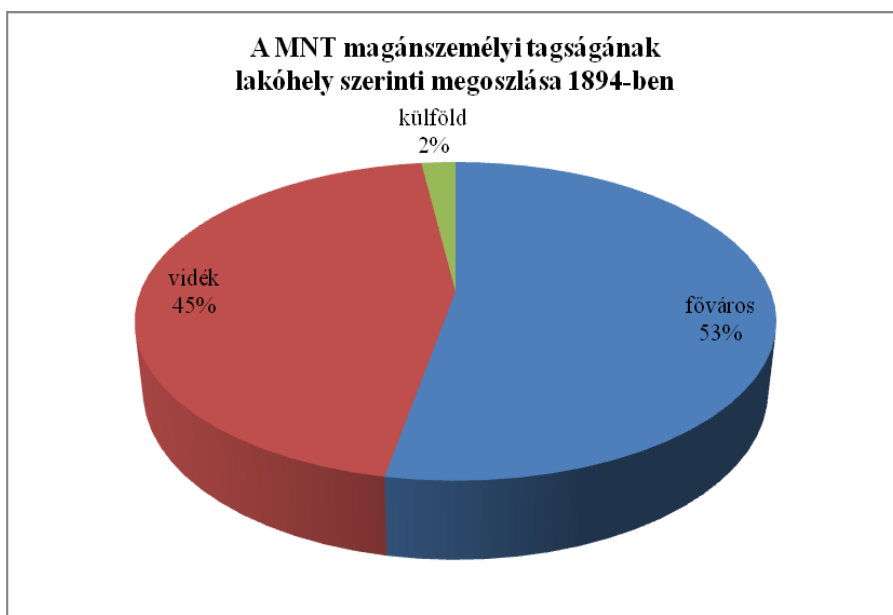

2. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának lakóhely szerinti megoszlása 1893-ban
Forrás: A Magyar Földrajzi Társaság tisztikarának és tagjainak névjegyzéke az 1893. év elején. Földrajzi Közlemények 21 (1893), Melléklet.

A Néprajzi Társasággal kapcsolatban Kósa maga is kiemelte, hogy vidéki helyi körök nem szerveződtek a Társaság tevékenységéhez kapcsolódóan, de az elnökséghez érkeztek „különfajta indítványok” vidékről is, amelyek „sok újdonságot nem tartalmaztak”, de mindenesetre mutattak némi tudományos társasági aktivitást a fővároson kívül is.¹³⁸

¹³⁸ Kósa 1989, 20.

Ennek ellenére a Néprajzi Társaság vidéki tagsága arányaiban nagyobb volt, és közel a tagság felét tette ki.

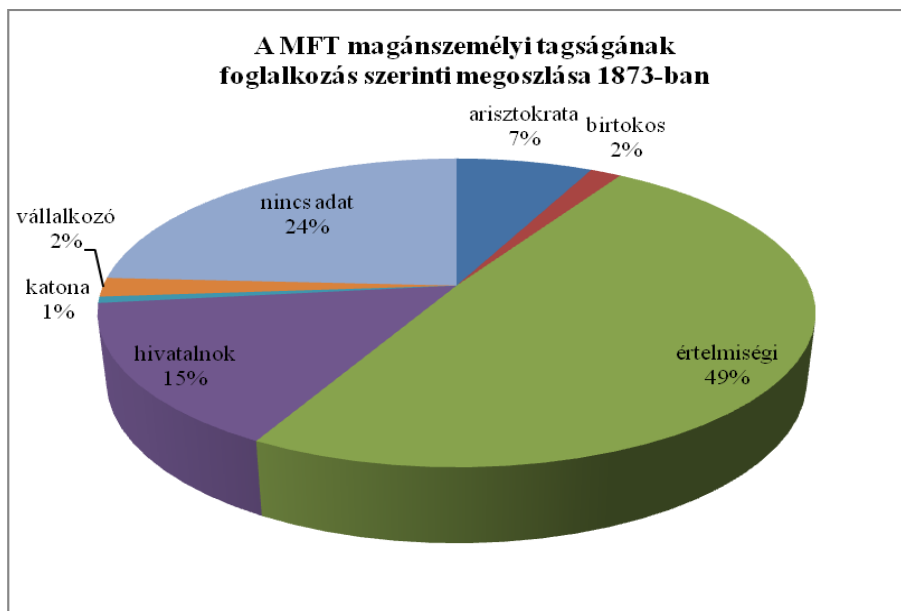
3. ábra: A Magyar Néprajzi Társaság tagságának lakóhely szerinti megoszlása 1894-ben
 Forrás: Tagjegyzék. A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete. *Ethnographia* 12 (1894), 216–222.

A magánszemélyi tagság foglalkozás szerinti megoszlása tekintetében a Magyar Földrajzi Társaság tagságának összetétele 1893-ban csak kis mértékben módosult az 1873-ashoz képest. A hivatalnokok aránya nőtt csupán valamennyivel, illetve szembetűnő, hogy a vasúti és postai infrastruktúra növekedésével párhuzamosan nőtt a tagok között az alkalmazásukban dolgozók száma is. Ennek egyik oka az is lehet, hogy a *Földrajzi Közlemények* élénk figyelemmel kísérte a vasút- és távíró vonalak terjedését Európa-, Afrika- és Ázsia-szerte. A Magyar Néprajzi Társaság esetében viszont ilyen tagcsoporttal nem találkoztam, csakúgy, ahogy a Földrajzi Társaságnál tapasztalt csekély számú katonatiszti csoport is hiányzott – viszont nagyobbban bizonyult az értelmiségiek aránya a szintén vizsgált magánszemélyi tagsággal rendelkezők körében. A vasúti és postai dolgozók száma a hivatalnok-csoport 18%-át tette ki 1893-ban. A foglalkozási kategóriákat a következőképpen határoztam meg a taglisták elemzésekor:

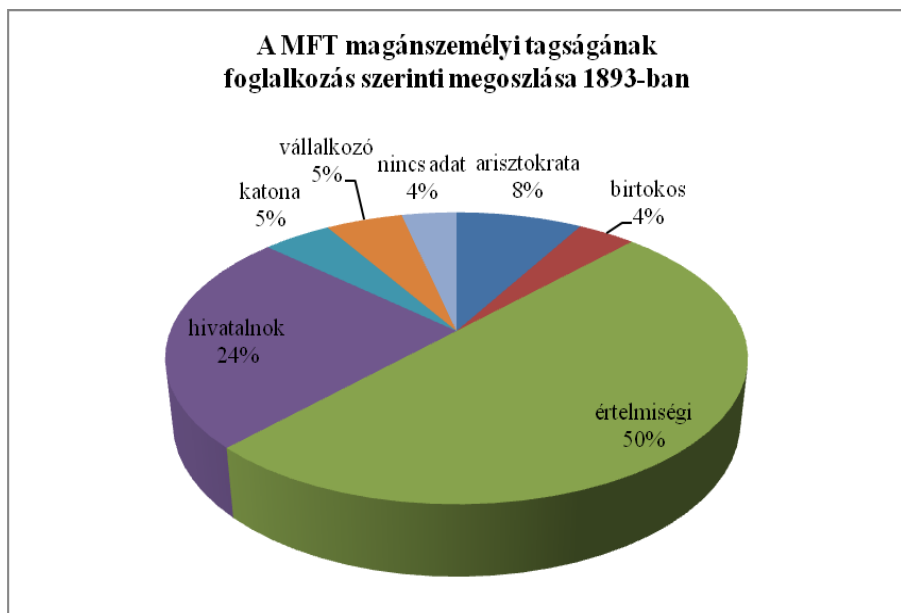
értelmiségi	vállalkozó	hivatalnok	birtokos	arisztokrata	katona
orvos	kereskedő	képviselő	földbirtokos	főherceg	(tisztek)
jogász	iparos	alispán	nagybirtokos	gróf/nő	
mérnök	magánzó	távírársz	birtokos	báró	
tanár		tanácsos		érsek	
tudós		alkalmazott		püspök	

értelmiségi	vállalkozó	hivatalnok	birtokos	arisztokrata	katona
egyházi személy		jegyző		herceg	
hallgató		tanfelügyelő			
rabbi		bíró			
művész					

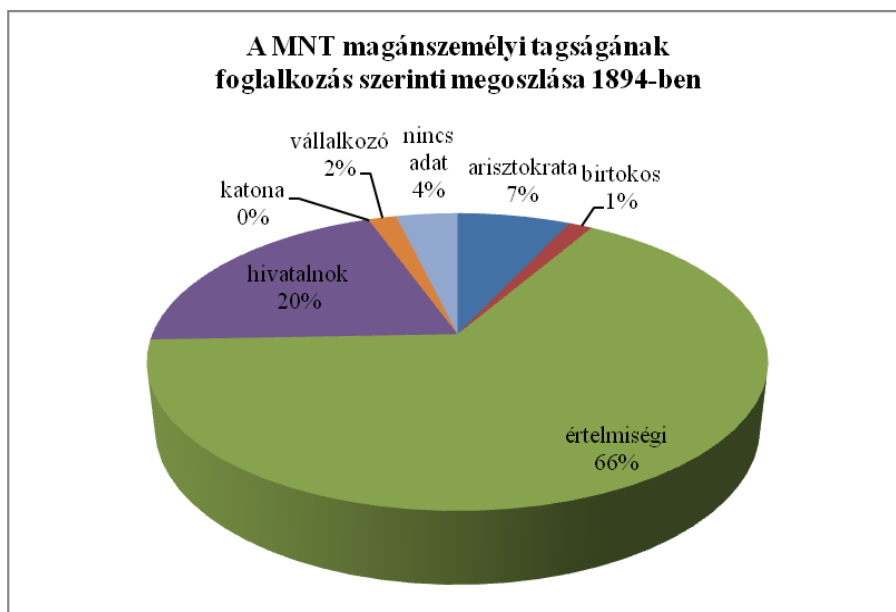
9. táblázat: Foglalkozások csoportok szerinti beosztása a tagsági viszonyok vizsgálatához

4. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának foglalkozás szerinti megoszlása 1873-ban
 Forrás: *A magyar földrajzi társulat tagjai. Földrajzi Közlemények 1 (1873), 67–73.*

5. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának foglalkozás szerinti megoszlása 1893-ban
 Forrás: *A Magyar Földrajzi Társaság tisztikarának és tagjainak névjegyzéke az 1893. év elején. Földrajzi Közlemények 21 (1893): Melléklet.*

6. ábra: A Magyar Néprajzi Társaság tagságának foglalkozás szerinti megoszlása 1894-ben
 Forrás: Tagjegyzék. *A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete. Ethnographia 12 (1894): 216-222. pp.*

A magánszemélyi tagság nem szerinti megoszlása további érdekességeket mutat. Annak ellenére, hogy az 1873 és 1893 között eltelt húsz esztendőben az iskolázott és értelmiségiként önálló munkakört betöltő nők száma növekedett Magyarországon, a Magyar Földrajzi Társaság tagjai között 1873-ban több női nevet figyelhetünk meg, mint 1893-ban. Míg 1873-ban a tagok 16%-a volt nő, addig ez az arány 1893-ra mindössze 3%-ra csökkent – ami viszont pontosan megegyezett a Magyar Néprajzi Társaság 1894-es női tagságának arányával. Az 1873-as tagságban többször is találkozunk olyan esettel, hogy egy házaspár mindkét tagja szerepel a taglistán, de a nők viszonylag magasabb aránya azzal is magyarázható, hogy 1870-ben a női alkalmazottak száma jelentősnek volt mondható a Magyar Királyi Postánál és egyre többen dolgoztak tanítóként is.¹³⁹ Az 1873-as tagsághoz képest a női tagok csökkenése 1893-ra a Földrajzi Társaság – és így a tudomány specializálódásával is magyarázható.

Azt, hogy a társaságok által terjesztett információk valójában kikhez jutottak el, milyen széles körben terjedtek, lehetetlen megbecsülni a taglisták alapján. A tagok természetesen rendszeresen megkapták a folyóiratokat, ám azokat valószínűleg a családjuk, szomszédságuk is olvashatta, a kor újságolvasási szokásainak megfelelően. A Földrajzi Társaság esetében a nyilvános előadások, társasági rendezvények nagy része pedig – belépési díj ellenében – nyitva állt a tagsággal nem rendelkező, érdeklődő nagyközönség számára is, amelyen akár gyerekek is részt vehettek. Ezeket a nyilvános

¹³⁹ Lásd Judson 2016, 337.

előadásokat rendszeresen meghirdették az országos lapokban, például a *Vasárnapi Ujság* oldalain, amely egyébként is élénk figyelemmel kísérte a Társaság működését. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy a szerkesztőségből többen is – pl. Sámi Lajos – a Földrajzi Társaság választmányi tagságában is helyet kaptak. 1873-ban például így hirdette a lapban egyik korai, vasárnap délelőtti előadását, amelyet valószínűleg azért is tettek ilyen időpontra, hogy az érdeklődők egyfajta családi kikapcsolódásként tekintsenek a Társaság rendezvényeire: „a magyar földrajzi társulat f. hó 16-án vasárnap délelőtti 11 órakor az akadémia palotájában gyűlést tart, melyen következő felolvasások fognak tartani: »A földrajzi tudomány jelen állásáról« Hunfalvy Jánostól. »Livingstone felfedeztetése Stanley által« Sámi Lajostól. Az alapszabályok értelmében a társulat ily gyűlésein nem tagok bemeneti díjat fizetnek. Bemeneti jegyek Aigner Lajos könyvkereskedésében (a váczi-utcában), s a gyűlés napján az akadémia kapusánál kaphatók. Személyjegy ára 50 kr, családjegyé – 5 személyre – 1 frt. A társulati tagok fölkéretnek, hogy évjegyüket magukkal hozzák.”¹⁴⁰

A nyilvános előadások nyomait az 1890-es évek elejéig találhatjuk meg a *Vasárnapi Ujság*ban. A Társaság keretében szervezett felolvasások alkalmával a Társaság tagjai tartottak tájékoztató előadásokat többek között az afrikai felfedezések előrehaladásáról is,¹⁴¹ vagy ritkán egy-egy híres utazót kértek fel élményeik tolmácsolására.¹⁴² A Budapesten vendégeskedő külföldi utazók általában a Társaságon kívül is tartottak előadásokat, így előfordult, hogy a Földrajzi Társaság ülésein tett látogatásaik a tagság szűkebb körének szánt rendezvények lehettek, és ezzel a szakmaiság megnyugtató benyomását kelthették az útkereső tudomány hívei szemében.¹⁴³

A Magyar Földrajzi Társaság a legnagyobb sajtófigyelmet azonban kétségkívül a kérészéletű Magyar Afrika-Bizottság működésének néhány éve alatt élvezhette. A Bizottság előzményei II. Lipót belga király védnöksége alatt a „középafrikai kutatások érdekében tartott brüsszeli kongresszus”-ig nyúlnak vissza, amelynek elsődleges célja volt „eszközöket és utat-módot keresni és találni arra, hogy lehetne meghonosítani a polgárosodást Közép-Afrikában, földgömbünk azon egyetlen részén, a hová az mindeddig nem hatott, hol a fetisimádásnak hódolnak, s ünnepek alkalmával még most is

¹⁴⁰ Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 20/7 (1873. február 16.), 85.

¹⁴¹ Lásd például Sámi Lajos 1873. december 30-án Alexandrine Tinne utazásairól (Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 21/1 (1874. január 4.), 11.), vagy 1876. május 25-én Cameron utazásáról tett beszámolót (Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 23/23 (1876. június 4.), 364.).

¹⁴² Például Oskar Lenz előadása 1883. március 15-én (Közintézetek és egyletek. *Vasárnapi Ujság* 30/12 (1883. március 25.), 193.).

¹⁴³ Például Oscar Baumann 1893. december 14-én „a nagy számmal megjelent tagok előtt” tartott előadást. (A főtítkárról 1893. februárhótól – 1894. áprilishó közepéig. *Földrajzi Közlemények* 22 (1894), 209.).

embereket áldoznak, és hol a főkereskedési cikket az ember képezi.”¹⁴⁴ A Földrajzi Társaságot a kongresszuson gróf Zichy Edmund képviselte, aki miután a Társaság október 19-ei ülésén beszámolt a rendezvényről, indítványozta, hogy a Magyar Földrajzi Társaság is csatlakozzon Lipót kezdeményezéséhez, és hozzon létre egy Afrikával foglalkozó bizottságot. A Földrajzi Társaság még ebben az évben tiszteletbeli taggá választotta II. Lipótot. A *Vasárnapi Ujság* egészen a kezdetektől nagy érdeklődéssel követte a Bizottság munkásságát, arról is hírt adott, hogy a „belga király táviratilag köszönte meg dr. Hunfalvy Jánosnak a földrajzi társaság elnökének, tiszteletbeli taggá megválasztását. Egyszersmind utasította bécsi követét, hogy tegye magát érintkezésbe a m. kir. földrajzi társasággal a nemzetközi expedíció ügyében, melynek a király elnöke.”¹⁴⁵ A *Magyar Afrika Bizottság* végül 1877. május 15-én tartotta alakuló ülését.¹⁴⁶ Díszelnökének a jelentős magyarországi birtokokkal rendelkező Fülöp szász-coburg-gothai herceget kérték fel, aki nem mellesleg II. Lipót veje is volt egyben. A Bizottság tényleges ügyvivő elnöke Haynald Lajos kalocsai érsek lett, akinek a kontinenst civilizálni szándékozó mozgalmak iránti elköteleződését mi sem bizonyítja jobban, minthogy támogatásával jutottak el néhány év múlva az első magyar misszionáriusok Afrikába.¹⁴⁷

A magyarországi Afrika-Bizottság léte lehetőséget teremtett az afrikai utazások iránt most a legfogékonyabbnak mutakozó, magyarul olvasó közvélemény számára itthon is, hogy közvetlenül bepillantasson egy nagyszabású expedíció előkészületeibe, vagy akár részese lehessen a nagy kalandnak. A *Földrajzi Közlemények* 1877-ben például úgy kommentálta ezt a megnövekedett érdeklődést, hogy „napjaink legörvendetesebb jelenségeihez tartozik azon fokozódó érdeklődés, melyet a nagy közönség most a nemzetközi afrika-társulat (sic!) működése és szent célja iránt tanúsít”;¹⁴⁸ és felhívta a figyelmet arra is, hogy a Bizottság rendezvényeit különösen sok nő látogatja.¹⁴⁹ Ez egybecseng azzal, amit az 1873-es év taglistája is tükröz, miszerint az 1870-es években sokkal nagyobb volt az érdeklődés a nők körében a Földrajzi Társaság tagsága iránt, mint

---

¹⁴⁴ Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 23/43 (1876. október 22.), 684.

¹⁴⁵ Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 24/17 (1877. április 29.), 268.

¹⁴⁶ Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 24/22 (1877. június 3.), 348.

¹⁴⁷ Czimmermann István (1849–1894) és Menyhárh László (1849–1897) jezsuita misszionáriusok a mai Mozambik területén teljesítettek szolgálatot. Czimmermann István 1885-ben érkezett Afrikába, ahol szolgálatát a boromai misszióban kezdte. 1889-ben visszatért Európába, hogy további misszionáriusokat toborozzon. Visszatértekor Menyhárh László is vele tartott 1890-ben. 1892-ben Zumbóban Czimmermann újabb missziót alapított. Mindketten itt haltak meg, Czimmermann 1894-ben, Menyhárh 1897-ben.

¹⁴⁸ Nemzetközi afrikai társulat. *Földrajzi Közlemények* 6 (1878), 166.

¹⁴⁹ A magyar Afrika-bizottság. *Földrajzi Közlemények* 5 (1877), 282.

az 1890-es években, és hogy ennek oka a felfedezések korához kapcsolódó ismeretterjesztő, „divatos témájú” előadásoknak köszönhető leginkább.

A legnagyobb hatással azonban az bírt, hogy a belga király Közép-Afrikába tervezett expedíciójához Budapesten is nyílt felhívás keretében várták a csatlakozni vágyó „bátor és tudományos” utazókat.¹⁵⁰ Ezzel valóban mindenkinek elérhető közelségbe kerültek a korszak ideái és hovatovább lehetőség nyílt a saját hősök kiválasztására is, akiknek útját hosszasan lehet majd kísérni, akikért aggódni lehet – és akiket majdan dicsfénnyel koronázhatnak meg hazatérésük alkalmával. A felhívásra a korabeli lapok híradásai szerint mintegy kétszázan jelentkeztek.¹⁵¹ Zömében mérnökök, vasúti mérnökök, grafikusok,¹⁵² de a jelentkezők között volt például a festő Feszty Árpád is.¹⁵³ A jelentkezők között azonban nehéz volt találni olyat, aki a brüsszeli bizottság által elvárt „tudományos képzettséggel” rendelkeztek volna, ezért a felhívást még egyszer közzé kellett tenni.¹⁵⁴ Végül egy mérnököt ajánlottak a belga szervezők figyelmébe, hogy a Magyar Afrika-Bizottságot képviselje az expedíció során.¹⁵⁵

A Bizottság munkája azonban nem tartott sokáig. Még a Földrajzi Társaságon belül is utólag úgy értékelték, hogy „nagyobb lármával alakult meg, mint a mennyit működött”.¹⁵⁶ A közép-afrikai belga expedíció magyar részvételéről szóló hírek lassan elhalványultak a lapokban, párhuzamosan a „belga” gyarmatosító törekvésekről szóló hírek felerősödésével. A Kongó-medencével kapcsolatos kezdeti, lelkesítő „mindannyiunk-érzés” hamarosan visszaváltozott az eseményeket csak a kívülállók szemével követni tudók ujjongásává a *Vasárnapi Ujság* és a *Földrajzi Közlemények* hasábjain is. A Kongó-medencéből és Stanley tevékenységéről érkező nyugtalanító hírektől való lassú elhatárolódás jele is volt ez. A Magyar Afrika-Bizottságot végül elérte a csendes végkimúlás, hagyatékának – mindössze öt db záloglevél – felosztásáról egy eldugott hír számolt be csupán.¹⁵⁷

---

¹⁵⁰ Sámi 1877, 679.

¹⁵¹ Afrikába sokan vágynak. *Vasárnapi Ujság* 26/4 (1879. január 26.), 61.

¹⁵² A magyar Afrika-bizottság. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 185–186.

¹⁵³ Afrikába! *Vasárnapi Ujság* 26/7 (1879. február 16.), 108–109.

¹⁵⁴ Afrikába. *Vasárnapi Ujság* 26/8 (1879. február 23.), 125.

¹⁵⁵ Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 26/20 (1879. május 18.), 324.

¹⁵⁶ György 1882, 781.

¹⁵⁷ Közintézetek és egyletek. *Vasárnapi Ujság* 24/5 (1887. január 30.), 80. A Bizottság munkáját figyelemmel követő írások szerint többszöri adományt küldtek a nemzetközi társaság részére. (Lásd például Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 24/43 (1877. október 28.), 683., és Közintézetek, egyletek. *Vasárnapi Ujság* 26/20 (1879. május 18.), 324.) Ezek nagyrészt az elnökségben helyet foglaló arisztokratáktól származtak. Az afrikai eseményeket figyelemmel kísérő lelkes átlagemberek viszont a néhány évvel később meginduló katolikus missziótevékenység támogatásával élhették ki tenni- akarásukat és lehettek részesei annak az álomnak, amely Afrika európai civilizálásáról szólt.

Ezzel szemben a Magyar Néprajzi Társaság rendezvényei a megalakulását hirdető felhívástól eltekintve jóval kevesebbszer kaptak helyet a *Vasárnapi Ujságban*.¹⁵⁸ A Néprajzi Társaság megalakulása közel volt már ahhoz a korszakhatárhoz, amikor az 1890-es évek közepére lassan megfogyatkoztak a professzionalizálódó társaságok széles körű közönséget megmozgató előadásai. A korabeli sajtó nemcsak a társaságok munkáját figyelte, de közvetlenül is gyűjtött információkat a tudományos ismeretterjesztés jegyében olvasói számára. Ez mindenképpen valós igényt sejtet a háttérben, és a kortársak szemében az 1880-as évek közepén a tudományos folyóiratok és az ismeretterjesztő hetilapok között jól látható határ húzódott: „a tudós, ki a szaklapok közleményeiből tanulmányozza azon buzgó kutatások eredményét, melyek Afrika bensőjét felderíteni czélul tűzték, mint a művelt közönség, mely a hírlapok hasábjain gyakran talál érdekes tudósításokat a bátor utazók sikereiről”.¹⁵⁹ A fentiek alapján azonban a határ nem volt ilyen éles. Az idézett szerző, aki gyakran publikált a *Földrajzi Közlemények* oldalain, maga is hivatalnok volt, aki érdeklődve figyelte az afrikai „kutatások” előrehaladását. Mai szemmel nézve tehát éppoly műkedvelő lehetett csupán, mint a *Vasárnapi Ujságban* és a *Földrajzi Közleményekben* egyaránt publikáló „tudós emberek” többsége a korban – például Sáni Lajos vagy György Aladár – de tevékenysége tökéletesen illeszkedett a kor tudományos életébe, hiszen a tudományos élet is a társasági életen keresztül a mainál jobban integrálódott a társadalmi keretek közé. Amíg ma a tudományos eredményeknek és információknak a társadalom felé való visszacsatornázása jelenti az egyik legnagyobb kihívást tudósoknak és tudománypolitikáival foglalkozóknak egyaránt, addig a 19. század utolsó harmadában ez jól működött, és a problémát inkább a fiatal, már képzett tudósgeneráció számára éppen ennek mértéke jelentette, mert a szakmai munka kárára engedett teret az ismeretterjesztésnek. A *Vasárnapi Ujság* évtizedeken keresztül sikeresen látta el a kirótt feladatot, még jóval azután is, hogy a századfordulót követően a szaktársaságok értesítői kevésbé engedtek teret az ilyen írásoknak és híreknek. Kiadványai segítségével hetente széles körben, és ami nagyon fontos, képi formában is terjesztette az új tudományos eredményeket az újdonságra, a misztikumra és az egzotikumra fogékony olvasók számára. Mivel információi nagy részét lapszemle útján szerezte be külföldről, a

---

¹⁵⁸ Magyar Néprajzi Társaság. *Vasárnapi Ujság* 36/2 (1889. január 13.), 31–32.

¹⁵⁹ Tömösváry 1886, 309.

munkatársaknak nem jelentett problémát a külföldi társaságok értesítőinek átnézése sem, hogy friss és érdekes hírekhez juttassák olvasóikat.¹⁶⁰

2. Afrikai utazók a tudományos és közérdeklődés homlokterében

A legélénkebb érdeklődés kétségtelenül azt a néhány híres, főleg angolszász utazót kísérte, akik először irányították a 19. századi tömegsajtó figyelmét az afrikai kontinensre, és akik később a felfedező kalandor ideájának archetípusává váltak. Utazásaik motivációja ugyanis az újságot olvasó középrétegek szemében a „tudomány élénk kedvelése”, az „újabb ismeretek szerzése utáni vágy” volt, valamint a civilizációs küldetéstudat, hogy „kik leggyakrabban voltak kitéve a rabszolgarablók garázdálkodásainak, fölkeressék és megismerjék”.¹⁶¹ Férfiak és nők egyszerre voltak tagjai a felfedezők elit klubjának, a tudomány és a közvélemény pedig az 1850–1870-es években kiemelt figyelemmel kísérte sorsukat. A Livingstone, Stanley, Emin pasa, Emil Holub vagy éppen Samuel Baker és felesége útjairól szóló híradások és leírások a kettős érdeklődésnek köszönhetően rendszeresen megjelentek mind a *Vasárnapi Ujság*, mind pedig a *Földrajzi Közlemények* füzeteiben, mégpedig gyakran ugyanazon szerző tollából. A „tudomány ezen hős bajnokai”¹⁶² ugyanis értékes, és a korban egyedüli információforrásul szolgáltak a szervezett szaktudományi terepmunkák előtti földrajztudománynak, a táguló világképtől szédülő európai társadalom pedig buzgón hitte, hogy „ők a közös emberiségért s így érettünk is küzdöttek és az emberi törekvés, a szellemi előhaladás szolgálatában” munkálkodtak.¹⁶³ Így a társadalmi megbecsülésért, valamint a politikai döntéshozók és vagyonos támogatók elismerésért egyszerre küzdő Magyar Földrajzi Társaság is elsősorban az ő tevékenységükön keresztül igyekezett népszerűsíteni az intézményesülő földrajztudományt.

Livingstone utazásait már az 1850-es évek közepétől, gyakorlatilag indulásától kezdve kísérte figyelemmel a *Vasárnapi Ujság*. Itt jelentek meg az első, brit sajtóból átvett képek is Afrika belsejéről, amelyek kétségkívül egy új korszak nyitányát jelentették a magyar újságot olvasó középrétegek világképének formálódásában is.¹⁶⁴ Livingstone, a

---

¹⁶⁰ Lásd például az *Archiv für Anthropologie* egyik cikkének kivonatát 1872-ben. (A női mell a vad és művelt nemzeteknél. *Vasárnapi Ujság* 19/44 (1872. november 3.), 546).

¹⁶¹ Sámi 1874, 104.

¹⁶² Sámi 1872b, 185.

¹⁶³ Sámi 1872a, 175

¹⁶⁴ Livingstone legjelentősebb expedíciói: Első Zambézi expedíció, vagy tarnszkontinentális Afrika-expedíció (1854–1856); Második Zambézi expedíció (1858–1864); a Nílus forrásának kutatás (1866–1871).

„bátor és rettenthetetlen afrikai utazó”¹⁶⁵ utazásairól ettől kezdve rendszeresen olvashattak a *Vasárnapi Ujságban* az érdeklődők, és ő volt az első olyan utazó is, akinek – az ismeretlen vadonban, a misztikum és a csodák földjén bármikor bekövetkezhetőnek látszó – halálhíre is többször megjelent egy-egy, az Afrikából érkező hírek szempontjából inségesebb időben.¹⁶⁶ Az útjairól beszámoló írások az 1860-as években is kevésbé az utazásról, Afrika belsejében való előrehaladásról, vagy éppen a civilizálásról, a vad vidék meghódításáról szólnak, stílusukat tekintve inkább kaland- és vadászélmény leírásoknak tekinthetők.¹⁶⁷

Henry Morton Stanley könyve a Nílus forrásának kutatása közben eltűntnek hitt Livingstone megtalálásáról 1872-ben jelent meg Londonban. Noha a könyvet ismerték és német fordításban olvasta is a magyar közönség, magyarul csak 1944-ben jelent meg. Addig csupán kivonatos formában volt hozzáférhető.¹⁶⁸ Stanley utazásai még Livingstone-énál is nagyobb sajtóvisszhangot kaptak itthon is.¹⁶⁹ Egyrészt a sajtókínálat idővel való bővülése, másrészt pedig a nemzetközi sajtófogadtatások is szerepet játszottak ebben. A *Vasárnapi Ujság* például éppen ekkor közölte folytatásokban Jules Verne első, eredetileg 1862-ben megjelent, Livingstone és Stanley utazásainak területén játszódó sikeres regényét is. Az *Öt hét léghajón* tizenhárom héten keresztül, 1872. október és december között szórakoztatta a lap előfizetőit és környezetüket. Stanley munkásságát sokkal vegyesebben ítélték meg az évek során a kortársak, mint Livingstone-ét. Úgy tűnik, hogy éppen az a felfokozott sajtóérdeklődés okozta közvetve hírnevének csorbulását is, amely megajándékozta a Livingstone-nál nagyobb ismertséggel. Stanley maga is újságíró volt, II. Lipót belga király megbízásától eltekintve útjai sajtóexpedícióknak voltak inkább mondhatók, így a szakmai társaságok – sem a missziós társaságok, sem pedig a földrajzi körök – nem ismerték el tevékenységét. Bár a magyar sajtó is – mind a *Földrajzi*

¹⁶⁵ Livingstone dél-afrikai utazásából. *Vasárnapi Ujság* 13/24 (1866. június 17.), 288

¹⁶⁶ Lásd például a megadott monogram alapján Sámi Lajosnak tulajdonítható írást, amelyben halálhírét költi (Kelet-afrikai képek. Livingstone utirajzaiból. *Vasárnapi Ujság* 14/36 (1867. szeptember 8.), 443–444.); vagy később az azt cáfoló rövid híreket, spekulációkat szintén a *Vasárnapi Ujságban*: hogy „halálhíre kétséges” (Livingstone a híres afrikai utazó. *Vasárnapi Ujság* 14/49 (1867. december 8.), 603.); hogy „tényleg mégis él” (Mi ujság? *Vasárnapi Ujság* 15/33 (1868. augusztus 16.), 396.); vagy hogy éppen „egyik változatot sem tudják megerősíteni” (Livingstonról. *Vasárnapi Ujság* 16/31. (1869. augusztus 1.), 430.). A halálhírről szóló írások kivétel nélkül külföldi lapforrásokra hivatkoznak.

¹⁶⁷ Egy írás oroszán-vadászatról (Livingstone dél-afrikai utazásából. *Vasárnapi Ujság* 13/24 (1866. június 17.), 288–289.); egy másik bivaly vadászatról (Livingstone dél-afrikai utazásaiból. *Vasárnapi Ujság* 13/25 (1866. június 24.), 299–300.); egy harmadik a sövénykerítéses veremmel való vadászati módszer bemutatásáról (Livingstone dél-afrikai utazásaiból. *Vasárnapi Ujság* 13/26 (1866. július 1.), 313.); egy negyedik pedig elefánt vadászatról szolt (Livingstone dél-afrikai utazásaiból. *Vasárnapi Ujság* 13/26 (1866. július 8.), 324.).

¹⁶⁸ Lásd Sámi 1873a és Sámi 1872c.

¹⁶⁹ Stanley jelentősebb útjai: Livingstone felkeresése a Nílus mentén (1871); első Kongó expedíció (1874–1877); Emin pasa expedíció (1886–1890).

Közlemények, mind pedig a *Vasárnapi Ujság* – méltató szavakkal szolt róla eleinte, „kiváló férfiú”-nak¹⁷⁰ és „bátor utazó”-nak¹⁷¹ nevezve, 1890-re hozzánk is eljutott az őt ért kritikák híre.

Az első kritikus hangok Nagy-Britanniában 1872-ben, első könyve megjelenésének évében csattantak fel. Ekkor vett részt Brightonban a Royal Geographical Society egyik összejövetelén, amelyen – bár a Társaság meghívására érkezett – a brit földrajzi körök elutasították munkásságát, sőt, múltjában is kutakodni kezdtek, hogy támadási felületet találjanak hírneve csorbítása érdekében.¹⁷² Felix Driver szerint a „legtöbb kritikus számára Stanley a felfedezések új, szemtelen megközelítésének szimbóluma volt. Földrajzi körökben egyszerűen fenyegetést láttak stílusában, amely a populáris, fogyasztói és szenzációhajhász földrajzot ígerte. Az Exeter Hall [a missziós társaságok] számára módszere semmi máshoz nem vezetett, csak háborúhoz, illetve ahhoz a világszemlélethez, amely az 1880–1890-es évek új imperializmusának legrosszabb vadhajtasává sarjadt. Stanley földrajzi és filantróp kritikái egyetlen pont körül összpontosultak, amely a felfedezésekkel és a birodalommal kapcsolatos viták szimbolikus középpontja is volt egyben: Livingstone mítosza. A kortársak szemében Stanley minden volt, ami Livingstone nem.”¹⁷³ Ugyanakkor éppen Stanley volt az, aki ezt az összehasonlítást megalapozta Livingstone-ról szóló könyvével, és azzal, hogy mítoszának popularizálásával a brit imperializmus „védőszentjévé” tette a misszionáriust.¹⁷⁴

A botrány azonban csak 1890 körül robbant ki körülötte, amikor az Emin pasa-féle expedíció több részvevője is – például E. M. Barttelot naplója alapján a bátyja, vagy Theodor Westmark – a bennszülöttekkel és az expedíció tagjaival szembeni erőszakos magatartását tárta a világ elé.¹⁷⁵ A magyar földrajzi körök és az újságolvasó rétegek azonban felfokozott várakozással tekintettek az angol kiadással most szinte egy időben magyarul is megjelenő újabb könyvére.¹⁷⁶ A közfigyelem Livingstone útjaihoz hasonlóan Stanley útjait is aggódóan követte, többször is halálhírét költötték,¹⁷⁷ de a hazatérte és az

---

¹⁷⁰ A Kongo-állam. *Vasárnapi Ujság* 32/3 (1885. január 18.), 46.

¹⁷¹ Expedíciók. *Földrajzi Közlemények* 9 (1881), 341.

¹⁷² Driver 1991, 147–149.

¹⁷³ Driver 1991, 164–165.

¹⁷⁴ Driver 1991, 138–140.

¹⁷⁵ Stanley utócsapatja az Aruvimi mellett. *Vasárnapi Ujság* 37/48 (1890. november 30.), 782–783.; A Kongo-vidék emberevő lakosai. Westmark Tivadar úti élményei Közép-Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 39/11 (1892. március 13.), 184–186.

¹⁷⁶ *A legsötétebb Afrikában* című műve Ráth Mór gondozásában jelent meg először füzeteként 1890. májusától.

¹⁷⁷ Stanley halála. *Vasárnapi Ujság* 34/30 (1887. július 24.), 506.; Stanley halálának híre nincs megerősítve. *Vasárnapi Ujság* 34/31 (1887. július 31.), 522.; Stanley. *Vasárnapi Ujság* 34/35 (1887. augusztus 1.), 586.

expedícióról beszámoló *A legsötétebb Afrikában* című könyve minden korábbi afrikai utazó által élvezett sajtófigyelmet felülmúlt. Köszönhető volt ez többek között annak is, hogy ez az expedíciója a Livingstone-hoz kapcsolódó első útjához nagyon hasonlóan alakult. A felkeresett személy most Mehmet Emin Pasa (Isaak Eduard Schnitzer) volt, a mai Szudán területén fekvő, az akkor egyiptomi fennhatóság alatt álló Equatoria tartomány kormányzója, akinek tartományát a Mahdi-felkelés elvágta a külvilágtól. A konfliktusba beavatkozó briteket kísérő rendkívüli európai sajtófigyelem közepette az „Emin Bey felszabadítására induló expedíció ügyében Angliában mozgalom indult meg. (...) Miután Gordon az angol politika határozatlanságának áldozatul esett, most az angolok lelkiismereti kötelességnek tartják, hogy megmentsek azon egyetlen európaiat, ki Afrika szívében a barbárság közepette őrzi a keresztyén kultúra zászlaját.”¹⁷⁸ A nyilvánosság mértékét jól mutatja, hogy a *Földrajzi Közlemények* rögtön négy tervet is közölt „Afrika utazók”-tól, hogy „mely úton mentsek ki kellemetlen helyzetéből Dr. Schnitzlert” (sic!). Stanley „ajánlkozik”, Thompson „ki Masszai országból a Kilimadsaro vidékéről nem régiben tért vissza hajlandó”, készülődött egy expedíció a Kongó felől, és „Németországban is tervezgetnek”.¹⁷⁹

A tudományos körök Stanley-vel kapcsolatos hangnemének változása az Equatoriából való hazaérkezése után nem sokkal a *Földrajzi Közleményekben* is nyomon követhető. 1890-ben Xantus János még „századunk legmerészebb és legtehetségesebb felfedező utazójának” nevezte,¹⁸⁰ ifjabb Jankó János pedig tudományos, politikai és emberbaráti szempontból is fontosnak értékelte útját.¹⁸¹ A következő évben azonban már a brit földrajzi körökhöz hasonló elutasító hangok olvashatók ki a Magyar Földrajzi Társaság éves elnöki jelentéséből, miszerint „nem vitt ő magával semminemű tudományos előkészültséget útjaira, és úgy látszik nem támadt benne bámulatos vándorlásai közben legkisebb szeretet és rokonszenv sem, az alapos kutatás iránt.”¹⁸² Ezért talán nem véletlen, hogy amikor Stanley végre Budapestre is ellátogatott 1897 Húsvétján, a Társaság elnökségi tagjai azonban „sajnos” – az ünnepek miatt – nem tudták fogadni az utazót.¹⁸³ Stanley és Emin pasa konfliktusa – hasonlóan Stanley és Livingstone összehasonlításához – is inkább Stanley ellen fordította a szélesebb közvéleményt. A konfliktust kísérő közfigyelmet jól

---

¹⁷⁸ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 15 (1887), 66.

¹⁷⁹ Uo., 67.

¹⁸⁰ Elnöki megnyitó beszéd. Tartotta Xantus János alelnök az 1890.január 23-iki közgyűlésen. *Földrajzi Közlemények* 18 (1890), 3.

¹⁸¹ Jankó 1890, 113.

¹⁸² Az elnök jelentése az utolsó évi földrajzi mozgalmakról. *Földrajzi Közlemények* 19 (1891), 36.

¹⁸³ Stanley Budapesten. *Vasárnapi Ujság* 44/17 (1897.április 25.), 273.

mutatja, hogy kettejük alakja nemcsak a tudományos és az ismeretterjesztő sajtó oldalain jelent meg, de beépült a korabeli magyar vicclapok anyagába is. Az afrikai eseményeket nagyobb figyelemmel követő *Borsszem Jankó* például így aktualizálta a kínos helyzetet:

„Ezer halálos nagy veszély hiába
Stanley bement Eminért Áfrikába.
Emint a szükség, hőség s éh kinozta,
S ezernyi bajból Stanley őt kihozta.

S mikor kihozta, nincs jobb gondja semmi,
Csak, mint lehetne Emint tönkre tenni.
És összevesznek. Furcsa, czéda látvány;
Imé egy éposz, melyben fő a zsákmány.

Stanley a bátor vén basát leszólja,
Ily megmentőktől máskor isten óvja.
De végre vén Emin is visszatámad:
»Mentsd meg te máskor az öregapádat!«¹⁸⁴

Stanley felfedezéseit élete vége felé már nyíltan megkérdőjelezték a szakmai körök.¹⁸⁵ Noha úttörő volta miatt érdemei egy részét nem vitatták, 1904-ben bekövetkezett halálakor még mindig tisztázatlanok voltak utolsó útjának körülményei.¹⁸⁶ A mai modern földrajztudomány azonban egyértelműen elítéli munkásságát. Felix Driver egyszerűen az „európai gyarmati befolyás ügynökének” nevezte,¹⁸⁷ aki azonban vitathatatlanul „jelentős szerepet játszott az imperializmus új formáinak kialakulásában a 19. század utolsó évtizedeiben”¹⁸⁸ és „oly módon reprezentálta a felfedezések folyamatát, hogy annak hosszú távú hatása máig érezhető modern világunkon”.¹⁸⁹

A Magyar Földrajzi Társaság nagy közönséget vonzó, nyilvános előadásai is természetesen ezekhez az utazókhöz kapcsolódtak. A híres utazók közül többen is jártak Budapesten a Társaság vendégeként, ám ezeknek az előadásoknak egy része – például Oscar Baumanné 1893-ban – kifejezetten a szakmai közönségnek volt fenntartva. A

---

¹⁸⁴ Stanley és Emin. *Borsszem Jankó* 23/1162 (16) (1890. április 20.), 7.

¹⁸⁵ Például a francia Versepuy 1895–1896-os útja már nem igazolja az Albert-tó körüli leírásait. (Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 26 (1898), 44.)

¹⁸⁶ A földrajz halottai 1904-ben. *Földrajzi Közlemények* 32 (1904), 487.

¹⁸⁷ Driver 1991, 137.

¹⁸⁸ Driver 1991, 137.

¹⁸⁹ Driver 1991, 134.

Társaság nyilvános estélyein és hétvégi családos előadásain legtöbbször valamely elnökségi tag tartott összefoglaló felolvasást leginkább valamely, ismeretterjesztésre legalkalmasabbnak talált utazó munkásságáról. Sokatmondó, hogy a férfiak uralta korabeli „tudományos” elit a fiatal Társaság egyik ilyen első ismeretterjesztő előadásának témájául éppen a holland Alexandrine Tinne utazásait választotta 1873-ban. A felolvasó Sámi Lajos azzal indokolta választását, hogy mivel „szerény kis társulatunk azzal a megtisztelő s ránk nézve mindenesetre hízogó szerencsével dicsekedhetik, hogy tagjai sorában a szépnemet is képviselve láthatja, *udvarias és egyszersmind kedves kötelességemnek ismertem a földrajzi kutatások és fölfedezések történetéből oly epizódot választani* mai felolvasásom tárgyául, mely már hőséért, vagy helyesebben mondva hősnőjéért is, úgy hiszem, inkább fogja érdekelni mélyen tisztelt női hallgatóimat.”¹⁹⁰ Az utazók a Társaságon kívül gyakran tartottak azonban egyéb előadásokat is. Ezeknek megépülése után leginkább a Vigadó adott otthont Budapesten.¹⁹¹ Az afrikai utazók többsége hazatérése után jól kamatoztathatta afrikai élményeit, és európai előadókörútjaik során a néprajzi mutatóanyagokéhoz hasonló nagyságú figyelmet élveztek az érdeklődő közönség részéről. Ez az érdeklődési hullám egészen a századfordulóig kísérte előadásait.

3. Az afrikai utazások megjelenése a *Földrajzi Közleményekben* és a *Vasárnapi Ujságban*

A *Vasárnapi Ujság* 1875-ben Samuel Baker-nek a Nílus forrásvidékére vezetett expedíciója kapcsán már egyenes kimondta, hogy Baker expedíciója „tudományos és egyszersmind *katonai* expedíció, melyet az egyiptomi khedive (alkirály) megbízásából Baker Sámuel a legutóbb években ama vidékre vezényelt. Az expedíció célja első sorban ismeretlen tájak fölfedezése és *elfoglalása* volt. (...) égalját tisztának, egészségesnek és így az európai betelepítésre nagyon kedvezőnek találta. (...) az ország maga is termékenységeénél fogva bármely idegen állam kereskedelmére üdvös befolyást gyakorolhat vala.”¹⁹²

Egy évvel korábban pedig, a háborús eseményeket amúgy is nagyobb érdeklődéssel kísérő képes hetilap az asantik elleni brit hadjáratot egyértelműen a gyarmati háborúkat elítélő módon kommentálta: „azok, a kik azt hitték, hogy Angolország e hadmenetével a

---

¹⁹⁰ Sámi 1974, 100.

¹⁹¹ Itt tartott például előadást Stanley is, 1897-es magyarországi tartózkodása alatt.

¹⁹² Izmaila. Baker expedíciója Közép-Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 22/6 (1875. február 7.), 84–86. (Kiemelés – K.E.)

polgárosultságnak kíván utat nyitni Afrika belsejébe, sajnosan csalódtak, mert a győztes angol hadsereg rombolási dühe a benszülötteket még inkább elkésérite, még nagyobb bizalmatlansággal tölté el minden idegen iránt. (...) A rokonszenv, mely az angolok kezdeményezését kísérte, a kivivott siker következményeinek láttára méltán fordult el a »Vae victis« elvét követő diadalmasoktól.”¹⁹³

A *Vasárnapi Ujsággal* ellentétben a *Földrajzi Közlemények* – noha közleményeinek jelentős része foglalkozott az európaiak afrikai jelenlétével – valójában egészen az 1880-as évek közepéig nem mondott politikai ítéletet a nagyhatalmak tevékenységéről. A civilizációs küldetés és a rabszolgaság elleni küzdelem ideológiájától támogatva, az egységes, európai fellépés jegyében született írások uralták továbbra is a lapot. Vámbéry Ármin például úgy fogalmazta meg Európa és ezzel együtt a földrajztudomány új lehetőségeit Afrikában, hogy „míg azelőtt a hegyek, folyók és tavak iránya, magassági viszonya és fekvésével beértük, addig most kíváncsiságunk már oda irányul, hogy és mikép kellene ezen vidékeket az európai kultúra számára meghódítani, milyenek a kincsek, melyeket eme vidékek magokban rejtene, és különösen, hogy és mikép tétessék lehetővé gyors és biztos közlekedési vonatok által a földrajz eme vagy ama újabb vívmányait az európai világhoz csatolni és kereskedelmünk, világnézetünk, szóval míveltségünk annyi meg annyi tényezőjével szoros érintkezésbe hozni.”¹⁹⁴

Vámbéry a fent idézett, 1884 januárjában elhangzott beszédében végig többes szám első személyben beszélt. Beszédében a *mi* pontosan arra az összeurópai küldetéstudatból fakadó szemléletre utal, amely nagyjából a berlini konferenciáig – 1884/1885 fordulója – jellemezte a ritteriánus hagyományokat követő magyar földrajztudományt is, és amely leszámazottja annak a szemléletnek, amelyet Mary Louise Pratt „planetáris tudatnak” nevezett a 18. század második és a 19. század első felének útleírásaiban.¹⁹⁵ Vámbéry beszédében azok az európai tevékenységek köszönnek vissza, amelyeket az 1870-es években éppen a földrajztudomány emelt „tudományos” szintre, vagy nyújtott neki támogatást tanulmányok és cikkek formájában. Az „európai kultúra számára meghódított vidékek” az európai gazdaság számára hasznos természeti értékek feltérképezésére, az európaiak számára lakható vidékek feltárására és mezőgazdasági „művelésük” alá vonására egyaránt utal. A közlekedés és a kereskedelem, mint az európai és ezzel együtt az

---

¹⁹³ A legyőzött ashantik. *Vasárnapi Ujság* 21/13 (1874. március 29.), 200. A szerzőt nem tünteti fel a lap, de vélhetően a többi, korabeli felfedezésekkel és afrikai gyarmati eseményekkel foglalkozó íráshoz hasonlóan a szerző itt is Sámí Lajos lehet. A hadjáratot ma a harmadik angol-ashanti háborúként (1873-1874) tartjuk számon.

¹⁹⁴ Vámbéry 1884, 65–66. (Kiemelés – K. E.)

¹⁹⁵ Pratt 1992, 15.

emberiség „míveltségének” mutatói szintén fontos helyet foglalnak el nemcsak Vámbérynél, de a korabeli földrajztudomány egészében – mégpedig nemzetközi szinten. Ez az a kor, amikor az épülő afrikai infrastruktúra a térképészettel és a születőben lévő gazdasági (a korban kereskedelmi) földrajzzal együtt nemcsak a szakfolyóiratok főszereplőjévé vált, de szakosodott konferenciák és kongresszusok programjában is kiemelt figyelmet kapott.

Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy az „összeurópai küldetéstudat” annak ellenére jellemezte a korszak földrajzi írásait, hogy az egyes kormányok anyagi, esetenként politikai és katonai támogatásai rendre megjelentek az expedíciókat figyelemmel követő *Rövid Közleményekben*. A közlés módja általában egyszerű, tényszerű, halk és kommentár nélküli volt, ahogyan azt például a Joseph Thopmson 1882–1884 közötti kelet-afrikai expedíciójának előkészületeit hírül adó írásban olvashatjuk: „az expeditió igen jól lesz fölszerelve. Az angol kormány díj nélkül látja el a karaván tagjait fegyverzettel s az Eastern Telegraph Company az expeditióra vonatkozó összes táviratokat díj nélkül közvetíti.”¹⁹⁶ A korszakban a gyarmatosítás értelmezése tehát már a földrajzi felfedezéseken túlmutatott ugyan, de a politikai és katonai befolyás még nem játszott nagyobb szerepet az európai telepesek által már régebb óta lakott vidékek – például Dél-Afrika – kivételével. A gyarmatosítás az 1870-es években és az 1880-as évek első felében az újonnan megismert vidékek európai ember számára élhető voltának felderítését jelentette elsősorban, amely további célzott – a gazdasági tevékenységre és megtelepedésre alkalmas vidékek felkutatására szervezett – expedíciókhoz vezetett.

A berlini konferencia mindenképpen mérföldkő volt a gyarmatosítás több évtizedes, lassú folyamatában, noha sok későbbi elemzéssel és hiedelemmel ellentétben nem osztották fel itt Afrikát az európai nagyhatalmak között.¹⁹⁷ A változás, amely a konferencia hatására bekövetkezett, a kommunikációban is éreztette hatását, és a *Földrajzi Közleményekben* két ugyanarról a térségről szóló íráson keresztül tetten is érhető.

Az első leírás 1883-ból származik. Egy a franciák afrikai tevékenységét bemutató rövid közleményben ugyanis még úgy fogalmaznak, hogy „már Faidherbe tábornok, az afrikai francia gyarmatok *derék kormányzója*, sürgette 1862-ben, hogy a francziák a Niger mellett *előnyomuljanak*.”¹⁹⁸ Az „előnyomulás” jeleit pedig szépen végig lehet követni az írás alapján, rekonstruálva magát a gyarmati területszerzés folyamatát. Első lépésként

---

¹⁹⁶ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 11 (1883), 103.

¹⁹⁷ A berlini Kongó-konferencia 1884. november 15 – 1885. február 26-ig tartott. Az eseménnyel és a későbbi, hozzá kapcsolódó tévhitekkel kapcsolatban lásd Szabó 2002.

¹⁹⁸ A francziák működése a Nigernél. *Földrajzi Közlemények* 11 (1883), 168.

„1879-ben Gallieni kapitány *a benszülött főnökök beleegyezésével* Bafulabeban (...) *erődöt alkotott.*”¹⁹⁹ Innen kiindulva, következő lépésként „*reábirta a fejedelmet, hogy országát szerződésileg Franciaország hatósága alá helyezze.* (...) [És] mialatt Gallieni még ez uton járt, Borgnis-Desbordes ezredes egy csapat katonával elhagyta St.-Louist s 1881. febr. 7-én *elfoglalta Kitát.*”²⁰⁰ A katonai akcióra pedig az adott indokot, hogy „*a békés Malinkében a Niger jobb partján egy új Samory nevű próféta izgatott. Kanitra lakosai (...) a francziákat hívták segítségül, de mielőtt a hozzájuk küldött csapatok ideérkezhettek volna, a falut a próféta emberei bevették, lakosait megölték vagy rabszolgaságba vitték.* Samory hadserege az első ágyúlövésre szétfutott, de a kis francia erő mégis kénytelen volt visszatérni. *E méltatlan futamodás megbosszulása végett s hogy a Nigernél erős állást foglaljanak el,* Borgnis-Desbordes ezredes vezetése alatt egy harmadik exeditió indult el a Szenegal felső részeibe.”²⁰¹

A közlemény során a szerző a beavatkozás jellegére utalva egyaránt használta az „expedicio” és a „katonai expedicio” kifejezést is. Az *expedició* szó használata, amely a korábbi évtizedek során a földrajzi felfedező utazások elnevezésére szolgált, az új jelzővel párosítva és a váltakozó használat miatt is homályos értelmezésre adott lehetőséget. A földrajzi folyóiratban való megjelenése pedig azt sugallhatta, hogy a földrajztudomány legitimál valamennyi ehhez hasonló európai tevékenységet az afrikai területek civilizálásának részeként. Ennek jegyében ugyanis még azt is megtudjuk a szövegből, milyen civilizációs munkát folytattak ezután a jelenlévő csapatok, és hogy a munka során a korábban bemutatott európai civilizációs eszközpark jelentős részét felvonultatták: „*legelőször Bamakuba mennek a Niger mellé, hol erődöt állítanak fel s egy kis hadihajó telepet létesítenek, melynek számára Franciaországból külön gőzösöket hoznak.* A csapatokkal egyidejűleg Jacquier vezetése alatt 1500 vasúti munkás is megy, hogy folytassák a *vasút építését*, mely Kait vagy Kayest, a Szenegal hajókázható részének kezdetén Medina mellett Kitával s a Nigerrrel összekösse.”²⁰²

A szóhasználat azonban itt még végig távolságtartó és visszafogott a másik szöveghez képest, amely a berlini konferencia alatt, 1884 végén ugyanerről a térségről jelent meg. A hangvétel ugyanis ez utóbbinál már sokkal nyíltabban utalt a terület- és a gazdasági haszonszerzés elsődleges céljára, és ezzel párhuzamosabban sokkal ellenségesebb képet festett a helyi lakosokról is. A szöveg szerint „a Niger felső részénél

---

¹⁹⁹ Uo., 168. (Kiemelés – K. E.)

²⁰⁰ Uo., 168. (Kiemelés – K. E.)

²⁰¹ Uo. (Kiemelés – K. E.)

²⁰² Uo. (Kiemelés – K. E.)

három évi fáradságos munka után csakugyan sikerült a Borgnis-Desbordes ezred vezetése alatt álló francia csapatoknak *szilárd alapot szerezni*; (...) s végül a múlt évben sikerült *Bammakot is elfoglalni, hol a Niger hajókázhatósága kezdődik* s itt is erődöt alapítottak. E *hadjáratban* Desbordes ezredes Dabat, Beledugu egyik legerősebb helyét is elfoglalta, mely *hódítás* oly hatást gyakorolt a bambarákra, hogy csaknem önkényt adták meg magukat. (...) A távirati összeköttetés a Niger s St.-Louis között ma csak egy kis helyen Saldi és Bakel között nem lehetett még létesíteni *a francziákat gyűlölő benszülöttek fanatizmusa miatt*. A tervezett Nigervidéki vasútból eddig csak 16 kilométernyi van készen a Kayesig, a Szenegal végső, hajózásra alkalmas pontjáig.”²⁰³

Azt, hogy a berlini konferencia hatása jelentős volt és mérföldkőnek számított az afrikai gyarmatosítás eseményeinek korabeli értelmezésében, jól mutatja továbbá, hogy az elkövetkező években a Földrajzi Társaság vezető tagjai is összefoglalóikban egyre gyakrabban beszéltek afrikai *felfedezés* helyett *gyarmatosításról*; és bár még eltérő vélemények mentén, de lassan elkezdték újradefiniálni a földrajztudomány szerepét az érezhetően megváltozott feltételek közepette. Magáról a berlini konferenciáról és eredményeiről Vámbéry Ármin két év távlatából a következőket írta: „mióta Livingstone, Barth, Speke, Grant, Burton, Du Chaillu, Serpa Pinto, Cameron és különösen Stanley, fölfedéseiknek (sic!) csodás dolgait közzétették, Afrika – természetesen – mindjobban előtérbe jutott és fényes tervek megvalósíthatásának (sic!) alkalmas terévé lett. Sőt megtörtént az is, hogy nemcsak egyesek, hanem még államok is kiléptek a küzdőtérre, hogy Afrika birtokáért versenyezzenek, s megértük azt is, hogy Közép-Európának leghatalmasabb állama és korunknak legnagyobb államférfia szerelemre gyulladt a forró Afrika iránt [Bismarck]. Földrajzi kutatók speculációit elfogadták politikai és nemzetgazdasági tervek alapjául; Európának szüksége van térségre, mely a nép-tenger fölöslegét magába fogadja, de az ilyenek keresésében teljesen elfeledték, (...) hogy e fekete continens (...) az európai emberre nézve csaknem hozzáférhetetlen. E fontos körülménynek figyelmen kívül hagyásával sokaknak vidám perczeket szerzett ugyan a Spree-parti Kongo-conferentiának pöffeszkedő comoediája, - de alig mult el két év a szabad Kongoállam szentesítése után és máris hangoztatják, hogy milyen végzetes tévedése volt a nagy államnak és nagy államférfiúnak, hogy e légvár fölépíthetésében komolyan bízott.”²⁰⁴

---

²⁰³ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 12 (1884), 406. (Kiemelés – K. E.)

²⁰⁴ Vámbéry 1886, 5.

Vámbéry a fenti beszédében egyébként nem ítélte el a gyarmatosítást, csupán civilizációs megfontolások miatt nem látta annak értelmét Afrikában. Viszont kifejtette a továbbiakban, hogy Ázsiát – és általában a *Keletet* – sokkal alkalmasabb területnek tartja erre a célra, és ebből a megfontolásból, az Osztrák–Magyar Monarchia lehetőségeit figyelembe véve egyenesen szorgalmazta a magyar külpolitikai terjeszkedést a Balkán irányába.²⁰⁵

Egy évvel később Hunfalvy János eltérően reflektált a gyarmatosítás és a földrajz kapcsolatára, és már inkább igyekezett elhatárolni a tudományt a politikai és katonai mozgalmaktól, mondván, hogy „a nemzetgazdasági hullámzások, a népesség túlságos szaporodása, az iparos termelés túlhajtása új kiaknázási terek, új vásárok s új segédforrások felkeresésére ösztönöznek. Ott van Afrika, mely legalább egy tekintetben a kényszerűségeknek megfelelni látszik; mihelyt tehát a geographusok, a kutatók önfeláldozó törekvései nyomán a földrész fővonalaival, a belsejébe vezető utakkal, az ő gazdaságaival nagyjából megismerkedtek vala, legott beállított a kereskedés meg a politika, egyik a másikat elpalástolva kisebb nagyobb mértékben. Most hivatkoznak oly jogigényekre, a melyeknek alig van némi alapjuk, oly szerződésekre, a melyek sokáig a kancelláriák poros aktái között szunyadoztak; holmi apró főnököktől adományokat szereznek oly területekre nézve, melyeknek más főnökök az urai és gazdái; a partvidéken s a folyók torkolatánál kitűzik és ledöntik a lobogót oly helyeken, a melyeknek nevei is alig voltak ismeretesek.”²⁰⁶

Vélekedése mindenesetre még mindig nem számított általánosnak. Vámbéry – feltehetően a brit politika elkötelezett híveként – továbbra is többes szám első személyben, összeurópai öntudattal beszélt az Emin pasa és Stanley tevékenysége kapcsán megnyíló lehetőségekről 1889 elején. Szerinte Emin pasa és Stanley „a földrajz tudomány és a civilisatio úttörői, kik Afrikát az afrikai, és nem az európai számára akarják meghódítani; mert ámbár reméljük, hogy e nagy kontinens feltárása által *kereskedelmünk és iparunk számára* majd új utakat és új piacokat találunk, elvégre az újonnan megnyílt területen mégis csak a felvilágosodottság és szabadság fénye fog felderülni és a földrész előbb-utóbb »megvilágított« földrészsze lesz.”²⁰⁷

Ez a *mi*-tudat, amely egészen eddig erősen meghatározta a felfedezésekről szóló írások jellegét, csak lassan, az 1890-es években, nagyjából a századfordulóra kopott ki a

---

²⁰⁵ Uo., 9–10.

²⁰⁶ Hunfalvy 1887, 93.

²⁰⁷ Vámbéry 1889, 36. (Kiemelés – K. E.)

Földrajzi Közleményekből. Ennek egyik első jelenként például 1892-ben, már Hunfalvy halála után Lóczy Lajos arról panaszkodott, hogy „nem is olyan könnyű már az Afrikába való bejutás, mint azelőtt. Az érdekerületek urai, francziák, olaszok, portugallok angolok és németek féltékenyek megszerzett vagy megszerzendő birtokaikra. Idegen nemzet fiát, ha nem az ő szolgálatukban áll, nem bocsátják be gyarmataikba, vagy ezer módját ejtik az utazás sikertelenségének. Az utazási eredmények és tapasztalatoknak egy része nem is kerül a nyilvánosságra, minthogy politikai és kereskedelmi érdekek az eltitkolást szükségessé teszik.”²⁰⁸

A *Földrajzi Közlemények* rendszeresen beszámolt – valószínűleg elsősorban azok kartográfiai újdonságértéke miatt – az afrikai gyarmatok határ-megállapodásairól, de az európai nagyhatalmak korai ellenségeskedéseiről, hadjáratairól is. A berlini konferenciát követő határ-megállapodások – amelyek többek között bizonyítják, hogy a konferencia nem Afrika felosztása volt, csupán annak a kezdete – főleg az 1880-as évek második felében és az 1890-es évek legelején adtak témát a földrajzi folyóiratoknak. A *Földrajzi Közlemények* írásai között számos példát találhatunk erre, többek között a francia-portugál megállapodásról a guineai partvidék területeiről,²⁰⁹ vagy a német gyarmatok határai körüli tárgyalásokról Nagy-Britannia, Németország és Franciaország között.²¹⁰ A határkérdések miatt az európai hatalmak képviselői közötti ellenségeskedések szintén az 1880-as évek második felében kezdtek gyakorivá válni a kontinensen, amelyekről szintén beszámolt a *Földrajzi Közlemények* elsősorban kartográfiai szempontokat szem előtt tartva.²¹¹ A kifejezetten gyarmati hadjáratok ékes példája pedig Abel Tinayre-nak a lapban is megjelent élménybeszámolója a francziák 1892-es Dahomey elleni hadjáratáról, amely előadás a *Vasárnapi Ujságban* is megjelent.²¹² A szerkesztő itt az 1884-es szerzői jogi törvényt szem előtt tartva már elmondta megjegyzésében, hogy az előadást eredetileg franciául tartotta a szerző a Magyar Földrajzi Társaság felolvasó ülésén, amit saját rajzaival átengedett a *Vasárnapi Ujságnak* közlésre, a cikk végén pedig jelezték, hogy „Francziából fordította Jankovich Béla”.²¹³ Mindez azért érdekes, mert a *Vasárnapi Ujságban* lévő szöveg és a *Földrajzi Közleményekben* megjelent írás nem egyezik. A *Vasárnapi Ujságban*

---

²⁰⁸ Lóczy 1892, 40.

²⁰⁹ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 14 (1886), 551–552.

²¹⁰ A német afrikai gyarmatok határkérdése. *Földrajzi Közlemények* 15 (1887), 474–475.

²¹¹ Lásd pl. Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 14 (1886), 331.

²¹² Tinayre 1894, illetve Tizenegy hónap Dahome országban. Tinayre francia író és rajzoló felolvasása a Magyar Földrajzi Társaságban. *Vasárnapi Ujság* 41/29 (1894. július 22.), 477–480.

²¹³ Uo., 477.

a szöveg nem annyira civilizatorikus, mint a földrajzi lapban olvasható, és inkább élménybeszámoló-jellegű, az eseményekre és a látottak leírására fókuszál.

Afrika politikai felosztásának kérdése azonban csak az 1890-es évektől merült fel témaként a *Földrajzi Közleményekben*, akkor azonban valamennyi szerző visszatekintő művében a berlini konferenciát jelölte meg a folyamat kezdeteként. 1891-ben például György Aladár már úgy értékelte visszatekintésében Afrika gyarmatosításának elmúlt félszázadát, hogy „magától érthető azonban, hogy ez a hat évig tartó foglalási hajsza [1884/85-öt követően], sőt a kereskedők és a missionariusok megelőző munkája az új területeken, sem változtatta meg Afrika művelődési viszonyait. A néger fajok már csak nagy számuk következtében sem alakulhatnak át könnyen és az amerikai indiánoknál és ausztráliai pápuáknál tapasztalt félénk visszavonulás egész Afrikában csak a hottentottáknál és bushmeneknél ismétlődött. A régi hódítások egyes pontjait kivéve Afrika polgárisodása lényegileg ma is ugyanaz, mint a jelen század közepén.”²¹⁴

Magáról az *osztzkodásról* pedig – vagyis nyíltan a gyarmatosításról, amely mostanra politikai és diplomáciai kérdéssé vált civilizációs küldetés helyett – egy későbbi, 1894-es közleményben azt olvashatunk, hogy „az 1890-iki afrikai nagy osztzkodás utójátéka gyanánt ujabban némi diplomatiái alkudozások történtek a Kongo és Szahara közt fekvő s még eddig csak nagyjában ismert afrikai belföld birtokjoga tárgyában. A francziák és németek, mint annak idején többször említettük, több expeditiót küldtek ki a Benue és Csad-tó vidékére és mindenik dicsekedett azzal, hogy a benszülöttekkel egységet kötött. Ujabban más fordulatot vett a dolog az által, hogy 1893. november 15-én Berlinben az angol és német kormányok küldöttei megállapították a két nagy hatalom érdekkörének határait a Niger-Benue medenczében. (...) A határvonal különben meglehetősen önkényes, mivel Adamue és Bornu tekintélyes államok az által szétszegtetnának. A francziák is tiltakoznak az ily osztzkodás ellen, mert ők is akarnak részesülni a Csad-tóban”.²¹⁵

A berlini konferenciától nagyjából a századfordulóig tartó korszak tehát összefoglalva a gyarmatosítás, mint politikai mozgalom megszületésének időszaka a vizsgált magyar nyelvű sajtóanyag alapján. Az időszak szintén átmeneti: a kezdő korszakhatárt jelölő nemzetközi esemény lázba hozta a magyar olvasóközönséget – főleg a *Földrajzi Közleményeket* is olvasó szélesebb középíráteget – de az 1890-es években megkezdődött a nagyhatalmi érdekektől és a hadjáratoktól való elhatárolódás. 1887-ben ezt úgy foglalta össze a lap egyik szerzője, hogy „mi magyarok nem vettünk ugyan részt azon

---

²¹⁴ György 1891, 108.

²¹⁵ Osztzkodás Afrika bensejében. *Földrajzi Közlemények* 23 (1894), 268.

mozgalmakban, melyeknek a Szomáli föld Burtontól Porro-ig színhelye volt. Kereskedelmi érdekek nem vonzanak bennünket ezen vidék felé, mint az angolokat; oly túlnépesedéssel sem dicsekszünk, mint Olaszország, mely az utóbbi időben új települő helyeket igyekszik szerezni az afrikai feltérsegeken [fennsíkokon] a kivándorló rajoknak: azonban a földrajzi tudomány vívmányait figyelemmel kísérni folyvást kötelességünknek tartjuk s ezen indok vezeti a jelen sorok íróját is akkor, midőn e rövid értekezésben Harart és vidékét az eddigi nevezetesebb utleírások alapján megismertetni óhajtja.”²¹⁶

Ennek szellemében a *Földrajzi Közlemények* – noha egyes szerzőinél megjelent a gyarmatosítást, mint politikai és katonai akciók sorozatát elítélő hangnem – továbbra is feladatának tekintette az afrikai események közvetítését olvasóközönsége felé. Meglepő módon, és valószínűleg éppen a korszak tudományos kommunikációs stílusának elvárásai alapján, valamint a szenzációhajász háborús tudósításoktól való megkülönböztetéseként, a *Földrajzi Közlemények* mondanivalóját továbbra is igyekezett tudományos keretek közé szorítani. Így írásait valamennyire még mindig jellemezte egyfajta civilizációs pátosz, szemben a *Vasárnapi Ujság* lényegre törőbb, a hadjáratok brutalitására és az elfoglalt területek és népek egzotikumára fókuszáló írásaival szemben. Az 1890-es évektől azonban már nemigen találkozunk a földrajzi lapban sem a civilizálás folyamatának korábbról jól ismert szereplőivel: a vasúttal, a távíróval és a gőzhajózással. Afrika gyarmatosításának a lap számára követhető előrehaladását ebben a korszakban a határvonalak meghúzása és a gyarmatok bővülő területeinek számítása jelenti.

4. Az ideológiai háttér megjelenése a forrásokban

4.1 A rabszolgaság elleni küzdelem eszméje

A rabszolga-kereskedelem elleni küzdelem, mint az ideológiai kultúrharc egy formája nem volt új keletű, az eszme mégis nagy utat tett meg az 1780-as évek feltörekvő angol polgári szalonjaitól a brit politikai akarat 1807-es megnyilvánulásán keresztül a feléledt katolikus missziós mozgalomig, amely a 19. század utolsó harmadában tűzte zászlójára.²¹⁷ A rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem egyszerre okozója és következménye is volt az elmaradott afrikai társadalmi viszonyoknak a kortárs Európa szemében. Ebben pedig elsősorban David Livingstone-nak volt nagy szerepe, aki az 1854–

---

²¹⁶ Kiss 1887, 637–638.

²¹⁷ Lásd részletesen Kicsindi 2005.

1856-os transzafrikai, illetve az 1858–1864 közötti (második) Zambézi expedíciója alkalmával bejárta a portugál gyarmatokok háttérországát a mai Angola és Mozambik területén és mind a közvéleményt, mind pedig George Frere-t, az angol-portugál Rabszolga-kereskedelmet Beszüntető Bizottság elöljáróját értesítette a portugál gyarmatok állapotáról és portugálok rabszolga-kereskedelemben való részvételéről.²¹⁸

Nagy-Britannia a felségterülete alá tartozó területeken és vizeken 1807-ben tiltotta be a rabszolga-kereskedelmet és flottája segítségével igyekezett megtisztítani tengereit a tevékenységet folytató portugál és spanyol hajóktól, akiknek gyarmataik gazdasága szempontjából továbbra is létszükséglet volt a munkaerő ilyen formájának beszerzése. Anglia és Portugália között 1815-ben jött létre megállapodás a portugál rabszolga-kereskedelem legalizálására egyben Afrika dél-keleti partvidéke – valójában a mozambiki partvidék – és Brazília közötti szállításra vonatkozóan. Hasonló megállapodást kötöttek a britek a spanyolokkal 1817-ben, amelyet 1835-ben a spanyol transzatlanti rabszolga-kereskedelem teljes beszüntetéséről szóló megállapodás követett. Portugáliával ez a megegyezés csak 1842-ben került aláírásra – és ez szolgáltatott jogalapot Livingstone számára. Mindenesetre Livingstone tévedett: a mozambiki rabszolga-kereskedelem kiterjedt rendszere ugyanis nem Portugália kezében volt, noha a gyarmaton élő portugálok közül sokat üzleti érdekeltség kötött hozzá, de ahogyan arra Aiden Southall már felhívta a figyelmet, Portugália érdekeltsége Mozambikban a 19. század közepén már inkább kötődött az aranyhoz, mint a rabszolgákhoz.²¹⁹ Ennek egyik oka, hogy a legnagyobb portugál gyarmati felvevőpiacnak számító Brazília 1822-ben függetlenítette magát az anyaországtól, és noha a Mozambikon átmenő rabszolga-kereskedelem még az 1850-es évekig ellátta a brazíliai ültetvényeket. Valójában Portugália csak 1856-tól hozott a rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem beszüntetésére vonatkozó intézkedéseket, amelyek 1878-ig igyekeztek garantálni a tevékenység beszüntetését. Azonban a mozambiki rabszolga-kereskedelem legnagyobb része már nem Brazília felé nyugatra, hanem a zanzibári elosztó-állomáson keresztül egyrészt keletre, az ománi szegfűszegültetvények felé, illetve nyugatra, az Egyesült Államok déli államai felé irányultak. Az ománi ültetvények és a rabszolga-kereskedelem az 1830-as évekre olyan nyereségessé váltak, hogy az ománi szultán, Seyyid Said 1840-ben Zanzibárra helyezte át székhelyét.²²⁰ Az üzlet egészen a század utolsó harmadáig rendkívül jövedelmező volt, a forrást a kelet-

---

²¹⁸ Lásd Livingstone leveleit Holmes 1990, 71.

²¹⁹ Southall 1971, 226.

²²⁰ Lásd T. Horváth 2008, 54.

afrikai hátország biztosította, ahol muszlim – ománi arab és szuahéli nyelvű –, valamint portugál gyarmati kereskedők közbenjárására, de helyi törzsek részvételével folyt a rabszolga-vadászat. Példaként megemlíthetjük a jaók szerepét az 1830-as évekből, illetve Tippu Tip tevékenységét az 1870–1880-as években.²²¹ Rabszolga-kereskedelem tehát valóban létezett, Livingstone-nak ebben igazat adhatunk, de azt is meg kell jegyeznünk, hogy az amerikai polgárháború után a nyugati felvevőpiac megszűnt, és az 1870-es évektől már csak keletre irányult a kereskedelem, oda is csak korlátozott mértékben. A zanzibári rabszolgapiac 1890-ben zárt be, azt követően, hogy a Zanzibár–Hélgoland egyezmény értelmében a sziget brit érdekszférába, majd ugyanebben az évben brit protektorátus alá is került. A rendszer utolsó nyomait végül 1897-ben sikerült felszámolni, miután a britek által trónra segített Hamoud bin Mohammed szultán betiltotta a rabszolgaságot.

Livingstone jelentősége abban rejlik, hogy a portugál gyarmatok hátországaiban szerzett tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Portugália képtelen megfelelni Afrika civilizálásának hatalmas feladatának, hiszen a rabszolga-kereskedelem megtűrése – illetve meglátása szerint támogatása is – bizonyítja, hogy ő maga sem rendelkezik megfelelő keresztényi értékrenddel. Így szerinte ez a küldetés végső soron Nagy-Britanniára vár, mert a művelt világban egyedül ő képes a feladat teljesítésére.²²² A rabszolgaság és az erkölcstelenség, illetve ezzel szemben a civilizáció terjesztésének küldetesként való összekapcsolása és politikai ideológiává emelése az ő nyomán terjed el az 1870-es évektől kezdve, amihez hozzájárult Livingstone hallatlan népszerűsége, mártírhalála és utolsó utazásait követő, soha nem látott sajtónyilvánosság is.

Egyes korabeli nézetek szerint a rabszolgaság mélyen gyökerezett bizonyos törzsi társadalmakban, más nézetek szerint inkább az iszlám társadalomromboló hatásának következménye volt. Ez utóbbi szemlélet éppen a zanzibári rabszolgapiac, és a mozambiki portugál gyarmat rabszolgakereskedelmét irányító muszlim lakosság miatt erősödött meg. Harcolni ellene egyrészt politikai eszközökkel lehetett – például a kereskedelem felszámolásával –, másrészt tanítással és a kereszténység erejével – vagyis civilizálással. Többé már nem volt szó az európaiak szerepéről a rabszolga-kereskedelem évszázados alakulásában; vagy ha igen, sohasem az angolokat tették érte felelőssé, hanem sokkal

---

²²¹ Tippu Tip, vagyis születési nevén Hamed ben Muhammed el-Murjebi zanzibári muszlim kereskedőcsalád fiaként született 1840 körül, nagyanyja révén afrikai származású volt. A Kongó-medence és a partvidék, valamint a zanzibári felvevőpiacok közötti elefántesont- és rabszolgakereskedelem révén gazdagodott meg. Lásd részletesen T. Horváth 2008, 54–55.

²²² Lásd Holmes 1990, 61.

inkább a portugálokat – azt a nemzetet, amely a 19. század közepén évszázados, omladozó jelenlétével az új európai hatalmak számára egyre kevésbé volt kíváncsi Afrika földjén.

A rabszolgaság elleni tevékenységéről híres francia Charles Lavigerie bíboros egyenesen „rettenetes társadalmi fekély”-nek nevezte a jelenséget és többször is arra utalt szónoklataiban, hogy mindez annak a keleti léha, pazarló és erkölcstelen társadalmi és politikai berendezkedésnek a következménye, amely gazdaságilag is az államcsőd felé sodorta Törökországot és Egyiptomot.²²³ Jellemzése és okfejtése valóban egybecseng az Edward W. Said *Orientalizmus* című munkájában bemutatott általánosító *Kelet*-képpel, amelyben a keleti rabszolgák a pazarló pompa jelképeként egyszerre számítottak a rendszert kiszolgáló és a rendszer által elnyomott áldozatoknak.²²⁴ Az 1860–1870-es éveket jellemző, a török és egyiptomi pénzügyi válságot kísérő képes beszámolóknál ezek a rabszolgák – ruházódásukat és szerepüket tekintve is megkülönböztetve az amerikai polgárháborúval foglalkozó képes beszámolók rabszolga alakjaitól – a háremhölgyek mellett általános kiegészítői lettek a keleti despotizmus, politikai és erkölcsi züllöttséget bemutató írásoknak.

Az afrikai rabszolga-kereskedelem elleni küzdelem az abolíció eszméjének több évtizedes fejlődésének köszönhetően leginkább a polgári képes- valamint a missziós újságok témái között volt erős. Feltűnése a *Földrajzi Közleményekben* jól mutatja, hogy egy olyan ideológiáról van szó, amely a politika és a tudomány támogatását is élvezte. Mindazonáltal a *Földrajzi Közlemények* hasábjain jelentős különbséget találunk a civilizálás és a rabszolgaság, rabszolga-kereskedelem elleni küzdelem eszméjének megjelenése között. A civilizálás eszméje egyrészt sokkal többször jelent meg a leírásokban, de önálló, elméleti tanulmányként is találkozhatunk vele. Ezzel szemben a rabszolga-kereskedelem és annak kritikája sohasem jelent meg önálló tanulmány témájaként, mindig egy-egy utazó vagy misszionárius véleményeként, hazaküldött leírásának részeként jelent meg. Vámbéry Ármin például már a társaság 1873-as ülését megnyitó beszédében is említette a rabszolga-kereskedés problémáját Bartle Frere brit különmegbízott zanzibári utazása kapcsán. Az erősen anglofil Vámbéry Frere hivatalos kiküldetését „jótékony célú expedíciónak” tartotta, „hogyan ott [Zanzibárban], a rabszolgakereskedés e főfőszkében, e szörnyű intézménynek az Anglia hatalmában álló minden eszközzel elejét vegye. Frere továbbá utasítva van, hogy Dr. Livingstonehoz a földrész belsejébe segélyt menesszen; azonban küldetésének fő célja abban áll, hogy

²²³ Lavigerie bíbornok. A rabszolgaság eltörlésének apostola. *Vasárnapi Ujság* 26/2 (1889. január 13.), 21.

²²⁴ Edward Said munkája magyarul 2000-ben jelent meg.

Afrika gyermekeit a bilincsektől s az erőszakos száműzetéstől, *valamint Afrika földjét a szörnyű pusztításoktól megmentse.*”²²⁵

A *Földrajzi Közlemények* és a sokkal populárisabb *Vasárnapi Ujság* közös szerzőinek köszönhetően – például Sámi Lajos jóvoltából – a „bűnös” vagy „erkölcstelen” rabszolga-kereskedelemnek a helyi természeti és társadalmi viszonyokkal való, a fenti idézetből is kiolvasható szoros összefonódása átkerült egy sokkal szélesebb olvasóközönségnek szánt lap hasábjaira. 1875-ben például Samuel Baker útjának bemutatása kapcsán a felvezető szöveg szerzője – a monogramja alapján éppen Sámi – ugyancsak erre az összefüggésre utalt, amikor azt írta, hogy „...egyszersmind az volt az első komoly lépés ama borzasztó emberkereskedés elnyomására is, mely ismeretlen ősidők óta dúlja és pusztítja Afrika leggazdagabb vidékeit. (...) Hanem azon a vidéken nyoma sem volt a rendszerezett kormányzásnak és társadalmi állapotnak, mindenki azt tette, a mit jónak látott. A dolgok ily zavaros állapotában természetesen a rabszolgakereskedés háborítatlanul folytathatta gyalázatos üzelveit az egész vidék kiszámíthatatlan kárára és romlása. Népes, gazdag országok lettek sivatag pusztasággá, (...) a lelketlen rablók a földi paradicsomot sivatag pokoli tájjá tarolták le! A benszülöttek, kik eredetileg barátságos, bizalmas természetűek voltak, idegenkedővé s barátságtalanná lettek minden jövevény irányában.”²²⁶

A rabszolga-kereskedelem elleni harc gyakran jelent meg a brit politika afrikai jelenlétét támogató ideológiaként is a *Vasárnapi Ujságban*. 1878 szeptemberében például egy rövid híradás hivatalos jellegű tájékoztatást adott az angol flotta ezirányú tevékenységének sikeréről, miszerint „az angol külügyi hivatal éppen most tesz közzé kimutatást a rabszolgakereskedésről, melyet a keletindiai flottaállomás főnöke terjesztett be a tengernagyhoz. Corbett tengernagy megjegyzi, hogy a rabszolga-kereskedés Afrika keleti partján láthatólag csökkent s ezt számokkal bizonyítja. Angol hajók ugyanis a múlt évben csak 60 rabszolgát szabadítottak meg, míg a megelőző években az ilyenek száma 438-ra ugrott.”²²⁷ A fentiek nyomtatékosításaként a lap szerkesztője ráadásul közvetlenül alá tette a heti irodalmi rovat folytatásos regényrészletét a megfelelő illusztráció kíséretében: Verne *Tizötnötéves kapitányának* aktuális, a rabszolga-kereskedelem borzalmait feltáró fejezetét. A két szöveg és a regényrészletet kísérő illusztráció összepárosítása mindenképpen azt jelzi, hogy a rabszolgaság elleni fellépés Afrikában az

²²⁵ Vámbéry 1873, 14–15. (Kiemelés K. E.)

²²⁶ [S. L.]: Izmaila. Baker expedíciója Közép-Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 22/6 (1875. február 7.), 84. (Kiemelés – K. E.)

²²⁷ Rabszolgakereskedés Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 25/36 (1878. szeptember 8.), 572.

olvasók felfokozott érdeklődésének középpontjában állhatott az adott időszakban (1. kép). Emellett a *Vasárnapi Ujság* évtizedeken keresztül hírt adott a rabszolgák aktuális áairól Afrika-szerte, az 1870-es évek végétől egészen az utolsó, zanzibári rabszolgapiac bezárását elrendelő 1890-es brit határozatig.²²⁸ A rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem okozói is megjelentek ezekben a rövid beszámolókból és egyrészt a kelet-afrikai muszlim kereskedővárosokat, másrészt pedig a velük együttműködő belső afrikai népcsoportokat tették felelőssé a rendszer tartós fennmaradásáért.

A *Földrajzi Közleményekben* Hunfalvy János például így kommentálta a brit politika erőfeszítéseit ezen a területen: „Livingstone és más utazók tudósításaiból tudjuk, hogy az *arab rabszolgakereskedők* a déli Afrikában levő nagy tavak környékein is mindenütt megfészkeltek magukat, s hogy a déli Afrika keleti partvidékein üzött rabszolgakereskedés egyik fő kiviteli helye Zanzibar szigete. Az angol kormány gátat akart vetni az emberkeresedésnek az ottani partokon, s Bartle Frere urat küldé Zanzibarba, hogy az ottani szultánt a rabszolgakereskedés eltörlésére bírja. A szultán nagy nehezen megkötötte a szerződést, de alig lesz maradandó sikere, mert *valameddig az afrikai négerék s az afrikai és ázsiai mohammedánok nézetei, szokásai és intézményei gyökeresen meg nem változnak, az európaiak alig fogják a rabszolgakereskedést végkép megszüntethetni.*”²²⁹

Az a nézet, hogy az „arabok”, vagyis Afrika muszlim lakossága tehető felelőssé a rabszolga-kereskedelem virágzásáért a 19. században, nagyrészt összekapcsolódik a *Kelet* és az iszlám civilizáció-romboló szerepével a korabeli európai felfogásban. Az iszlám felelőssége a 19. századi afrikai rabszolga-kereskedelem fenntartásában Sir Thomas Fowell Buxton 1839-ben megjelent *The African Slave Trade* című művére vezethető vissza, amely bevezette a brit köztudatba a transz-szaharai rabszolga-kereskedelem és egyáltalán „afrikai rabszolga-kereskedelem” fogalmát. A könyv jelentősége abban állt, hogy az addig abolícionista körökben a nyugati világ felelősségének tartott atlanti rabszolga-kereskelemből kiszakították az afrikai kontinens belső rendszerét és az orientalista diskurzussal összekapcsolva létrejött a „mohamedán rabszolgaság” elképzelt intézménye. Ez pedig már a brit propaganda gépezet által is használható ideológiai alapnak tűnt a

---

²²⁸ Például Mi ujság? *Vasárnapi Ujság* 26/3 (1879. január 19.), 44. és Rabszolgák árai. *Vasárnapi Ujság* 37/1 (1890. január 5.), 8.

²²⁹ Hunfalvy 1874, 33. (Kiemelés – K. E.)

kontinensen való beavatkozás támogatottságának növeléséhez.²³⁰ Ahogyan korábban láthattuk, ezt az elgondolást viszi tovább Livingstone is Mozambiki tapasztalatai alapján.

A hanyatló Törökország és a török fennhatóság alatt álló Egyiptom szerepét több írásban is kiemelték az 1870–1880-as években, de a britek szudáni hadjáratának idején, az 1880-as évek közepén is Egyiptom gyengesége és a rabszolga-kereskedelemmel szembeni türelme volt a vezető témák egyike a *Vasárnapi Ujságban*: „e rút és az emberi méltóságot lealacsonyító üzelemnek maig sem tudtak véget vetni. A rabszolgakereskedelem Egyiptomban, Törökországban ma is nagyban virágzik, s e miatt közép-Afrikában egész virágzó vidékeket fosztanak meg összes lakosságától. Elég nagy szűgyen ez a műveltebb tengeri hatalmasságokra nézve.”²³¹ A rabszolgaság elleni tevékenységéről híres francia Charles Lavigerie bíboros egyenesen „rettenetes társadalmi fekély”-nek nevezte a jelenséget és többször is arra utalt szónoklataiban, hogy mindez annak a keleti léha, pazarló és erkölcstelen társadalmi és politikai berendezkedésnek a következménye, amely gazdaságilag is az államcsőd felé sodorta Törökországot és Egyiptomot.²³²

Ezzel szemben a *Földrajzi Közleményekben* egészen más hangvételű beszámolók szóltak az afrikai utazók, utazó misszionáriusok rabszolgavételeiről. 1883-ban például „a Gambiel-négerekről az ismert hollandi eredetű afrikai utazó Schuwer a következő közléseket teszi: Lega tartományban 1881. augusztus havában vásároltam egy fiatal Gambielnéget, ki erőteljes csontszerkezete, szép alakú végtagjai s kerek jó kedélyre mutató arcza által igen különbözött a denka- és jambo rabszolgáktól. A gallák azért adták el, mivel büszkének s kevésbé engedelmesnek tartották, mint más rabszolgákat.”²³³ Vagy: „keleti Afrikának kereskedelmi középpontja tulajdonképen Kaszonge, melynek főkereskedelmi cikke a rabszolga és az elefántcsont. Minden nap látható itt egy-egy rabszolga szállítmányt, mely nehéz vaslánczczal összefűzött 20 – 30 emberből áll. Lenz azt remélte, hogy a Tanganyika tó felé tartó utazásához a szükséges teherhordókat itt szerezheti meg.”²³⁴

Az ilyen rövid beszámolók alkalmával gyakran célzott arra a szerkesztő, hogy afrikaiaktól vagy „araboktól” veszik őket, és hogy az európaiak jót tesznek velük, hogy megszabadítják a zsarnokoktól; valamint, hogy a rabszolgák szükségesek az afrikai helyismeret miatt, és mert a felfogadott helyiek gyakran megszöknek az éj leple alatt a

---

²³⁰ McDougall 2002, 56–63.

²³¹ Rabszolgakereskedelem. *Vasárnapi Ujság* 23/13 (1876. március 26.), 200. (Kiemelés – K. E.)

²³² Lavigerie bíbornok. A rabszolgaság eltörlésének apostola. *Vasárnapi Ujság* 26/2 (1889. január 13.), 21.

²³³ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 11 (1883), 393.

²³⁴ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 14 (1886), 616.

táborból. A beszámolók szerint így jártak például a leghíresebb utazók is, köztük Stanley – aki hírhedten rosszul bánt a felfogadott helyiekkel és a vásárolt rabszolgákkal egyaránt – és Brazza is, aki egyszer „tovább akart nyomulni kelet felé s midőn ez a felfogadott bennszülöttekkel nem sikerült, 40 rabszolgát vett s azokkal az Udumbo-k, Umbete-k és Bateke-k területén át, mely tudvalevőleg egész a Kongo-ig nyulik eljutott egy kelet felé folyó s 150 m. széles és 5 m. mély vízhez”.²³⁵

A rabszolga-kereskedelemnek ilyen módon a tudomány szolgálatába való állítása a fenti szemelvények szerint elfogadottnak számított a korban, hiszen egy létező jelenségnek jóra való felhasználását jelentette. A lényeg, hogy az írásokban magát a jelenség kialakulását már függetlenítették az európaiaktól – és a korábbi atlanti rabszolga-kereskedelemtől – és azt hol az iszlám civilizációromboló hatásának, hol pedig a kontinens sajátos társadalmi jelenségének, történelmi hagyományának tüntették fel. A *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság* pedig a rabszolgaság eredetének mindkét elméletére hozott példákat és hűen beszámolt az „európaiak ellene folytatott küzdelméről” is. Ezek az írások a századforduló környékén szintén lassan kikoptak a lapokból. A *Földrajzi Közlemények* oldalain a tudomány felé fordulás jegyében már az 1890-es években is alig találkozhatunk ilyen jellegű híradással. Az egyik utolsó tudósítás a britek 1890-es tiltó rendeletének idejére esett, és jól összegezte a rabszolga-kereskedelemtől vallott európai nézeteket: „Dr. Buchner, ki tapasztalt Afrika-utazó, kijelenti, hogy az afrikai rabszolga sorsa gyakran jobb, mint az európai gyári munkásé. Az egyetlen veszély a rabszolgára nézve, annak eladása s idegen földre vitele. A rabszolgakereskedés, dacára a hivatalos tilalomnak, még mindig főnáll Afrikának a portugálok által birt részeiben. (...) Napjainkban, a rabszolgákat eladás végett leginkább Szudánba, a Nilus felső vidékére és a Kongo felső vidékére szállítják. Azon országok pedig, melyek részére a vásárlás történik: Tripolisz, Marokko, Arábia és a perzsa királyság.”²³⁶

4.2 A civilizációs küldetés eszméje

Hans Werner Debrunner, Armand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld 1886-ban megjelent,²³⁷ Afrikáról szóló könyvéről azt írta, hogy a mű „tipikus példája annak,

²³⁵ Vegyes közlemények. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 80.

²³⁶ A rabszolgakereskedésről. *Földrajzi Közlemények* 18 (1890), 417–418.

²³⁷ Armand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Afrika, der dunkle Erdteil im Lichte unserer Zeit*. A. Hatleben, Wien–Pest–Lepizig, 1886.

ahogyan a művelt közép-európaiak megpróbálták kivenni részüket az Afrikával kapcsolatos korabeli diskurzusból”.²³⁸ Debrunner nem fejtette ki pontosan, hogy mire gondol, helyette hosszabban idézett a könyvből, példával alátámasztva állítását. Az általa idézett szövegben az olyan kifejezések vannak többségben, mint a „tudásszomj”, „a Fekete Kontinens partjai”, „fekete Napóleonok”, az „ezidáig ismeretlen afrikai potenciál”; vagy, hogy „a térkép fehér foltjai eltűnnek”. Valószínűleg arra a lelkesedésre gondolt közép-európai sajátosságként, amely az afrikai felfedezések heroikus, kissé naiv, minden európai, sőt az emberiség együttes közkincseként való értelmezését jelentette. Ezt a közösségi érzést a civilizációs küldetés ideológiája táplálta legerősebben a 19. század második felében.

A trópusok első, idillikus leírásai a Nyugat-Indiákról származnak, ahol az ültetvények civilizáló hatása a legkorábban érezte jótékony hatását az európai betelepülők felfogása szerint a 18. századra.²³⁹ Ez a civilizációs haladás nagyban hozzájárult a „trópusi álom” európai ideájához, amely a 18. század végén és az új évszázad elején a nagy tengeri felfedező utazások hatására terjedt el igazán, kiszélesítve egyben a *trópusok* földrajzi határait is. A paradicsomi táj és a boldog bennszülöttek képzete az afrikai felfedező utazások hatására jelentősen átalakult a 19. század végére, mondhatni, éppen az ellenkezőjére. Ennek egyik oka, hogy az ipari forradalom hatására végbemenő technikai fejlődés a 19. század első felétől kezdődően már társadalmi szinten is egyre jobban érezte hatását és olyan technológiai vívmányok épültek be a nyugati világ mindennapjaiba, mint a vasút, távíró, a városi csatornázás vagy a közvilágítás. Ezek a technológiai vívmányok így egy adott társadalom fejlettségének fokmérői is lettek, és a darwini evolúció elméletével összekapcsolódva a szocio-kulturális evolúció meghatározó és bizonyító erejű szegmenseivé váltak.²⁴⁰

Ahogyan azt az előző fejezetben láthattuk, az afrikaiakat kedvezőtlen színben feltüntető első civilizációs elméletek a 19. század közepétől, Livingstone hatására jelentek meg. Livingstone, aki maga is missziós tevékenységet folytatott Afrikában, az afrikai társadalmi viszonyoknak keresztényi erkölcsi alapon való megítélése révén hozzájárult ahhoz, hogy a keresztény missziók, köztük a Római Katolikus Egyház is új terepet, küldetést találjon Afrikában – és nem utolsósorban közfigyelmet és támogatókat Európában.

---

²³⁸ Debrunner 1979, 262.

²³⁹ Lásd Arnold 2000, 9 és Bitterli 1982, 37–42.

²⁴⁰ Lásd Sárkány–Somlai 2003, 4.

Charles P. Groves szerint a katolikus egyház egyszerűen kihasználta az európai államok szembenállását Afrikában, hogy árnyékukban új hatalmi pozíciókra tehesen szert közép-italiai államának elvesztése, valamint a modernizálódó Európában az állam és egyház szétválasztásának folyamataként bekövetkezett meggyengülése helyett.²⁴¹ A helyzet azonban ennél jóval összetettebb volt, és bár a katolikus egyház új lehetőséget látott a Livingstone hatására kiújuló missziós mozgalmakban, hatalmi pozíciószerezés helyett inkább szerepének újrapozicionálásáról beszélhetünk a 19. század közepén: mert Afrika civilizálásának feladatára ki lehetne alkalmasabb jelölt, mint az a katolikus egyház, amely maga fektette le évszázadokkal ezelőtt a missziós munka alapjait, és amely az erkölcs őreként hatékonyabban léphet fel az igazságtalanságok ellen – értsd: a rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem-ellen –, mint bármelyik európai állam, amelynek polgáraiból a liberalizmus hatására végbemenő modernizációs folyamat kioltotta a keresztény erkölcsöket.²⁴²

A civilizáció terjesztésének eszközei és a civilizációs előrehaladás fokmérői így valójában visszavezethetők a korai missziók által lefektetett és a tudomány által is átvett ideológiára. Mudimbe szerint „a 18. századi utazók, csakúgy, mint a 19. századiak és 20. századi követők (gyarmati kormányzók, antropológusok és telepések) ugyanazokat az ideákat és szimbólumokat használták elbeszéléseikben, és valósították meg cselekedeteikben is”.²⁴³ Szerinte a civilizálás, vagy „átváltoztatás” ideológiája a következőképpen nézett ki:

	Előfeltevés	Közvetítő	Cél
Állapot	Primitív	Átváltoztatás	Civilizáció
Szimbólum vagy jellemző	Pogány (gonosz)	Kereszténység	Keresztény (jó)
	Mezítelen (gyermek)	Nevelés	Civilizált (felnőtt)
	Kannibál (vadállat)	Evolúció	„Evolué” (ember)
Módszer	Antropológiai előfeltevések	Missziológia, alkalmazott antropológia, pedagógia	Gyarmati tudományok

10. táblázat: Az átváltoztatás ideológiai modellje: gyarmati uralom. (Mudimbe 1988, 49–50.)

A modellben jól elhelyezhetők a gyarmati mindennapok szereplői: a közvetítő szerepet ellátó gyarmati hivatalnok, a misszionárius és a tudós alakja is. Mudimbe a célok közé emeli a gyarmati tudományok (földrajz, antropológia, botanika stb.) megalakulását és

²⁴¹ Groves 1969, 463.

²⁴² Lásd részletesen Kicsindi 2008, 59–61.

²⁴³ Mudimbe 1988, 22.

fejlődését, és egy ideológia alatt egyesíti az Afrikáról szóló közvetlen vagy közvetett forrásból származó leírások kifejezőeszközletét (primitív, kannibál, mezítelenség, pogányság). Mindez arra enged következtetni, hogy a tényleges politikai részvételen túl a gyarmati uralom e másodlagos kifejezőeszközeit elválaszthatatlannak tartja a gyarmatosítás jelenségétől. A 19. század 50-es éveitől a 70-es évek végéig jellemző „összeurópai küldetéstudat” és „világbanlenni-érzés” ebben az értelmezésben a visszajára fordítható, és „összeurópai felelősségként” zuhan a 19. századi európai társadalom 20. századi örököseire. A *civilizálás* ebben a kontextusban nem más, mint az európaiak számára ismeretlen, idegen afrikai viszonyoknak az európaiak által ismert formákhoz való hasonlatossá tétele, transzformálása. Egy eszköz, amely az *idegent* a korszak vezető tudományos elméletei által támogatott, az európai faji és kulturális felsőbbrendűséget hirdető ideológia alapján *ismertté* teheti.

Mudimbe civilizációs modelljét egy további részlettel is ki lehet egészíteni. Az 1880-as években az Afrika civilizálásával foglalkozó földrajzi írások szerint ugyanis az „átváltoztatás” akkor lehetett csak valóban sikeres, ha az „előfeltevés” túlmutatott a civilizáló szerepet vállaló kultúra szándékán, és a civilizálandó nép „művelődési hajlama” eleve megfelelő nyitottságot biztosított a civilizáció vívmányainak befogadásához.²⁴⁴ A folyamatot tehát akkoriban kevésbé tekintették egyoldalúnak, sokkal inkább egy olyan kultúrkapcsolatnak, ahol mindkét fél aktív szerepet tölt be. Az elmélet szerint a kulcs az európai jelenlét volt, amely vonzóbb életkörülményeket kínált a helyi lakosok számára is – ezáltal csökkentve az európai civilizációval szembeni ellenérzésüket, és elősegítve alkalmazkodásukat a megváltozott viszonyokhoz. Az európai expanzió e hatását üdvözlő írások ugyanakkor a századforduló előtt még nem tettek említést az új normarendszer elfogadásával járó európai uralom később elítélt politikai következményeiről, ahogyan arról sem, hogy a tartós együttélés az európai telepesek kultúráját is képes megváltoztatni és hozzáigazítani a helyi viszonyok nyújtotta lehetőségekhez. A 20. század ezen felismeréseit csak később vetítette vissza a 19. század egészére vonatkozóan a posztkoloniális elmélet.

A kor vezető tudományos ideológiai áramlatai felől megközelítve Afrika vadságára, elmaradottságára és lakóinak barbárságára az európaihoz képest szélsőségesnek mondható éghajlati viszonyokban találtak elfogadtató magyarázatot. Így az evolucionizmus – pontosabban a *szocio-kulturális evolúció elmélete* – mellett az éghajlat civilizációra

---

²⁴⁴ György 1883, 95. Lásd továbbá A francziák Szenegálban. *Földrajzi Közlemények* 10 (1882), 237 – 238.; és Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 14 (1886), 44–45.

gyakorolt hatása az európai felsőbbrendűség- és civilizációs küldetés-tudat másik fő ideológiai alapjává vált a *földrajzi determinizmus* tudományos támogatásával.²⁴⁵ Sámi Lajos például azt írta a *Vasárnapi Ujság* számára készített, egy az afrikai utazásokat bemutató összefoglalójában, hogy a gyermeki bennszülöttek boldogságát a „lég örökös enyhesége, a növényvilág gazdag tenyészete, s a természet összes működésének anyai gondoskodása” biztosította.²⁴⁶ A szemlélet olyan széles körben elterjedt az ehhez hasonló ismeretterjesztő cikkek és előadások hatására, hogy a földrajzi szakma még a századfordulón is küzdött a kialakult kép megváltoztatásával, sokszor éppen a végletekig túlozva és negatívba fordítva az addigi pozitív Afrika-képet: „Sokan hirdetik azt a téves nézetet, hogy a forróégyövi őserdőkben élő, alacsony műveltségű népek boldogabbak, mint mi, a legmagasabb műveltség birtokosai. Pedig ez tévedés. Rettenetes sok ezeknek az ősembereknek a szenvedése. Iszonyú brutalitások közt kinlódnak, sokszor pusztítja őket az éhínség, mindenféle betegség és nyomorúság. Pedig sokkal gyéribben népesítik be azt a területet, amelyen laknak, mint mi a mi földünket.”²⁴⁷

A táj leírásának módja az útleírásokban észrevétlenül is óriási szerepet töltött be ezen európai felsőbbrendűség-tudat kifejezésében és fenntartásában. Mary Louise Pratt szerint a viktoriánus kori felfedező retorika alapját az 1850-es, 1860-as években még az „esztétikai élmény alkotja”, és a *táj festményyszerű bemutatása* a jellemző.²⁴⁸ Szembetűnő változás, hogy ezekben az évtizedekben a 18. századi enciklopédikus leírások után a korábban használt tudományos szókészlet eltűnt az útleírásokból, helyét pedig egy olyan leíró stílus vette át, amelyre a melléknevek és jelzők túlburjánzása, a *kifejezés sűrűsége* volt inkább jellemző.²⁴⁹ Szintén jellemző változás volt a látó és a látottak alárendeltségi viszonya, vagyis a *mindent-amit-áttekintek-uralok*-szemlélet kialakulása.²⁵⁰ Eszerint a bennszülöttek csak akkor részei a táj bemutatásának, ha tevékenységükkel az európai teljesítményt lehet értékelni, például szíves fogadtatás vagy meglepődésük bemutatása esetén; vagy éppen falvaik nyomorúságának párhuzamba állításakor az európai vidék megszokott településképével. Pratt szerint ez, a „civilizációs küldetés esztétikai projektként való bemutatása olyan stratégia, amelyet a Nyugat gyakran használt mások meghatározására, mint akik számára lehetséges és szükséges a jóindulatú és megszépítő

---

²⁴⁵ Lásd Hudson 2008, 147–148. és Livingstone 2000, 92.

²⁴⁶ Sámi 1877a, 129.

²⁴⁷ Chohnoky 1909, 146.

²⁴⁸ „the landscape is estheticized” (Pratt 1992, 204.)

²⁴⁹ „density of meaning” (Pratt 1992, 204.)

²⁵⁰ „monarch-of-all-I-survey” (Pratt 1992, 205.)

beavatkozás.”²⁵¹ Ez, az európai „jelenlétet legitimáló retorika” egyre erősebbé vált a század végéhez közeledve, vagyis határozott kapcsolat mutatható ki esztétika és ideológia között. Azaz, „a táj esztétikai kvalitásai képezik a felfedezés társadalmi és anyagi értékét a felfedező saját otthoni kultúrája számára, illetve esztétikai hiányosságai egyben sugallják is a társadalmi és anyagi beavatkozás szükségességét.”²⁵²

A Pratt által felvázolt, a nagyközönségnek szánt, ismeretterjesztő jellegű útleírásokra jellemző stílus ugyancsak visszaköszönt a korszak tudományos szakfolyóiratainak oldalain is. A *Földrajzi Közlemények* saját, vagy éppen lapszemle útján a külföldi testvérlapokból átvett utazási közleményeit átvizsgálva ugyanis hasonló jellegzetességeket találunk. Az egyetlen különbség talán abban rejlik, hogy ezek a közlemények nem nélkülözik a tudományos szókészletet és a tudományfilozófiai utalásokat sem. Az idilli, paradicsomszerű kép, valamint a civilizálatlan táj és lakóinak képe gyakran változik ezekben a leírásokban is. Az egészséges, szép természeti környezetben, azaz paradicsomi állapotok közt élő, gyermeki bennszülött képe gyakran szerepel együtt az európaiakra betegséget hozó, egészségtelen, veszélyes környezet züllött és lusta bennszülött lakosainak leírásával. Például egy 1891-ből származó, a Tanganyika-tó vidékéről szóló angol útleírás szerint „a természet rendkívüli áldásával összhangban van az avamvamba néger jellege is. A férfiak magas, izmos s széptermetű emberek, a nők alacsonyabbak és sokszor igen kövérek. Ruhájuk nagyon kevés van, igen gyakran csak az uszónadrág alaku övet viselik, mely néha alig három ujnnyi széles s a vállakon a dárdákat. De ez a meztelen néger azért igen udvarias s barátságos.”²⁵³ 1884-ben pedig szintén a *Földrajzi Közlemények* oldalain Német Délnyugat-Afrika az esőhiány miatt úgy tűnik fel, mint „a föld legsivárabb vidékeinek egyike”, egy „szomorú vidék”, amely a „halál birodalma”, ahol a „természet mostoha volta idézte elő, ez okozta, hogy a cserjelakó, a hottentotta, a herero, sőt bizonyos tekintetben a kaffer és grigua is elsatnyul e vidéken.”²⁵⁴

A környezet és az emberi civilizáció e szoros, szinte elválaszthatatlan egysége általánossá válik a *Földrajzi Közleményekben* a századfordulót megelőző utolsó évtizedekben. Az ok-okozati viszony mindenkor fennáll, tekintet nélkül arra, hogy a leírás középpontjában a környezet vagy éppen az azt lakó népcsoport áll. Egy az európai ember számára veszélyes, rossz éghajlatú környezet lakóiról a züllött, léha, vad vagy éppen zsarnoki uruk alatt szenvedő bennszülöttek képét mutatják; míg, ha a tanulmány célja egy

²⁵¹ Pratt 1992, 205. (Saját fordítás – K.E.)

²⁵² Pratt 1992, 205. (Saját fordítás – K.E.)

²⁵³ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 19 (1891), 300.

²⁵⁴ György 1884, 369–370.

népcesoporthoz szükséges civilizálásának hangsúlyozása, az életterüket jelentő természeti környezet is civilizálatlan, vad és egészségtelen. Az európai civilizációs munka ebben az esetben pedig egyszerre jelenti az emberi civilizáció fejlesztésének és azzal párhuzamosan a természet megzabolázásának, civilizálásának heroikus munkáját.

A civilizáció alacsonyabb foka azonban nem mindig csak a fejlődést gátló természeti környezet következménye ezekben az írásokban. Amikor egy civilizáció bizonyos ismert jegyek alapján – például korábbi, a történeti ismeretek szerint fejlett ókori és középkori előzmények után – képes lenne az önálló fejlődésre, ám inkább a visszafejlődés és „elkorcsosodás” jeleit mutatják a kortárs európaiak előtt, akkor a fejlődés gátját mindig emberi, társadalmi tényezőként jelölik meg a leírások. Erre az egyik legáltalánosabb példa az ókori Egyiptom birodalmának szembeállítása a 19. századi, török fennhatóság alatt álló Egyiptommal. Az arabok (és közvetve a törökök), akik így maguk is példaként szolgálnak a civilizáció megakadására és visszafejlődésére, a kereskedelmi monopóliumaik és az iszlám terjeszkedése miatt egyben a belső-afrikai népek fejlődésének legfőbb akadályozóivá is váltak. Szerepük tehát egyrészt gazdasági, másrészt pedig erkölcsi akadályt jelentett a terjeszkedő európaiak szemében.

Az arab kultúra és az iszlám civilizációromboló szerepének európai szemlélete egészen a 18. század végéig nyúlik vissza,²⁵⁵ és a Török Birodalom hanyatlásával, valamint Egyiptom önállósodási törekvéseivel hozható összefüggésbe. Afrika szubszaharai területei – főként Egyiptom déli, szudáni tartományai és a kelet-afrikai partvidék kereskedővárosai – egy a 19. századra megkopott, de valaha teljes fényében tündöklő világkereskedelmi hálózat részei voltak, amiből a korszakra néhány kereskedőház és több generációval ezelőtt a helyiekkel összeolvadt család maradt csupán. A családok vallásukban és valamennyire nyelvükben őrizték csak a letűnt világ emlékeit, az európaiak szemében szegénységük és helyi szokásaik sokkal közelebb hozták őket a civilizálandó afrikai törzsekhez, mint az elismerten magasabb kultúrát képviselő egyiptomi és arab elődök képéhez. Ez a vegyes származású, de főleg az iszlám miatt a kortársak által csak „araboknak” nevezett társadalmi csoport a politikai, ismeretterjesztő és tudományos folyóiratok szerint is az európai jelenlét legnagyobb ellenzőjévé és akadályozójává vált. A *Földrajzi Közleményekben* például egyenesen azt olvashatjuk Hunfalvy János tollából, hogy „az arabok, kik ki eddigelé közép-Afrikában korlátlanul zsarolgatták vala a benszülötteket s a kereskedést monopolizálták, irigy szemmel nézik, s ők izgatják a

---

²⁵⁵ A témához kapcsolódóan lásd Said 2000.

benszülött főnököket az európaiak ellen.” A helyzet pedig szerinte az angolok egyre sikertelenebb szudáni hadjárata után mérgesedett el, amely „buzdítólag hatott rájuk”.²⁵⁶

Az a nézet, miszerint az afrikai népek európaiakkal szembeni ellenállása, illetve civilizációs visszafejlődése valójában az arabok műve, több helyen is felbukkan a *Magyar Földrajzi Társaság* előadásaiban. A Társaság titkára, Berecz Antal például egy 1886-os előadásában, brit forrásokra hivatkozva támadja az „arabokat” Uganda uralkodója feletti befolyásuk miatt: „legújabb tudósítások szerint, melyek Szanszibárból érkeztek Dr. Fischer G. A. a Viktoria-tó déli partján fekvő Kagei-be érkezett; de nagyon valószínű, hogy Uganda fiatal királyával nem igen fog boldogulni. Muanga király ugyanis az arabs kereskedők befolyása alatt áll s az európaiak iránt könnyen gyanakodó lesz. Így a múlt évben is az angol missió több növendékét elevenen megégette, s csak nem rég esett tudomásunkra, hogy Hannington püspököt is kivégezte.”²⁵⁷ Hasonlóan rossz színben tünteti fel őket Oscar Baumann is 1893-as budapesti előadása kapcsán: „november 7-én Taborába érkeztünk, mely poros tereivel és elhanyagolt arab tembéivel a hanyatlás nyomait mutatja. Uyuin átvonulva, egy vízben szegény granitvidéken Tambaralét (Mvana Tombolos) értük el. A főnök Taborából a seiktől azt az utasítást kapta, hogy a legelső európaiat tegyék tönkre”.²⁵⁸

Az „arabok” megítélésében fordulópontot jelentett az angolok 1884-ben kezdődő szudáni hadjárata, amely a szélesebb olvasóközönség figyelmét ismét a térségre és lakóira irányította. A *Vasárnapi Ujság* jóvoltából már az európaiak által képviselt civilizáció és a fél-afrikai, valamint fél-arab lakosság által képviselt barbárság harcán keresztül ismerhetjük meg a helyi viszonyokat. A *Vasárnapi Ujságban* a következőket olvashatjuk Kartúm környékének lakosságáról és a háború kiváltó okairól: „E hely [Kartúm] azok közé a nagyfontosságú színterek közé tartozik, melyeken a civilizáció és barbárság harca vivatik s ez az oka, hogy az esemény hire nem csak a közvetlenül érdekelt egyiptomiakat és Angliát, de az egész művelt világot kiválóan érdekelte. (...) A minő kellemetlen hatást tesz a város belseje, ép oly visszataszító jellegű lakossága is. Mint minden oly helyen, hol a művelődés a barbársággal érintkezik, Khartumban is igen vegyes a lakosság; (...) De az uralkodó faj, az arabok, sem különbek. Egy pár tuczat (...) a rabszolgakereskedésből meggazdagodva, nagy fényt üzött, de egyuttal nagyon terjesztette az erkölcstelenséget

---

²⁵⁶ Hunfalvy 1887, 102.

²⁵⁷ Berecz 1886, 306.

²⁵⁸ Baumann 1893, 356.

is.”²⁵⁹ Ali Mazrui így foglalja össze ezt az először Edward W. Said által meghatározott, a 19. századi nyugati civilizáció szemében élő, általánosított *Kelet*-képet: „A Kelet ebben az értelemben egyszerre egzotikus, intellektuálisan retardált, érzéseiben buja, kormányzatát tekintve despotikus, kulturálisan passzív és politikailag penetráns.”²⁶⁰

A civilizálás eredményének nyomaira a *Földrajzi Közlemények* szövegeinek további elemzésekor találunk. Az eredményesség alapja a „művelődési hajlam”, jeleként olyan jelzők figyelhetők meg, amelyek a hosszabb-rövidebb kulturális érintkezések során a szerzők szerint már nyomot hagytak a helyiek mindennapjain. Ilyen például a falvak utcáin feltűnő „európai szövetbe öltözött ember”, valamint az „európai modorban készült házak”, „bennük tükrök, szőnyegek, s más butorok, (...) kereszt, olvasó, biblia s egy pár könyv”; és az, hogy „az európai utasokat ma már legtöbbször kézfogással üdvözlük”.²⁶¹ A szerző azt mindenesetre elismeri, hogy már az európaiak megérkezése előtt is „építési modoruk általában már eléggé fejlődött volt”, „sőt már valóságos városaik is voltak”.²⁶² Ezen túlmutatóan, a modern gyarmatok civilizáló hatására lassan megjelentek a mesterséges utak, a „rendes kocsis közlekedés”, a gőzhajó, a vasút, az állandó postai összeköttetés és a kereskedelmi központok – csupa olyan civilizációs vívmány, amely ebben a korban magában Európában is a haladás jelképének számított, és elterjedésük, kiépítettségük az öreg kontinensen sem volt egységes.²⁶³ Afrikában való gyors megjelenésükkel a civilizációs folyamat két lehető legtávolabbi véglete lett egyszerre jelen a kontinensen – az áthatolhatatlan sötétség és az emberi technika vakító fénye – amely valóban sokkhatásként érthette a korabeli átlag európai polgárt, és megerősíthette a civilizációja jövőjébe vetett lelkesítő hitében. Mindenesetre az 1880-as évek végén az európai civilizáció spontán terjedő kulturális jegyein túl már ezekkel a mutatókkal jellemezték egy terület civilizáltságát – egy új, programszerűen végrehajtott civilizálás eredményeként.

Ezekről az eredményekről – mint egy közös európai terv teljesítésének részleteiről – rendszeresen beszámolt a *Földrajzi Közlemények* is. Fodor Ferenc visszaemlékezéseiben a vasútépítésekről szóló rendszeres beszámolókat „az enciklopédikus magyar geográfia vesszőparipájának” nevezte, szerinte egyenesen „a századfordulói geográfia kényszereszméje” volt a vasútépítések kartográfiai követése.²⁶⁴ A 20. századi modern

---

²⁵⁹ Khartum és környéke. *Vasárnapi Ujság* 32/8 (1885. február 22.), 127.

²⁶⁰ Mazrui 2005, 69.

²⁶¹ György 1883, 96.

²⁶² György 1883, 96.

²⁶³ György 1883, 98., valamint Európai műveltség a Nyassza vidékén. *Földrajzi Közlemények* 23 (1895), 115–116.

²⁶⁴ Fodor 2006, 158.

földrajztudomány ugyan már rosszallással szemlélte ezeket a korai beszámolókat, ám az 1880–1890-es években ez a gyakorlat semmivel sem maradt el a nagy nyugat-európai gyarmattartó birodalmak földrajzi társaságainál tapasztaltaktól. Az adatokat általában a testvértársaságok közleményeiből vette át *Földrajzi Közlemények* szerkesztőség, a *Royal Geographical Society*-nek pedig például a brit politikai és gazdasági elit meggyőzése miatt érdekében állt a gyarmatosítás vívmányainak, előrehaladásának dokumentálása és rendszeres közzététele. Czirbusz Géza így fogalmazta meg ennek szükségességét 1900-ban a párizsi világkiállításon tapasztaltak alapján: „a geographiát nem a tények érdeklik, hanem azok földrajzi elterjedése. A geographusnak mindenre ügyelnie kell, mi térben, időben történik, de nem szabad a ténynél vesztegelnie, hanem terjedésére kell figyelemmel lennie. Így p. o. a telephon sehogyan sem a geographiába s a kiállításon rám nézve végtelen közömbös, ki fedezte fel, s ki és hogyan tökéletesítették a távbeszélőt? (...) a geographiához tartozik e közlekedési eszköznek térbeli és övbéli elterjedése, akár az árpa, búza, fenyő, tölgyfának regionalis elterjedése.”²⁶⁵

A századfordulót megelőző két évtizedben, az „összeurópai küldetéstudat” fénykorában a vasútvonalak lefektetését is „Afrika civilizálásának hathatós eszközei” között tartották számon,²⁶⁶ és az ezzel kapcsolatos munkálatok legtöbbször statisztika-szerűen kerültek bemutatásra.²⁶⁷ Sokszor kitértek a hasznosíthatóságuk és a helyi gazdaságra gyakorolt lehetséges hatásaik bemutatására is, és ezek a szövegek már nem nélkülözték a civilizációs propaganda eszközeit sem.²⁶⁸

A vasútvonalak fejlődéséhez hasonlóan a *Földrajzi Közlemények* élénk figyelemmel kísérte Afrika infrastrukturális fejlődésének egyéb jeleit is. A távíró kábelek

---

²⁶⁵ Czirbusz 1901, 287.

²⁶⁶ Afrika jövője. *Vasárnapi Ujság* 26/20 (1889. május 19.), 316.

²⁶⁷ Lásd például A tervezett Congo-vaspálya. *Földrajzi Közlemények* 12 (1884), 468.; vagy szintén a Kongó menti vasúti vonal mérnöki felméréséről Vivi és Stanley Pool között (Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 17 (1889), 210–211.)

²⁶⁸ Például „Macdonald kapitány az angol keletafrikai társaság megbízásából méréseket eszközölt a tengerparttól a Victoria Nyanzához terjedő vasút kiépítése végett. A költségeket egyelőre 1.800,000 font sterlingre becsüli, de azt hiszi, hogy esetleg jelentékenyen kisebb is lesz, ha rövidebb utat fog találni. Kétségtelen, hogy ez a vasút Kelet-Afrika művelődését nagyban elő fogja mozdítani.” (A Baoli vasút. *Földrajzi Közlemények* 21 (1893), 144.); vagy az előadásaiiban és írásaiban Afrika civilizálásával sokat foglalkozó György Aladár beszámolója az új dél-afrikai vasúti vonalról: „...az arany szomszéd (...), mint csaknem mindenütt más helyeken, rohamos léptekkel mozdította elő a civilizáció munkáját, melyet más afrikai vidékeken a misszionáriusok és kereskedők sokkal lassabban gyökereztettek meg. Ennek a művelődésnek leghatalmasabb eszköze lesz az 1892. óta épülő nagy vasút vonal...”. (György 1895, 102.)

szaporodása a vasútvonalakéhoz hasonló figyelmet kapott,²⁶⁹ a gőzhajók feltűnését pedig egyenesen „nevezetes kulturális mozzanatként” tartotta számon a lap.²⁷⁰

Hogy Afrika civilizálása mennyire összefüggött ezekkel a technikai fejlesztésekkel a korabeli közgondolkodásban, azt jól mutatja az is, hogy ezek a híradások az ismeretterjesztő lapokban is sokszor megjelentek. Például a *Vasárnapi Ujságban*. A hetilap nemcsak a *Földrajzi Közleményekből* szerezte ismereteit, hanem különféle külföldi sajtótermékek anyagait is rendszeresen átvizsgálta, ami arra enged következtetni, hogy a téma népszerűsége ismételten nem magyar sajátosság volt, hanem széleskörű érdeklődés övezte szerte a nyugati világban.²⁷¹ A magyar laptulajdonosok pedig úgy vélték, olvasóközönségük része ennek a világnak és osztozik nagyszerű, közös vívmányaiban és küldetéstudatában.

A Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Földrajzi Társasággal ellentétben látszólag nem osztozott ebben a népeket összekötő, felemelő érzésben. Korábban már láthattuk, hogy oldalain kevesebb hely jutott Afrikának is, a gyarmati eseményeknek pedig ezen belül is még kevesebb. 1889-es megalakulásakor, tagtoborzó írásában így tekintett a civilizáció vívmányaira: „Az ismeretek tárgyai mind változnak, de leggyorsabban alakulnak át magok az emberek. A népek lényegének, eredeti mivoltának vonásai napról-napra halványodnak, pusztulnak. (...) Minden új vasútvonal irtó csapás a népiség erdejében. S mind az, a mi különben üdvös a nemzet szükséges haladására nézve, épen épen átalakító hatásánál fogva romboló az ősnépiség terén: közlekedés, ipar, iskola, könyv, ujság stb. s fajkeveredés is.”²⁷²

Ennek tükrében a korszak tudományos folyóiratai közül a *Földrajzi Közleményekben* kell inkább keresnünk a gyarmatosítás ideológiáját támogató – vagy éppen később, a 20. század első évtizedeitől kezdve lassan bíráló – hangvételű írásokat. Így az európai faji, szellemi – és mint láttuk, technológiai – felsőbbrendűségből fakadó civilizációs küldetéstudat a felfedezésekben legaktívabb nyugat-európai országokon túl a magyar olvasóközönségnél is megjelent, a lapok tanúsága szerint igény volt a korszak vezető eseményeinek követésére. A híradások stílusa pedig nagyban másolta a nyugati testvérlapok szövegeinek kifejezőkészségét.

²⁶⁹ Lásd például Táviró hálózás Közép-Afrikában. *Földrajzi Közlemények* 21 (1893), 146–147.; Táviró a Nyassza-tóig. *Földrajzi Közlemények* 21 (1893), 380. és Pompéri 1899.

²⁷⁰ Gözös a Tanganyika tavon. *Földrajzi Közlemények* 12 (1884), 404.

²⁷¹ Lásd például a vasútvonalak építéséről: Vasút Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 26/42 (1879. október 19.), 679. és Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 28/11 (1881. március 13.), 169.; vagy éppen a táviró-hálózat fejlődéséről: Távirók Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 26/30 (1879. július 27.), 480. és A délafrikai tengeralatti táviró. *Vasárnapi Ujság* 27/46 (1879. november 16.), 738.

²⁷² Magyar Néprajzi Társaság. *Vasárnapi Ujság* 36/2 (1889. január 13.), 31–32.

5. A felfedezések és gyarmatosítás közötti határvonal vizsgálata a *Földrajzi Közleményekben*

A gyarmatbirodalom szolgálatában a földrajztól elvárt egyik szolgáltatás kétségkívül az új gyarmati adminisztráció és a gyarmati hadseregek térképekkel való ellátása volt. A gyarmati kartográfia nyilvánosan is elérhető újdonságait rendre nagy áhítattal fogadta valamennyi európai földrajzi társaság. Vitathatatlan, hogy a felfedezések alkalmával készült térképek után ezek nyújtották a legújabb, legpontosabb és legértékkelhetőbb információkat a gyarmattal nem rendelkező országok földrajztudósainak is. Így fordulhatott elő, hogy a *Földrajzi Közlemények* 1891-ben lelkesedéssel fogadta az olaszok legújabb topográfiai felméréseit Eritreáról, aminek kapcsán nem tudta függetleníteni magát az olasz gyarmatosítás elismerő méltatásától sem: „Erythrea gyarmatról, az olaszok afrikai birtokáról, az olasz kormány topográfiai felvételeket csináltat és az új gyarmatnak legfontosabb része, Masszana környéke az abessyniai hegyvidékig már teljesen elkészült 10 lapon 1:100,000 mértékben. Algir és Egyptom egyes részeit kivéve Afrikából nincs oly részletes térképünk még. (...) Az olaszok, kik Afrikában a legújabb gyarmatosítók közé tartoznak, ezáltal nemcsak területüket és birtokaikat biztosították, de a további gyarmatosításra nézve is biztos alapot szereztek, a többi hódító nemzeteket jelentékenyen megelőzve.”²⁷³

Egy másik példa Tömösváry Lajos elemzése – szintén a *Földrajzi Közleményekben* – egy 1885-ben közzétett, Afrikát bemutató német térképpel kapcsolatban.²⁷⁴ Röviden úgy foglalja össze a térkép tartalmát, hogy „a kivitelnél a főszó a fizikai sajátságokra van fektetve, mint a mely nem csak a szerves élet fejlődésére, hanem a gyarmatosítási, közlekedési és kereskedelmi tekintetben is első rendű fontossággal bír.”²⁷⁵ A térképen ilyen információnak számítanak a folyók, vádik, hegyek, „erdőségek és művelhető vidékek”,²⁷⁶ amelyeket „kulturföldnek” is nevez;²⁷⁷ a már kiépült utak, vasutak és távíró-

---

²⁷³ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 19 (1891), 316–317.

²⁷⁴ Forrás: *Spezial-karte von Afrika im Massstab von 1:4.000.000 (10 Blatt), entworfen von Hermann Habenicht, bearbeitet von demselben, Bruno Domanu und Dr. Richard Lüddecke*. Justus Perthes, Gotha 1885. – a cikk elejéből kiderül, hogy a nevezett kiadó fennállásának 100. évfordulója alkalmából adja ki az öt füzetre terjedő vállalatot, amiből három volt a szerző kezében cikke írásakor.

²⁷⁵ Tömösváry 1886, 310.

²⁷⁶ Uo.

²⁷⁷ Tömösváry 1886, 311.

vonalak, kereskedelmi telepek (faktóriák) és missziós állomások, valamint a gyarmati határok. Azt pedig egy cseppet sem bánta, hogy a tudomány számára hasznosítható, például a helyi viszonyokról, lakosokról szóló információkról tudomást sem vettek a térkép készítői: „Ethnographiai anyag nem sok van fel használva. Egyes helyeken ott találjuk ugyan a székelő lakosság nevét; továbbá a benszülött államok sejtőleges határait is jelezvük, — a minnek nem csekély ethnographiai értéke van. Részletesebb ethnographicus jelzések nem is voltak tervbe véve, s tekintve hogy így is rendkívül sok a jelzés, csak helyeselhettük, mert az igen könnyen zavarólag hathatott volna. — Részletesen jelezve vannak azonban a gyarmatosítás eredményei, azaz az európai hatalmak partvidéki gyarmatai, a dél-afrikai tartományok, a Kongó-állam s az itteni szabad-kereskedelmi terület, úgyszintén az észak-afrikai államok is.”²⁷⁸ Sokban hasonlít ez a szemlélet a Mary Louise Pratt által a 19. század első felének útleírásainál bíralt *üres tájleírásaihoz*, amelyek a természeti szépség patetikus hangvételű bemutatása mellett tudomást sem vettek a tájat lakó bennszülött afrikaiakról. Ez a szemlélet olyan erősen volt jelen a 19. századi gondolkodásban, hogy az alól a szakmai lapok tanulmányai sem jelenthettek kivételt még Európa keleti szegletében sem. A szemlélet a 19. század végén a gyarmati rendszerek kiépülésének szükségletei szerint fejlődött tovább. Ennek egyik legszembetűnőbb jellegzetessége volt a civilizáció olyan jelképeinek, mint a vasút, a távíró és a *művelés* alá vont (vagyis *kultúrföldek*) szembeállítás a fejlődést láthatóan zavaró bennszülöttekkel, valamint az akadályt jelentő sivataggal és áthatolhatatlan dzsungellel.

A gyarmati törekvések, sokszor a háborúk ideológiai támogatása is mindennapos volt a földrajztudományi szakfolyóiratokban – igaz, csupán a vizsgált időszak bizonyos évtizedeiben. Ezek egy részét a *Földrajzi Közlemények* lapszemle útján vette át a gyarmatosító országok testvértársaságainak lapjaiból, bár – ahogyan azt az előbbiekből is láthattuk – ezek az ideológiai gondolatok sokszor kapcsolódtak össze közvetlenül a tudományfilozófiai irányzatokkal, így a legújabb áramlatoknak megfelelni szándékozó tudós Budapestén sem hunyhatott szemet fölöttük. A *Földrajzi Közleményekben* az angol gyarmati törekvések mellett a legnagyobb figyelmet a német és az olasz háborúk és gyarmatok élvezhették. 1881-ben például az olasz földrajzi közlöny tudósítása alapján a következőképpen kommentálja a lap az egyiptomiak és az abesszinok konfliktusát: „Abesszinia össze van szorítva a hegyek övétől és nem mozoghat szabadon. A két rész között faji, vallási és érdekgyűlölet uralkodik már századok óta; Európának korábban vagy

---

²⁷⁸ Uo.

később be kell avatkoznia e két ellenség ügyében, ha nem akarja állandósítani a háborút olyan vidéken, melyen a *békités és haladás* műve már szépen halad előre. (...) Rao-Allulak, neguszi tábornok, megtámadta ezt az egyiptomi területet, adót zsarolt, anélkül hogy ellenállásra talált volna az egyiptomi alkirály helyőrsége részéről, mely nagy bölcsen hátrálni kezdett, ágyuinak fedezete alatt, átengedve az abessziniaiaknak a szerencsétlen országot és lakóit.”²⁷⁹ A terület később olasz gyarmat lett. Az olasz igény és katonai intervenció megalapozása kezdődött el ilyen módon először az olasz földrajzi körökben, majd a testvértársaságokon keresztül a többi európai nagyhatalomnál – így az Osztrák–Magyar Monarchia előtt is.

A gyarmatosítás irányelveit a szakma közösen igyekezett meghatározni a különböző nemzetközi tudományos fórumokon, kongresszusokon. Ezeken a rendezvényeken a Magyar Földrajzi Társaság képviselésében is rendszeresen részt vett egy vagy akár több elnökségi tag. A kongresszusokon felmerült kérdésekről, konszenzusos megállapodásokról ilyenkor a küldött nemcsak az elnökségnek számolt be zártkörűen, de beszámolója a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé vált a *Földrajzi Közlemények* jóvoltából. A küldöttek a többi résztvevőhöz hasonlóan részt vettek egyes bizottságok ülésein – bár azok munkájával nem feltétlenül értettek egyet minden alkalommal, és nemtetszésüknek néha hangot is adtak jelentéseik alkalmával.

Az 1871. augusztus 14–22. között Antwerpenben megrendezett kongresszuson még a gyarmati törekvésektől függetlenül is egyet értettek a küldöttek abban, hogy a földrajz a nagypolitika számára hasznos tudomány lehet, különösen háborúk alkalmával. Példaként említették, hogy ha Franciaország 1870 előtt járatosabb lett volna a földrajzi diszciplínában, valószínűleg nem szenvedett volna olyan nagy vereséget a németektől.²⁸⁰ Négy évvel később, 1875-ben, a párizsi földrajzi kongresszus már kifejezetten a gyarmatosítással kapcsolatos kérdéseket vitatta meg, középpontban az afrikai kereskedelem, az Afrikában alkalmazható munkaerő, és a felfedezések további, célzott támogatásának lehetőségeivel. A tárgyalt kérdések között ezért olyanokat találunk, mint például az „Afrika belsejével és különösen Szudan és a nagy tavak tartományaival” összeköttetésben lévő közlekedési utak kérdése, vagy, hogy éppen „Minő jelenleg a cserének módja és természete? Mily közgazdasági befolyással birna egy belső tenger

---

²⁷⁹ Az abessziniabeliek beütése egyiptomi Szudánba. *Földrajzi Közlemények* 9 (1881), 134–135.

²⁸⁰ Hunfalvy 1875, 252.

létesítése oly csatorna által, mely a földközi tengert összekötné a Mel-Rhiv tavával?”²⁸¹ Az afrikai felfedezésekkel kapcsolatos kérdések talán ekkor érdekelték utolsó alkalommal a földrajztudomány nemzetközi elitjének számító kongresszusi küldötteket. A korszakhatár előszelét jelezte, hogy az 1881-es velencei földrajzi kongresszus és kiállítás alkalmával a földrajzi utazásoknak szánt osztály küldöttei már inkább az Afrikán kívüli, főleg a kezdődő arktikus kutatások elé tekintettek nagyobb várakozással. Az elfogadott közös alapelvek között ezzel szemben a gyarmatosítás – illetve általában az európai túlnépesedés miatt szükséges kivándorlás – lehetőségeinek megvizsgálását és elősegítését a földrajz egyik aktuális és központi feladatának határozták meg.²⁸² Mindazonáltal ez volt az első olyan nemzetközi rendezvény, ahol a magyar földrajztudomány lemaradása még az osztrákokkal szemben is nyilvánvalóvá vált, hiszen a hanyatló fényű felfedezések területén nem is versenyezhetünk a gyarmati álmokat kergető nemzetek törekvéseivel. A jelentés szerint „a nyolczadik osztályban volt hazánk legmostohábbán képviselve, abban az osztályban, mely a tudományos expedíciókat és a földrajzi utazásokat karolja föl. Hazánk ezen a téren csakugyan legkevesebbet, majdnem semmit sem tesz. A lefolyt hat évben néhány magyar utazó tett ugyan jelentékenyebb utazásokat, sőt legújabbán gr. Széchenyi Béla utazása valóban a legkiválóbbak közé tartozik, de sajnosan kellett tapasztalnunk, hogy ennek semmi nyoma sem volt látható a magyar kiállításban, míg az osztrák kiállításban ugyanezen expedíciónak kartografiai eredménye be volt mutatva Kreitner főhadnagy eredeti térképeiben. Reméljük azonban, hogy ezen fontos utazás egy későbbi kiállítás alkalmával már feldolgozva fog szerepelni. Ezen osztályban ez alkalommal csak Déchy Mór és a magyarországi Kárpátgyűjtő szerepelt, mint kiállító.”²⁸³

Közben 1879 őszén, a II. Lipót-féle Afrika-társaság tevékenységének, és így az afrikai felfedező utazásoknak is a legaktívabb szakaszában sor került egy nemzetközi kereskedelmi földrajzi kongresszusra is Brüsszelben. A kongresszus egyik legfontosabb feladata a kereskedelmi földrajzi társaságok, a tudományos társaságok és a gazdasági testületek viszonyának tisztázása volt, valamint „módok és eszközök [kidolgozása] a kereskedelmi és tudományos érdek társítására, [valamint] viszonylagos szolgálatok a

---

²⁸¹ A földrajzi tudományoknak Párizsban 1875-ben tartandó nemzetközi congressusára kitűzött kérdések. *Földrajzi Közlemények* 2 (1874), 444.

²⁸² „Tekintve a kivándorlásoknak fontosságát földrajzi szempontból, a kongresszus óhajképen fejezi ki (...) hogy a kivándorlások pártfogói és a kereskedelmi földrajzi társaságok közöljék mindazon adataikat, melyeket az emigrációk lefolyásának körülményeiről, az élet azon feltételeiről (fizetés, kiadásról) azon vidékeken, melyek a kivándorlást előidéznek vagy elősegítik és a különböző nemzetiségű gyarmatokat alakító kivándorlók viszonyairól.” (Jelentés a velencei nemzetközi földrajzi kiállításról. *Földrajzi Közlemények* 9 (1881), 280.)

²⁸³ Uo.

tudományok és a kereskedelem között.”²⁸⁴ A részletek kidolgozásánál olyan kérdések kerültek napirendre, mint például hogy melyek azok a „kereskedelmi kutatások, melyek az iparnak és kereskedelemnek újabb lendületet adnak”,²⁸⁵ melyek „a földgömb különböző részeiből kihordható állati, növényi és ásványi termények; cserébe vihető tárgyak”,²⁸⁶ vagy éppen a kivándorlás és a gyarmatosítás kapcsolatának kérdése. A kereskedelmi földrajz alkalmazott tudományként való elismertségét mutatja, hogy a gyarmati érdekeltségekkel rendelkező európai államok politikai és gazdasági elitje kiemelt figyelmet fordított művelésére a gyarmatosítás ezen korai, gazdasági szempontból meghatározó jelentőségű időszakában. Franciaországban például a *Földrajzi Közlemények* testvérlapjának számító *L'Explorateur* „a francia társulat és a párizsi sindical kamarák pártfogása alatt jelent meg; feladata a földrajz, különösen a kereskedelmi földrajz tudományos tárgyalása és a francia igényekhez viszonyítása” volt.²⁸⁷ Olaszországban pedig, ahol az olasz Afrika-társaság külön gyarmati akadémiát felügyelt Nápolyban, a kereskedelmi földrajz az 1886–1887-es tanévben már biztosan a tanterv kiemelt része volt.²⁸⁸

Az 1895 nyarán Londonban megrendezett VI. Nemzetközi Földrajzi Kongresszuson Dr. Erődi Béla volt jelen, mint „a magyar kormány küldöttje s a *Magyar Földrajzi Társaság* megbízottja”.²⁸⁹ A kongresszus a gyarmatosítás szempontjából az egyik legfontosabbnak számított a földrajz nemzetközi történetében, így a „földrajzi tudomány munkásai, a kormányok és társaságok küldöttei és képviselői” is részt vettek a rendezvényen.²⁹⁰ Ezen belül az afrikai gyarmatosításnak egy külön napot szenteltek az egyhetes program keretében. Erődi a Társaságnak készített, kongresszusról szóló jelentésében nem ítélezik, ellenben részletesen beszámol az afrikai témájú nap vitáiról, amelyek leginkább azon kérdés körül forogtak, hogy „tropicus Afrika mely területig alkalmas a fehér faj fejlődésére”?²⁹¹

Az új korszak hajnalán Lóczy Lajos a Földrajzi Társaság 1892-es évnnyitó ülésén elhangzott beszédében már élesen megkülönböztette a korábbi felfedező utazásokat a tudományos utazásoktól, amelyeket a földrajz tudománnyá válásának egyedüli velejárójaként ismert el. Szerinte „a nagy *felfedező utazások* sorát Stanley utolsó vállalkozása Afrikában és Orleans hercegnek Bonvalot társaságában tett utazása Ázsián

²⁸⁴ A kereskedelmi földrajz nemzetközi kongresszusa. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 280.

²⁸⁵ Uo., 279.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ Könyvészet. *Földrajzi Közlemények* 3 (1875), 184.

²⁸⁸ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 15 (1887), 382.

²⁸⁹ Erődi 1895, 313.

²⁹⁰ Uo.

²⁹¹ Uo., 323.

keresztül, alighanem mindenkorra berekesztették. (...) A *tudományos utazások* ideje Afrikára nézve még csak ezután fog igazán bekövetkezni. Meglepő, hogy éppen a brit nemzet, mely előljár utazóinak számával, a tudományos földrajzi kutatásban milyen kevéssé tündöklök. Sőt még a közérdeklődést sem keltette föl eléggé a tudományos földrajz Angolországban.”²⁹² Szándékai ellenére az utazási beszámolók még a századfordulót követően is jelentős számban voltak megtalálhatók a *Földrajzi Közlemények* oldalain.²⁹³ A földrajzi irodalomnak ezt a fajta, leginkább a turisztikai élménybeszámolókhöz köthető ágát már nyíltan „utazó geográfiának” nevezte, újonnan megkülönböztetve a korabeli tudományos és a korábbi felfedező irodalomtól.²⁹⁴

Ahogy a földrajzi terepmunka jellege és megítélése jelentős változáson ment keresztül a századforduló körüli időszakban, úgy változott a földrajztudomány és gyarmatosítás kapcsolata is. A *Földrajzi Közlemények* tanúsága szerint a *Magyar Földrajzi Társaság* körében még megoszlott a tagok véleménye a gyarmatosítással kapcsolatban, ám annak politikai és hatalmi jellege többé már nem maradt kimondatlan. Ebben valamennyi, a földrajzzal foglalkozó korabeli tudós ember egyetértett és ehhez mérten próbálták meghatározni – vagy elhatárolni – a nemzetközi és azon belül a magyar földrajztudomány lehetőségeit. Erődi Béla 1898-ban például a gyarmatosítás nyújtotta lehetőségek elmulasztása miatt kesergett a társaság éves elnökségi értékelésében: „(...) mik egyebek azok a tudományos expedíciók, melyek Áfrikát napjainkban az egyes országok számára kikutatták, ha nem előcsoporthai annak a katonaságnak, mely később az annexiót könnyen végrehajtotta? Így jutottak Európa egyes államai Áfrikában nagyobb területek birtokába. Legtöbb esetben még katonaságot se kellett a kutatók, a tudomány emberei után oda küldeni. (...) Nagy tömegek feláldozását váltották meg saját vérükkel. Ha Afrika földjének a legközelebbi években történt felosztásának történetére visszatekintünk, úgy találjuk, hogy ez a mű csak a földrajzi társaságok üdvös munkásságának köszönhető.”²⁹⁵

A földrajz és a gyarmatosítás kérdéskörének másik eleme a birodalom és az imperializmus ideológiájának támogatása. A Monarchia *Großmacht ohne Kolonien*, vagyis *gyarmatok nélküli nagyhatalom*-ként való meghatározását, már a 19–20. század fordulóján fontosnak tartották a kortársak, tehát mi sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a tengerentúli kolóniák birtoklása átalakította a nagyhatalmi státusz kritériumait a közgondolkodásban. Terence Ranger szerint „a *birodalom* koncepciója központi eleme volt

---

²⁹² Lóczy 1892, 39.

²⁹³ Ilyen turisztikai beszámoló például Hopp 1901.

²⁹⁴ Lóczy 1892, 40. (Kiemelés – K. E.)

²⁹⁵ Erődi 1898, 128–129.

az Európán belüli hagyományalkotásnak, az európai birodalmak Afrikában pedig oly későn alakultak, hogy létrejöttük inkább a következményét, semmint az okát mutatja a kialakult európai hagyománynak.”²⁹⁶ Eric Hobsbawm ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy „ha a gyarmatosítás a világ helyzetében beállott átfogóbb változásoknak csak egyik aspektusa volt is, ez volt mind között a legmegrázóbb és legszembetűnőbb. Igaz, a császárok és a birodalmak régtől léteztek, de az imperializmus egészen új jelenség volt.”²⁹⁷

A világhírű vízügyi mérnök, Gerster Béla²⁹⁸ egy 1903-as tanulmányában Magyarországon az elsők között használta az *imperializmus* fogalmát és próbálta meg az új viszonyok között értelmezni a gyarmatosítás lehetőségeit és benne meghatározni Ausztria–Magyarország helyzetét.²⁹⁹ Tanulmányában a jelenség eredetét egészen az Gladstone-i brit külpolitika korszakáig vezette vissza, amely a „liberalizmus virulásának, fiatalságának a korszaka volt”, és amely az „abolíciónak a négerek rabszolgasága eltörlésének, a népek egyenlő jogainak és elhatározásuk szabadságának proclamálása”-ban nyilvánult meg.³⁰⁰ Elemzésében végig angolpárti maradt, és mély meggyőződéssel vallotta, hogy a gyarmatosítás civilizációs küldetés volt az 1860–1880-as években; valamint, hogy az angoloknak már tíz évvel korábban el kellett volna foglalniuk Egyiptomot, hogy „az ott rájuk váró s azóta dicsőséggel folytatott culturmunkát” hamarabb elkezdhessék.³⁰¹ A századfordulón a megváltozott körülmények ellenére ezt a civilizációs küldetéstudatot még mindig nem adta fel, csupán elismerte, hogy „azóta sokat haladtunk, *tudományosabban*, mélyebben tanultuk megismerni a hatalmi problémát, valamint az evvel kapcsolatos colonialis terjeszkedés kérdését.”³⁰² Ez szerinte az utóbbi tizenöt évben már a Bismarck-féle diplomáciai iskolának volt köszönhető, amely „a hatalmi fenomen helyes elméleti felfogása következtében” minden nemzetben elindította a birodalomépítés ösztönét: „ugyanolyan buzgósággal dolgoznak, mindegyik a maga oldalán, a saját több világrészre kiterjedő imperiumuknak a felépítésén, mint a minő lankadatlan szívósággal munkálkodik az absolutistikus Oroszország világbirodalma határainak a kitolásán. A világbirodalmakat

---

²⁹⁶ Ranger 1983, 211. (Saját fordítás – K. E.)

²⁹⁷ Hobsbawm 2004, 65.

²⁹⁸ A Korinthuszi csatorna tervezője és az építést vezető főmérnök volt. Az imperializmusról szóló tanulmánya tehát inkább egyfajta magánvéleménynek tekinthető a *Földrajzi Közleményekben*, semmint tudományos műnek.

²⁹⁹ Az állam hivatalos megnevezésére a századfordulón az *Osztrák–Magyar Monarchia* helyett az *Ausztria–Magyarországot* kezdik használni.

³⁰⁰ Gerster 1903, 126.

³⁰¹ Uo., 127.

³⁰² Uo., 128. (Kiemelés – K. E.)

építő nemzeteknek láthatóan azonos a céljuk: nemzetük jövőbeli fejlődésének a legtagabb materialis és *geographiai alapot* megadni.”³⁰³

A gyarmatosítás ebben a felfogásban tehát nem más, mint az *impérium* építése nemzeti érdekből, az imperialisztikus politika lényege pedig nem a terjeszkedés maga, hanem „az önálló lét, a nemzeti egyednek túlszárnyaltatás és az ennek következtében beálló hatalmi lefokozás veszélye elleni megvédése. A terjeszkedés tehát csak az egyik gyakorlati eszköze”.³⁰⁴ Gerster inkább a nagyhatalmi státuszhoz köti az imperializmust, mint magához a kolonializmushoz. Szerinte ugyanis „valódi nagyhatalom csak az, mely fennállásának biztosítékait önmagában bírja, a mely tehát nem szorúl szövetségre, még kevésbé más hatalmak garantiájára. Ennek következtében kimondhatjuk, hogy imperialis, nagy arányú terjeszkedő politikát kis- és közép-állam nem képes folytatni.”³⁰⁵ Éppen ezért Magyarország esetében nem a gyarmatosításban látja a lehetőségeket, hanem előbb a népességi mutatók – főleg a magyar etnikum népességi mutatóinak – növelésében látja a legfőbb teendőket.³⁰⁶

Az imperializmus mibenlétét és annak a gyarmatosításhoz való viszonyát tehát világosan látták a korban. Az imperializmus Szabó Loránd találó megfogalmazásában „mindig is bizonytalan koncepció volt, stratégiai megfontolások, fennkölt, «jobbító» mentalitás és jóval kevésbé némi gazdasági önérdék keveréke”, amelynek első megjelenése Benjamin Disraeli 1872-es beszédére vezethető vissza, amelyet a Birodalom megőrzéséről tartott a Kristálypalotában.³⁰⁷ A kifejezés egyik legnagyobb hatású korabeli értelmezése 1902-ben jelent meg John Atkinson Hobson tollából, aki *Imperialism: A Study* című művében a tőkefahalmozás következtében az áru- és tőkekihelyezés kényszerében, valamint a gazdaság nyersanyagigényében látta a gyarmatosítás mozgatórugóját, részben átvéve Paul Leroy Beaulieu francia közgazdász 1874-ben megjelent, majd 1882-ben ismét kiadott művét, miszerint az újfajta gyarmatosítás a tőke kivitelével jellemezhető.³⁰⁸ Szabó Loránd ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy Hobson elmélete tévesen ítélte meg a tőkefelesleg kihelyezésének irányát: annak jelentős része ugyanis Afrika helyett az Egyesült Államok, Oroszország és Latin-Amerika országai felé irányult Nagy-Britannia

---

³⁰³ Gerster 1903, 128.

³⁰⁴ Uo., 131.

³⁰⁵ Uo.

³⁰⁶ Például a halálozási ráta 33%-ról az európai átlagra (19-20%) való csökkentésében, az egészségügyi és oktatási kiadások növelésében, stb. (Gerster 1903, 142.)

³⁰⁷ Szabó 2006, 117–118.

³⁰⁸ Leroy-Beaulieu, Paul: *De la colonisation chez les peuples modernes*, idézi Szabó 2006, 119.

részéről.³⁰⁹ Lenin 1916-os *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című munkájában mindenesetre a hobsoni elméleten tovább haladva jutott arra a megállapításra, hogy végső soron az imperializmus volt az, amely a világ felosztásához és az első világháború kirobbanásához vezetett. Műve már a háború alatt íródott, retrospektív módon, amikor már „az imperializmusnak, mint gazdasági és politikai világrendnek a sajátosságai minden összefüggésükben egyértelműen megnyilatkoznak.”³¹⁰ A fogalom általa már az első világháború alatt negatív konnotációval párosul, a későbbi évtizedekben pedig „a marxizmus-leninizmus egyik vesszőparipájává válik, rövid idő alatt sötétre színezve a korábban semleges, sőt gyakorta elismeréssel emlegetett szót.”³¹¹ Egyet kell értenem Szabó Loránnal ez utóbbival kapcsolatban: a Gerster Béla által írt tanulmányban 1903-ban még nyoma sincs az imperializmustól való elhatárolódás kényszerének, ellenben a gyarmatok nélküli Ausztria–Magyarország birodalmi státuszának próbál igazolást keresni az imperializmus újszerű kritériumrendszerének való megfelelés bizonyításával.

Ugyanebben az évben egy másik útleírás műkedvelő szerzője Szomália gyarmatosítása kapcsán már egészen más hangnemben írt. Tanulmányában nyoma sem volt a gyarmatosítás civilizációs küldetéstudatának, szerinte korábban az olaszok is csak azért „tartottak reá igényt, hogy gazdag ősforrásainak kihasználásával európai birodalmuk éppen nem fényes gazdasági helyzetén segítsenek”,³¹² az angolok hadjáratát pedig egyszerűen nevetség tárgyává tette, miszerint „a bolond Mollah ellen indított háborúja bizonyára csak ürügy újabb gazdag gyarmat szerzésére.”³¹³ A gyarmati politikák összeütközésekor tehát egyik nagyhatalom oldalára sem állt. Helyette élesen elhatárolta a magyarokat az egész folyamattól és saját nemzetének minden korábbi, ez irányú törekvését is nevetség tárgyává tette: „e föld egyike azoknak, melyek *előttünk, gyarmatpolitikával nem foglalkozó magyarok előtt* majdnem teljesen ismeretlenek, legfeljebb a magyar születésű Inger Szolimán éppen nem dicső szereplése révén tudunk róla annyit, hogy létezik s hogy *több európai hatalmasságnak* volt kiszemelt zsákmánya.”³¹⁴

A *Földrajzi Közlemények* a gyarmatosítástól való lassú elhatárolódása ellenére a századfordulóig továbbra is figyelemmel kísérte a nemzetközi szövetségek alakulását és az

---

³⁰⁹ Szabó 2006, 119.

³¹⁰ Krausz 2005, 155.

³¹¹ Szabó 2006, 119.

³¹² Dobsa 1903, 57.

³¹³ Uo.

³¹⁴ Uo. Inger Szolimán, vagyis Inger Károly az 1848–49-es magyar szabadságharc után az emigráció tagjaként először Törökországba menekült, majd az akkor még török fennhatóság alatt álló Szudánba került. Életéről és afrikai tevékenységéről lásd részletesebben Szélinger 2008, 33–35.

afrikai területeket esetleges változását hozó nemzetközi szerződések létrejöttét.³¹⁵ Ennek egyik fontos eleme – szintén a századforduló körüli években leginkább – a gyarmatok határainak rendezése volt. Az előző évtizedekhez képest a közlekedési útvonalak és távíróvonalak fejlesztését is sokkal kevésbé követték figyelemmel és összességében mellőzték civilizációs szerepének hangsúlyozását. Ehelyett a rövid és tényszerű jelentések alkalmával a gazdaságra és kereskedelmi mutatókra gyakorolt hatásukra koncentráltak inkább.³¹⁶ Összességében a *Földrajzi Közleményekben* az Afrikával foglalkozó írások és hírek aránya jelentős mértékben csökkent az 1910-es években. Míg korábban, az 1880-as években, évente akár több mint száz híradást olvashatott a tagság a kontinensről, a világháború előtti utolsó években ez a száma a tizedére csökkent.

---

³¹⁵ Lásd például az 1904-es *Entente cordiale* megkötéséről szóló hírt. (Földrajzi érdekelttségű események és mozgalmak. *Földrajzi Közlemények* 32 (1904), 168–169.)

³¹⁶ Például a gőzösök bevételeinek figyelemmel kísérése, illetve: „...gőzös (...) kitűnő szolgáltatokat tesz a cukortermelő vidékeknek és gyáraknak Pangani várossal való összeköttetés fönntartása által.” (Gőzhajók Kelet-Afrika tavain és folyóin. *Földrajzi Közlemények* 29 (1901), 95–96.)

IV. GYARMATOSÍTÁS

1. Az Osztrák–Magyar Monarchia és az afrikai gyarmatosítás

Ahogy korábban láthattuk – és ahogy Felix Driver és Mary Louise Pratt is utalt rá – az imperializmus a korban sokkal mélyebben és szélesebb körben áthatotta az európai ember világképét, mintsem, hogy csak a gyarmatokkal ténylegesen rendelkező egykori anyaállamok örökségeként tartsuk számon. A bővülő földrajzi tudás táplálta új világkép közvetítők – utazók, katonák, felfedezők, gyarmati hivatalnokok – révén, újságokban, útleírásokban és társasági előadások keretei között konstruálódott meg, az ideákat pedig áthatotta a „mi”-érzés, és a birodalom eszméje. A Jan Nederveen Pieterse szerint ebben az „új imperializmusban”, ahol a sajtó közvetítő szerepet játszott és a nagyhatalmi politika popularizálódott, Afrika csupán a rivális európai államok összecsapásának egyik színtere volt, bár kétségtelenül a legegztikusabb és leglátványosabb, amely így évtizedeken keresztül a közfigyelem fókuszában volt Londontól Szentpétervárig és Stockholmtól Isztambulig.³¹⁷

Walter Sauer ezt a fajta új, látványos és hangos imperializmust „kollektív imperializmusnak” nevezte³¹⁸, amelyben valamennyi európai állam részt vett és érdekelt is volt egyszerre, és amelytől az Osztrák–Magyar Monarchia sem tudta függetleníteni magát.³¹⁹ Ennek lényege, hogy a nagyhatalmak egymás közötti multilaterális érdekegyeztetéseik során határolták el érdekzónáikat és rendezték vitás hatalmi ügyeiket. Ez az évszázad a döntéshozatali kongresszusok és az érdekegyeztető konferenciák korszaka volt, a Napóleon utáni metternichi örökség, amely a diplomáciában meghatározó erő maradt egészen addig, amíg a konfliktusok száma és a haditechnikai fejlődés túl nem nötte ezeket a fórumokat. A korszak jellemzője a korabeli sajtóban „concert européen”-nek nevezett európai nagyhatalmi diplomáciai szintér volt, valamint az az expanziós politika, amely valamennyi nagyhatalmat jellemezte ebben az időszakban, és amely a rendszeres érdekegyeztetéseket, konfliktuskezeléseket valójában indokoltta tette. Az 1815-ben létrejött szent szövetségi rendszer ugyanis valójában egy kényszerhelyzet eredménye volt, amely az akkori öt európai nagyhatalom között – Anglia, Franciaország, Oroszország, Poroszország és a Habsburg Birodalom – volt hivatott megteremteni az egyensúlyi politika

---

³¹⁷ Nederveen Pieterse 1992, 86.

³¹⁸ Sauer a kifejezést Samir Amintól kölcsönözte, aki viszont Nkrumah után használta.

³¹⁹ Sauer 2002b, 18.

feltételeit. Azonban a 19. század második felében az újabb államok megjelenésével és az expanziós politika intenzitásának növekedésével a rendszer bipolarizálódása felgyorsult.³²⁰ Noha az első világháború előtt kialakuló szövetségi rendszerek titkos egyezmények alapján jöttek létre, a kortársak számára jól látható volt a hatalmi viszonyok átrendeződése és sajtó minden formája követte mozgását.

A magyar nyelvű élclapokban az *európai koncert* először az 1882-es egyiptomi válság kapcsán jelent meg, és ettől kezdve a nagyhatalmi figurák csoportos ábrázolása politikai hovatartozástól függetlenül is rendszeres visszatérő elemévé vált valamennyi élclapnak. Jó példa erre a *Bolond Istók* 1882. július 23-i számában megjelent karikatúra (2. kép). A karikatúra az egyiptomi válság miatt összehívott, sikertelen nagyhatalmi érdekegyeztető tanácskozást kritizálta, amelynek végén Nagy-Britannia katonailag beavatkozott a Törökország és Egyiptom közötti konfliktusba. A kép a nagyhatalmakat a tárgyalásokra átvitt értelemben használt kifejezés szó szerinti értelmezéseként egy veszekedő zenekar képében ábrázolja. Az előtérben egy Egyiptomot ábrázoló, sötét bőrű, ingruhát és kafijját viselő alak fekszik, aki a kezével védi magát a Nagy-Britanniát ábrázoló alak ütlegetéseitől. Mellette a Törökországot jelképező figura veri a cintányért, miközben a többi európai nagyhatalmat ábrázoló figura (balról jobbra: Németország, Oroszország, Olaszország, Franciaország és az Osztrák-Magyar Monarchiát ábrázoló baka a verklivel) a háttérből figyeli az eseményeket, akár egy utcai verekedést. A karikatúra érdekessége, hogy az európai koncert eredeti nagyhatalmi csoportja már kiegészült a Törökországot és Olaszországot ábrázoló figurákkal, és Egyiptom is külön megszemélyesítésre került. A karikatúrához nem tartozik szignó. A *Bolond Istók* 1882-ben 12 oldalas kiadványként jelent meg, a teljes oldalas rajz a kiadvány 3. oldalán – vagyis a címlap utáni első, tartalommal rendelkező oldalán – jelent meg. Tekintettel arra, hogy a *Bolond Istók* címoldalán az élclap névadójának állandó grafikája szerepelt, a karikatúra elhelyezkedése és mérete a legnagyobb hírértékkel bír.

Ezek a csoportos ábrázolások szimbolikus állati vagy emberi formában – általában az adott nagyhatalom katonai, haditengerészeti egyenruhás alakjában – ábrázolták az adott országot, így az osztrák–magyar „baka” – egyedül, vagy párban – is rendszeres módja lett az európai nagyhatalmi viszonyok ábrázolásának. A katonai ábrázolások alól kivételt jelentett az Oroszországot jelképező figura és az Olaszországot jelképező alak. Az orosz figura borvirágos orrú, degenerált arcú bundás alakjával az ország „civilizátlanságára”

---

³²⁰ Részletesen lásd Majoros 1997.

utalt, az olasz paraszti figura megjelenítése pedig az ország nagyhatalmi státuszának kétségbe vonásával és pellengérre állításával függött össze.

A korabeli felfogás szerint az Osztrák–Magyar Monarchia indokoltan volt tagja ennek a csoportosulásnak az egyiptomi válságot ábrázoló karikatúrán, ellentmondva Diószegi István korábban idézett véleményének, miszerint „az Európán kívüli ügyekben, a gyarmati politikát illetően az Osztrák–Magyar Monarchia, noha tengeri hatalom volt, továbbra is teljes közömbösséget mutatott”.³²¹ Ugyanakkor ő is elismerte, hogy nagyhatalomként számára is fontos volt valamiféle terjeszkedő politika folytatása, amely egyértelműen „a múlt századi külpolitikai doktrínából [eredt], amely a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte.”³²² Dán Károly szerint ezt a korban Kállay Benjámin is felismerte, aki 1882-től közös pénzügyminiszterként egyben Bosznia-Hercegovina kormányzója is volt.³²³ Az pedig, hogy ez az expanziós politika nem Afrika területén zajlott, hanem a Balkán irányába törekedett, érdemben nem befolyásolta a birodalmi státuszt az európai nagyhatalmi színtérben. Ellenkezőleg: a diplomáciai fórumokon való részvétel egyik célja és létjogosultsága is az volt, hogy az új terület okkupálása és annektálása a nagyhatalmi érdekegyeztetések és alkuk révén minél zökkenőmentesebben, a többi nagyhatalom legitimáló beleegyezésével történhessen meg. Ezért az osztrák–magyar külpolitikát igenis élénken érdekelték azok az expanziós területek – így például Egyiptom sorsának alakulása is – amelyek közvetve hozzájárulhattak saját területi érdekeinek érvényesítéséhez és precedensül szolgálhattak az alkudozások során. Komár Krisztián szerint „Egyiptom jelentősége (...) abban rejlett, hogy rajta keresztül lehetett az Oszmán Birodalomban is beavatkozni, s egy esetleges osztozkodás során a Nílus menti ország alku tárgya lehetett.”³²⁴ Kállay Benjámin Bosznia-Hercegovia kapcsán például 1895-ben egy brit lapnak úgy nyilatkozott, hogy „Ausztrinak (...), a Nyugat egyik nagy Birodalmaként kötelessége, hogy a civilizációt elvigye a Kelet népei számára”.³²⁵ Pieter M. Judson éppen ezért az Osztrák–Magyar Monarchia boszniai jelenlétét egyértelműen *gyarmatosításnak* nevezi, amelynek keretében a civilizációs küldetés eszméjének teljes gazdasági, társadalmi,

---

³²¹ Kovács–Katus 1979, 908. és Diószegi 2001, 58.

³²² Diószegi 2001, 20.

³²³ Dán 2000, 200.

³²⁴ Komár 2004, 168.

³²⁵ Round the Near East. Interview with Benjamin von Kállay. *Daily Chronicle* (1895. október 3.). Idézi Robert Donia (1981): *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*. /East European Monographs 78./. New York, Columbia University Press. 14. alapján Judson 2016, 329.

jogi és kulturális értelemben vett hatékony átültetése történt meg az Európán kívüli területekről az „Európai Kelet” színterére.³²⁶

Az *európai koncertben* való részvétel egyben presztízs kérdést is jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia számára, mert így a külpolitikáját közvetlenül nem érintő kérdésekben is állást foglalhatott, ha lehetőséget kapott rá. Az egyik ilyen presztízserőtelű megjelenése éppen az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencián volt.³²⁷ Diószegi István elsősorban a magyar politikai elit passzivitásával magyarázta, hogy – néhány tiszteletbeli követlátogatást leszámítva – diplomáciai aktivitását tekintve ennél jobban nem kapcsolódott be az afrikai ügyekbe. Ez egybehangzott Gratz Gusztáv korábbi véleményével, aki szerint, noha az európai nagyhatalmiság érzete igenis jellemző volt a dualizmus kori politikai elit köreiben, hiszen Ausztriával együtt a Monarchia „megörökölte” ezt a pozíciót,³²⁸ a politikai elit azonban inkább arra koncentrált, hogy ezen a pozíción belül a magyar dominanciát érvényesítse.³²⁹

Az európai nagyhatalmiság tudata tisztán visszaköszönt a vizsgált forrásokban, főleg a politikai élclapokban, amelyek pártállástól függően értékelték a birodalom diplomáciai lépéseit és a többi nagyhatalomhoz való viszonyát. A kormánypárti *Borsszem Jankó* például egyenrangú félként, a nagyhatalmak egyikeként mutatja be a kettős monarchiát, míg az ellenzéki lapok inkább élcelődnek azon, hogy a birodalom egyáltalán annak tartja magát. Mindenesetre a tény, hogy rendszeresen foglalkoztak a kérdéssel, jól mutatja, hogy a közgondolkodás része volt a korban a birodalmon belüli Magyarország nagyhatalmi státuszáról való véleményformálás.

A nagyhatalmi figurák és a nagyhatalmi játszma megjelenése a politikai élclapokban nem csupán magyar sajátosság volt a korban, Jan Nederveen Pieterse szerint éppen a karikatúrák és az élcek voltak azok, amelyek a korabeli sajtóban – szerinte főleg az 1885 utáni időszakban – a legtöbbet foglalkoztak az európai nagyhatalmak közötti rivalizálással, amelynek csupán egy töredéke szólt az afrikai gyarmatosításhoz kapcsolódó érdekellentétekről. Szerinte éppen ez a bizonyíték arra, hogy az afrikai gyarmatosítás az európai nagyhatalmi, expanziós politika egy szegmense volt csupán, nem pedig önálló hatalmi tér a világpolitikában.³³⁰ Ha megnézzük az élclapokat, valójában ugyanazok a figurák és helyzetkomikumra épülő élc típusok jelentek meg az egyiptomi, a kínai, a dél-

³²⁶ Uo., 330. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Bosznia-Hercegovina kapcsolatának posztkolonális megközelítésű elemzéseinek összefoglalását lásd Prutsch 2003, 40.

³²⁷ Lásd Szabó 2002, 90.

³²⁸ Pach–Hanák–Mucsi 1983, 238.

³²⁹ Gratz 1934, 195.

³³⁰ Nederveen Pieterse 1992, 86.

amerikai vagy általában a Török Birodalom válságával összefüggésbe hozható konfliktusok bemutatásánál is. Az afrikai gyarmatosítás eseményei, katonai akciói a magyar élclapokban is sokkal inkább ennek a nagyhatalmi rivalizálásnak a részeként jelentek meg. Néha nem is egészen az adott szöveg vagy rajz témájaként, inkább csak az adott vicc kontextusaként találkozunk a témára való utalással. Az ellenzéki sajtóban például az élcek tartalmilag ritkán szóltak kifejezetten az afrikai eseményről, ám a magyar politikai élet mindennapi csatározásainak bemutatásához új karakterkészletet adott egy-egy gyarmati háború vagy egyéb aktuális esemény. Ilyenkor maga az ábrázolás módja utalt a gyarmati eseményre, amellyel egyébként mind a napi politikai, mind pedig a heti képes–ismeretterjesztő sajtó tele volt az adott időszakban. A *Vasárnapi Ujsághoz* hasonló sajtótermékek ugyanis éppen egy ilyen aktuális eseményhez kapcsolódóan igyekeztek többletinformációval szolgálni olvasóik számára. A felhasznált forrásokban a következő afrikai gyarmati események jelentek meg:

Esemény	Évszám	FK	VU	ÜT	BM	BJ	BI	MD	KM
Nagy-Britannia abesszíniai hadjárata	1868		x		x	x			
A szuezi csatorna megnyitása	1869		C	x	x	x			
Harmadik angol-asanti háború	1873-1874		x						
Angol-zulu háború	1879		x			C	x		
Első búr háború	1880-1881		x						
Francia protektorátus Tunéziában	1881		x			x	x		
Egyiptomi válság és Alexandria bombázása	1882		C	x		C	x		
Berlini Kongó-konferencia	1884-1885		C			x	x		
Szudáni válság és a Mahdi-féle felkelés*	1884-1885 (1881-1899)	x	C			C	x		
Második francia-dahomey-i háború	1892-1894	x	x						
Olaszország abesszíniai hadjárata	1895-1896		x	x				n.a.	n.a.
Fashoda-i incidens	1898					x		n.a.	
Második búr háború	1899-1902	x	C	C		C	x	C	C
Első marokkói válság	1904-1905		x						x
Második marokkói válság	1911		x	n.a.		x	x	x	x
Olasz-török háború	1911-1912		x	n.a.		C	x	x	x

Esemény	Évszám	FK	VU	ÜT	BM	BJ	BI	MD	KM
Első világháború (Afrikával és afrikaiakkal kapcsolatos hírek)	1914-1918		x	n.a.		x	x	C	n.a.

11. táblázat: A gyarmati események megjelenése a vizsgált forrásokban

Jelmagyarázat: FK = Földrajzi Közlemények; VU = Vasárnapi Ujság; ÜT = Az Üstökös; BM = Bolond Miska; BJ = Borsszem Jankó; BI = Bolond Istók; MD = Mátyás Diák; KM = Kakas Márton.

x Az adott esemény szerepel a forrásban.

C Az adott esemény címlapon szerepel a forrásban.

n.a. Hiányzó évfolyam.

 A forrás nem jelent meg az esemény idején.

A vizsgált források alapján megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb sajtófigyelmet kapott események leginkább háborúhoz, illetve háborúval fenyegető konfliktusokhoz kapcsolódtak. Ez alól kivételt képez Egyiptom rendszeres megjelenése, a török-egyiptomi konfliktus figyelemmel követése és a szuezi csatorna megnyitásának szenzációja. Egyiptom, a már európai nagyhatalomnak számító Török Birodalom egyik tartományaként, már az 1850-es években is sokat szerepelt a magyar sajtóban. A levelezők rendszeresen beszámoltak az alexandriai és kairói társasági és gazdasági élet eseményeiről, mintha csak Párizsból vagy Londonból érkeznének a hírek. Az 1863-ban hatalomra került új alkirályal azonban fordulat következett be, Ismail megpróbálta teljesen függetleníteni magát a Portától és szuverén uralkodóként a modern államok sorába emelni az országot. 1867-ben a szultán elismerte az addig önkényesen használt *kedive* cím használatát, majd 1873-ban szabályozták a cím öröklését is, de Ismail Egyiptoma továbbra is a Török Birodalom része maradt. Igaz, a szultán többé nem szólt bele ügyeibe. Komár Krisztián 2004-es tanulmánya szerint Egyiptom súlyos anyagi problémái, amelyek közvetve hozzájárultak az 1882-es válsághoz és a brit megszálláshoz is, éppen ide vezethetők vissza, ugyanis az ország viszonylagos függetlenségéért a kedive sok pénzt fizetett a Portának, és mivel a modernizációs kísérlet sem volt olcsó, az egyiptomi kincstár egyre jobban eladósodott a magas kamatra kölcsönt kínáló európai bankházaknak.³³¹

A magyarországi lapok éppen a Konstantinápoly és Kairó közötti alkudozást tekintették török-egyiptomi konfliktusnak az 1860-as évek első felében, amely a már régóta vegetáló Török Birodalom kezdődő szétesésével fenyegetett. A Török Birodalom az Osztrák–Magyar Monarchia szomszédjaként európai nagyhatalomnak számított a korabeli közvélemény szemében, és az évszázados egymás mellett élés következtében a 16. század

³³¹ Komár 2004, 157.

óta lassan eltűnt a vele kapcsolatos idegen és démonizált kép a magyar és az európai közgondolkodásból is. Helyét egyöntetűen a léhaság, ledérség, megbízhatatlanság, zsarnokság jellemezte *Kelet* képe váltotta fel. Ennek sztereotipizálódását csak fokozta Iszmil eladósodása, ami 1869-ben, a Szezei-csatorna megnyitásának nagy sajtófigyelme közepette vált teljesen egyértelművé az európai újságolvasó közönség számára.

A szezei csatorna megnyitása egyaránt volt politikai tartalmú hír, társasági esemény és a korabeli modern földrajztudomány számára Afrika civilizálásának egyik mérföldköve, és a kereskedelmi földrajz nagy reménysége. A csatorna megnyitása Ferdinand Lesseps és Iszmil kedive életrajzán keresztül kerül a *Vasárnapi Újság* címlapjára 1869 augusztusában és novemberében.³³² A megnyitó ünnepség ha rajzzal nem is, de kisebb hírértékű, önálló rigmusok formájában megjelent az élclapokban is: a *Bolond Miskában* október 24-én, a *Borsszem Jankóban* október 31-én, *Az Üstökösben* pedig november 6-án.³³³ A következő években a csatornán átmenő forgalomról – kereskedelmi útvonalak iránya, hajóforgalom, áruk jellege és mennyisége – a *Földrajzi Közlemények* rendszeresen közölt adatokat a *Rövid közlemények* rovatban, a szerkesztő megjegyzése alapján azzal a céllal, hogy „a keleti viszonyokat szem előtt tartva a monarchia kereskedelmi és politikai érdekeit keleten tekintetbe” lehessen venni.³³⁴

A lapokban megjelenő első jelentősebb fegyveres afrikai konfliktus Nagy-Britannia 1868-as abesszíniai hadjárata volt. „A villongást magok az angolok idézték elő, kik mulatságos dolognak tartották, hogy egy »barbar« fejedelemmel ok nélkül kikössenek”³³⁵ – a „barbár fejedelem” pedig II. Tevodrosz etióp császár volt. Sári Lajos a *Vasárnapi Újságban* nemcsak elítélő hangnemben szolt a britek hadjáratáról, de mintegy ki is figurázta lépésüket. Az írásokban egyelőre nem volt nyoma a brit hadjárat civilizációs indíttatású értelmezésének, kivéve a *Borsszem Jankót*, amely Tevodroszt *kegyetlen, véres bennszülött afrikai királynak* mutatta be és a következő években a zsarnok afrikai uralkodó képe a magyar nyelvű sajtóban nagy lendületet vett.³³⁶ Ez a kép fejlődött tovább a hasonlóan negatív megítélésű, 1873–1874-es harmadik angol–asanti háború bemutatásakor. Itt a brit hadjárat és Kumasi elfoglalásának jogosságát nemcsak a korabeli

³³² Ferdinand Lesseps. *Vasárnapi Újság* 16/31 (1869. augusztus 1.), 421–422. Iszmil kedive. *Vasárnapi Újság* 16/48. (1869. november 28.) 653–654.

³³³ A szezei csatorna. *Az Üstökös* 12/45 (1869. november 6.), 354.; Szezből. *Borsszem Jankó* 2/97 (1869. október 31.), 436.; Bécsi levél. *Bolond Miska* 10/43 (1869. október 24.), 171.

³³⁴ Rövid közlemények. A vörös tengerről. *Földrajzi Közlemények* 3 (1875), 118. Az adatok átvételének forrása megjelölésre került: az Oesterreichische Monatschrift für den Orient-folyóirat közölte őket eredetileg.

³³⁵ Sári 1868, 101.

³³⁶ Lásd Theodoros király, vagyis: az afrikai fekete zsarnok vérszopó élete és halála. *Borsszem Jankó* 1/19 (1868. május 10.), 218–219.

sajtóban, de a brit politikai körökben is vitatták.³³⁷ A *Vasárnapi Ujság* a háború alatt több nagy terjedelmű, képes írást is szentelt az asantik és birodalmuk bemutatásának,³³⁸ de a hadjárat civilizációs küldetesként való értékelése annak ellenére elmaradt, hogy az asantik bemutatása már a későbbi vad, kegyetlen afrikai bennszülött kép irányába mutatott: „az angoloknak Nyugot-Afrika partjain Ashanti szerezsen királlyal akadt egy kis elintézni valójok. Nyugot-Afrikának eddigelé csak egy kis keskeny partvidéke van hozzáférhetővé téve a világkereskedelem számára, míg a bentebb fekvő, szintén gazdag termékenységgű területet különböző kisebb-nagyobb néger birodalmak: Ashanti, Dahomey, Yoruba, Benin s más apróbb államok tartják elfoglalva. E néger államok az ott divatozó iszonyu embergyilkolások által tették nevezetessé magukat világszerte.”³³⁹

Az 1879-es angol–zulu háború az előző kettőnél sokkal nagyobb mértékben kötötte le Európa közvéleményének figyelmét és korábban soha nem látott információmennyiséggel árasztotta el a magyar olvasókat is Afrikáról. A nagy információmennyiség egyik oka kétségkívül az volt, hogy 1879-re a magyar sajtó fejlődésének köszönhetően megnőtt a hozzáférhető lapok száma, amelyek így egymásra licitálva próbálták az olvasók figyelmét megszerezni; és egy ilyen egzotikus, vadregényes téma kiváló alapanyagot szolgáltatott a napi, a képes heti és a háború helyszíne miatt a földrajzi szaksajtónak is. Az esemény korízlásnak megfelelő romantikus színezetéhez a helyszínen kívül az is hozzájárult, hogy az 1868-as abesszíniai brit hadjáráshoz hasonlóan a zuluk élére is a *vad, bennszülött hős király* mítoszának megfeleltethető vezető állt, akinek megszemélyesítése, jellemének megrajzolása – és gyakran démonizálása – révén az események szinte regényszerűen befogadhatóvá váltak az átlagolvasó magyar számára is.

Az Abesszínia elleni hadjáráshoz hasonlóan az angol sajtó és a közvélemény az angol–zulu háború idején sem volt egyöntetű a brit gyarmatpolitikát illetően.³⁴⁰ A *Vasárnapi Ujság* pedig még évekkel később is arról számolt be, hogy röpiratok jelentek meg Nagy-Britanniában a háború indokolatlanságáról.³⁴¹ A háborút a *Földrajzi Közlemények* részéről is élénk figyelem kísérte, és ahogyan a *Vasárnapi Ujság* igyekezett színes információkkal és képekkel közelebb hozni olvasóihoz az új háború színterét és

---

³³⁷ Lásd McIntyre 1962, 19.

³³⁸ Sámí 1873b; Nyugot-Afrika néger országai. *Vasárnapi Ujság* 20/51 (1873. december 21.), 612.; A legyőzött ashantik. *Vasárnapi Ujság* 21/13 (1874. március 29.), 200.

³³⁹ Nyugot-Afrika néger országai. *Vasárnapi Ujság* 20/51 (1873. december 21.), 612.

³⁴⁰ Lásd Barthorp 1987, vii.

³⁴¹ Például „a zuluk védelmére kelt Dixie Florence ismert angol író s „Defence of Zululand and its kings” (Zuluország és királynak védelme) című röpiratában azt igyekszik bebizonyítani, hogy a betörés ez országba nemcsak nagy hiba, de nagy igazságtalanság is volt.” (Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 29/14 (1882. április 2.), 216.)

szereplőit, a földrajzi folyóirat a témához kapcsolódóan a rendelkezésre álló, tudományosnak vélt információkat igyekezett összegyűjteni és kiszolgálni a nagy érdeklődés keltette olvasói igényt. Így sor került például a terület földrajzi és a zuluk eddig ismert történetének, életmódjának bemutatására, amelynek kapcsán külön kiemelték a helyi búr lakosság társadalmukra gyakorolt vélt civilizációs hatását.³⁴² Egy másik alkalommal statisztikai közleményt jelentettek meg a területen élő lakosság számáról és etnikai összetételéről,³⁴³ vagy bemutatták a rendelkezésre álló, zulukkal foglalkozó nemzetközi szakirodalmat.³⁴⁴

A háborút kísérő figyelem nagyságát továbbá az is jól mutatja, hogy megjelent a lapokban egy sajátos figura, az *események sűrűjébe keveredő, külföldre szakadt hazánkfia*, akinek révén a magyar olvasóközönség közvetlenül is érintkezésbe kerülhetett a távoli eseményekkel, akiért aggódni lehetett, és aki mintegy képviselte nemzetünket a távoli földön zajló háborúban. A *Földrajzi Közlemények* egy 49-es emigránst talált, bizonyos Tajti Jánost, aki a szabadságharc után Dél-Afrikába vándorolt – és aki éppen az 1879-ben kitört háború elől tért haza.³⁴⁵ A *Vasárnapi Ujság* egy másik fiatal férfiról is ír: „Gyuláról évekkel ezelőtt egy Császár Gy. nevű fiatal ember vándorolt ki Amerikába. Már elhaltak hitték, midőn a napokban jött tőle levél Londonból, melyben Gyulán élő anyjával tudatja, hogy angol hadiszolgálatba lépett és a levél írásakor a zuluk ellen hadakozó hadosztályhoz küldetett.”³⁴⁶ Az ehhez hasonló híradásokkal legközelebb az 1899–1902-es búr háború kapcsán találkozhatunk leginkább. A politikai élcseppek közül a *Borsszem Jankó*, a háborút kísérő nagy érdeklődést kihasználva a Jóreménység fokán ülő zulunak öltöztetett Jankó-figurával reklámozta magát a negyedéves előfizetési hirdetésében (3. kép).³⁴⁷ A lap jelképének számító ikonikus figura mindig a legaktuálisabb, legtöbbet emlegetett eseményt figurázta ki a korban.

Az angol–zulu háború a lezárását követően is sokáig téma maradt a magyar lapokban. Cetshwayo király sorsát például évekig figyelemmel kísérték, egészen korai

---

³⁴² Vegyes közlemények. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 78-80.

³⁴³ Lásd például a *Natal Mercury* című laptól átvett információk alapján Transvaal lakossága. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 318.

³⁴⁴ Könyvészet. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 124–128.

³⁴⁵ Vegyes közlemények. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 229.

³⁴⁶ Magyar harcos a zuluk ellen. *Vasárnapi Ujság* 26/32 (1879. augusztus 10.), 517.

³⁴⁷ A *Borsszem Jankó* ugyanebben a számban címlapon hozza Napoleon herceg halálát, összehasonlítva sírja helyét és felette álló, Nagy-Britanniát jelképező alak reakcióját I. Napóleon halálának körülményeivel: a császár halálának örülő Angliát most felváltotta a gyászoló Nagy-Britannia alakja. A *Borsszem Jankó* 12 oldalas kiadványként jelent meg ezekben az években, tematikus címlappal, az utolsó két oldalt hirdetések tették ki, mint a *Bolond Istók* esetében. Az előfizetési felhívás a 10. oldalon jelent meg, a szerkesztői üzenetekkel együtt.

haláláig.³⁴⁸ A háború jó példa volt arra is, hogy a gyarmatosítás politikai és katonai eseményei nemcsak az ismeretterjesztő sajtó, de a *Földrajzi Közlemények*, és így a Földrajzi Társaság érdeklődését is felkeltették. Az ismeretterjesztő lapokkal versengő földrajzi folyóiratnak és a közfigyelemre áhító társaságnak mindenképpen érdekében állt, hogy az információmennyiség alapján a korban szenzációnak számító afrikai háborút övező figyelmet valamennyire a saját tevékenysége felé is irányítsa; csakúgy, ahogyan a *Borsszem Jankó* is a maga reklámozására próbálta felhasználni a történeteket. Hunfalvy János még az 1887-es évet megnyitó társasági rendezvényen is felemlvelte a legyőzött zulu királyt, mondván, hogy „az angolok több kudarcot vallottak déli Afrikában, Kecsvájót (...) ugyan legyőzték, de a boerok ellenállását [1880–1881-ben] nem bírták elnyomni, kénytelenek voltak az orániai és Transwaali köztársaságok függetlenségét elismerni.”³⁴⁹

Mindazonáltal az 1879-es háború a korábbinál sokkal jobban ráirányította a figyelmet a gyarmatosítás afrikai eseményeire, amely ettől kezdve egészen az 1884–1885-ös Kongó-konferenciával bezárólag az afrikai gyarmatosítás aranykorát hozta el a magyar nyelvű sajtóban is. Különösen igaz volt ez a britek gyarmati hadjárataira, amely minden esemény közül a legtöbb figyelmet kapta a magyar nyelvű lapoktól.³⁵⁰ Az angol–zulu háború egy olyan hétéves időszakot nyitott meg a magyar olvasók számára, amikor a britek csapatmozgásairól és hadi eseményeiről szinte állandó tudósítások érkeztek Afrika valamelyik részéből. Így a gyarmatosítás a korábbi összeurópai, tudományos és gazdasági, valamint civilizációs indíttatású szerepét kinőve éppen ekkor, a napilapok és az ismeretterjesztő sajtó oldalain öltött új, politikai, katonai és nemzeti jelleget. A civilizációs értelmezés legtovább a *Földrajzi Közleményekben* maradt fent.

A háborúk sorában a következő az első búr háborúnak is nevezett 1880–1881 közötti fegyveres konfliktus volt, amely viszonylag rövid ideig tartott. A *Vasárnapi Ujság* néhány cikkben beszámolt ugyan róla, de sokkal kevesebb figyelmet kapott, mint az egy évvel ezelőtti zulu háború. A következő konfliktus azonban, az Egyiptom angol megszállásához vezető Arabi pasa-féle felkelés 1882-ben a magyar lapokban is megütötte

---

³⁴⁸ Lásd például Csetevájó visszahelyezése királyságába. *Vasárnapi Ujság* 30/4 (1883. január 28.), 56.

„Csetevayót, a szerencsétlensége által híressé vált zulu királyt, kit Anglia kegyelmesen ismét visszahelyezett trónjára, egy Durbanból érkezett távirat szerint megölték.” (Mi ujság? *Vasárnapi Ujság* 30/30 (1883. július 29.), 488.)

³⁴⁹ Hunfalvy 1887, 94.

³⁵⁰ A *Vasárnapi Ujság* például beszámolt a franciák tunéziai csapatmozgásairól 1880–1881-ben és a bardói szerződésről is, de az élénkülő német aktivitást is figyelemmel kísérte Afrikában az 1880-as évek első felében. Mindazonáltal a cikkek nagyságát és mennyiségét tekintve a lap érdeklődése nem közelítette meg az angol–zulu háborúét vagy éppen az 1882-es egyiptomi válságét.

a szenzáció mértékét. Egyiptom – ahogyan már korábban volt róla szó – viszonylagos önállósága mellett, de még a Török Birodalom részeként az újságcikkek alapján a korabeli olvasók mentális térképén is speciális elhelyezkedésű volt: inkább a *Kelet* és az Európához tartozni kívánó Törökország része volt, semmint az afrikai kontinens egyik államalakulata. Az Osztrák–Magyar Monarchiát is régóta gazdasági és kereskedelmi érdekek kapcsolták a térséghez, de az évtizedek óta itt élő osztrák–magyar alattvalók –például a 49-es emigráció egyes csoportjai – miatt is különös figyelmet kapott Béctől Alexandria és Kairó, amit a kiépített képviseleti rendszer is igazolt.³⁵¹ Az egyiptomi helyzet értelmezhetővé vált tehát az európai nagyhatalmi politika kontextusában is, és a politikai élclapok éppen ezt az ábrázolásmódot követték végig az események bemutatása során. Az európai nagyhatalmakat bemutató katonai vagy állati figurák korábban nem kerültek elő az angol–zulu háború kapcsán, mostani megjelenésük – és a közös monarchiát megszemélyesítő kettős sas figurája – egyértelművé teszi, hogy az esemény véleményformáló szerepet töltött be, a magyar közvélemény méltán érezhette, hogy köze van a történetekhez; vagy Alexander Honold szavaira visszautalva olyan esemény volt, amellyel foglalkozni egyet jelentett a „világbanlenni-érzéssel”. Az Osztrák–Magyar Monarchiának nem állt érdekében az elhúzódozó háború, ugyanakkor külpolitikai szempontból kedvezőnek ítélte a lehetőséget saját befolyásának megerősítésére az összeomló Török Birodalom rovására, ezért a metternichi elveket követve Kálnoky Gusztáv konferencia összehívását szorgalmazta az ügyben.³⁵² A lapok alapján azonban – sem a *Vasárnapi Ujság*, sem az élclapok alapján – nem volt ennyire világos a korban, hogy az osztrák–magyar diplomácia tevékeny szerepet vállalt a konstantinápolyi konferencia létrejöttében. A *Vasárnapi Ujság* beszámolója szerint „Anglia, mialatt a konferenciát nagy erőlködéssel Konstantinápolyban összehívatta, — másfelől ugyanakkor, sőt még előbb, megindította flottáját az egyiptomi partok ellen. Alexandriában a vérengzés e hadi hajók fenyegető megjelenésére tört ki, ennek folytán kezdte erősíteni Arabi pasa a partokat s fölszerelni az erődöket s ezzel még jobb ürügyet nyert Anglia, hogy he se várva azt, hogy az általa összehívott konferencia Konstantinápolyban mit végez, megkezdje a hadi akciót.”³⁵³

---

³⁵¹ A korban az alexandriai főkonzulátus vezetésével 14 osztrák–magyar képviselet működött Egyiptomban, az 1882-es első negyedévi kereskedelmi mérleg alapján pedig a Monarchia forgalma meghaladta a 19 millió piaszt Egyiptomban, amely alapján az angolok és a franciák után a 3. helyet foglalta el a legfontosabb kereskedelmi partnerek sorában. (Komár 2004, 164–165.)

³⁵² A konstantinápolyi konferencia 1882. június 23 – július 15. között ülésezett. Komár Krisztián szerint az Osztrák–Magyar Monarchiának hármasként fűződött a közös nagyhatalmi fellépéshez: egyrészt az egyiptomi gazdasági érdeklődései és ott élő állampolgárai védelme, másrészt a francia–angol szövetség megakadályozása, végül pedig a Balkán stabilitásának megőrzése. (Lásd Komár 2004.)

³⁵³ Egyiptomból. Menekülő európaiak. *Vasárnapi Ujság* 29/29 (1882. július 16.), 458.

A *Borsszem Jankó* 1882. augusztus 6-án címlapon hozta a konferencia hírét (4. kép). A szignó nélküli karikatúra a britek egyiptomi katonai beavatkozása után kialakult helyzetet mutatta be. A nagyhatalmi közvetítéssel rendezni tervezett török–egyiptomi viszály végén ugyanis Nagy-Britannia katonai erőfölényét kihasználva megszállta Egyiptomot, amelyet ezután folyamatosan ellenőrzése alatt tartott egészen 1914-ig, amikor az ország hivatalosan is elszakadt az Oszmán Birodalomtól és angol gyarmat lett. A helyzetet jól mutatja, hogy korábbi karikatúrán felbukkanó Törökország már nem is szerepel az osztozkodást ábrázoló rajzon. A nagyhatalmi figurák állatalakban jelennek meg: középen a brit oroszlán, mellette az orosz medve és a német kutya, a kép előterében pedig a francia kakas, az olasz macska és Monarchiát jelképező kétféjű sas látható. Az egyetlen felismerhető emberi vonásokkal rendelkező alak Bismarck báró alakja, aki a német kutyának kölcsönözte arcát. A német birodalmi kancellár egészen 1890-es menesztéséig az európai diplomácia legmeghatározóbb alakja volt, az európai status quo, és a konfliktusok tárgyalásokkal való megoldásának, vagyis a metternichi diplomáciai irányvonal elkötelezett híve.

A *Vasárnapi Ujság* elítélte Nagy-Britannia fegyveres fellépését. A konfliktust szintén címlapon közölte, Arabi pasa életrajzán keresztül.³⁵⁴ A többi lap közül a *Földrajzi Közlemények* nem említette a konfliktust, hiszen a Szuezi csatornát kivéve a terület nem volt földrajzi szempontból különösebben érdekes, a háború tudósítóitól nem lehetett várni új, eddig ismeretlen információkat a tudományág számára. Az *Üstökösben* a 4. oldalon jelent meg egy 2/3 oldalt betöltő, szignó nélküli karikatúra, amely a mohó brit oroszlánt ábrázolta, amely „Hadsereg” feliratú boxkesztyűjében csapást mér az Egyiptomot jelképező figurára. A figura körül elesett társai láthatók, köztük a zulu harcos és a búr telepes alakjai – az egyetlen alkalom, amikor az élclap legutóbbi irodalom-központú periódusából visszatérve foglalkozott a két gyarmati háborúval hasábjain (5. kép).

Nagy-Britannia sorban következő, a magyar újságokban is nagy nyilvánosságot kapott fegyveres fellépése a Muhammad Ahmad ibn Abd Alláh (al-Mahdi, vagyis a Mahdi) vezette felkelés letörésére tett kísérlete volt. A háborúba torkolló konfliktus 1881-ben indult és 1899-ig, az Angol-Egyiptomi Kondomínium létrejöttéig folyamatos katonai készültségben tartotta a térségben a briteket. A híradások a vizsgált lapokban nem voltak folyamatosak, leginkább az 1880-as évek közepén, valamint az 1890-es évek második

---

³⁵⁴ Arabi pasa. *Vasárnapi Ujság* 29/25 (1882. június 18.), 389–390.

felében, a harcok lassú lecsengésével és a Fashoda incidenssel kapcsolatban volt tapasztalható nagyobb információmennyiség.

A lapok a harcok csúcspontját 1884 és 1885 közé tették. A Vasárnapi Ujság Gordon tábornok életrajzán keresztül hozta címlapon a szudáni történeteket – kétszer is: 1884 februárjában és 1885 februárjában.³⁵⁵ A Mahdi 1885-ös halálát követően a szudáni hírek száma is megfogyatkozott egy időre. Ahogyan korábban Egyiptomot vagy a Zulu Királyságot, úgy az egyiptomi – és közvetve brit – uralom ellen lázadó szudániakat sem tartották a kortárs újságírók ellenfélnek Nagy-Britannia számára, és ez folyamatosan kifejezésre jutott az írásokban. „Szudán napról napra nagyobb főfájást okoz Angliának” – jegyezte meg például a *Vasárnapi Ujság* egyik ismeretlen szerzője 1884 májusában.³⁵⁶ A korábbi hadjáratokhoz képest azonban ez a válság évtizedeken át elhúzódott, amire magyarázatot kellett találni az európai közvéleménynek. Az egyik ilyen magyarázat elsősorban civilizációs szemléletű volt. Már a harcok első szakaszában úgy mutatták be egyes írások a szudáni eseményeket, mint „harcz a világ legelsőnek tartott nagyhatalma s egy fanatikus mohamedán próféta által vezetett félvad tömeg között.”³⁵⁷

Az elhúzódó ügy miatt a szudáni lakosság démonizált megjelenése általános volt az európai lapokban. A „félvad” megjelölés itt a muszlim vallású, főleg Etiópia (Abesszínia) és a Török-Egyiptomi-Szudán területén élő csoportoknak szólt, amelyek érintve voltak a transz-szaharai rabszolga-kereskedelemben vagy agrárközösségekként erősen függtek attól.³⁵⁸ A kifejezés egyrészt Herbert Spencerre (1820–1903) vezethető vissza, aki Charles Darwin *A fajok eredete* című műve előtt négy évvel jelentette meg *Principles of Psychology (A pszichológia alapelvei)* című munkáját, lefektetve a kulturális evolúció alapjait. Elmélete szerint az ember mentális tulajdonságait bizonyos fizikai és kémiai jellemzők határozzák meg, és ezek befolyásolják a társadalmi szerveződés egyes szintjeit is. Az általa „félcivilizáltnak” nevezett társadalmak jellemzője a családban öröklődő mesterségek kereskedelmi tevékenység megjelenése, amely a nyugati világ fejlett középkorának feleltethető meg.³⁵⁹ A kifejezés másik eredete lehet a korban Lewis Henry

---

³⁵⁵ Gordon tábornok *Vasárnapi Ujság* 31/5 (1884. február 3.), 69–70. és Gordon pasa. *Vasárnapi Ujság* 32/7 (1885. február 15.), 105–107.

³⁵⁶ Ozman Digna veresége. *Vasárnapi Ujság* 31/18 (1884. május 4.), 282.

³⁵⁷ A szudáni harcztétről. *Vasárnapi Ujság* 32/7 (1885. február 15.), 113. (Kiemelés – K. E.)

³⁵⁸ Moore-Harell 1999, 407. A cikk szerzője nagy ívűen tekinti át a szudáni és az etiópiai rabszolgaság és rabszolga-kereskedelem történetét a 19. század második felében. A szerző megjegyzi, hogy a rabszolgaság intézménye nem csak a muszlim, de az etióp keresztény és a dél-szudáni animista csoportoknál is megtalálható, és a vallás által megtűrt, illetve különböző módon szabályozott volt már jóval a 19. század előtt is. (Lásd Moore-Harell 1999, 409.)

³⁵⁹ Lásd Bohannon–Glazer 1997, 54–55.

Morgan (1818–1881) 1877-ben megjelent *Az ősi társadalom* című munkája nyomán a köztudatba lassan bekerülő klasszifikációs modell, amely a vadság – barbárság – civilizáció egyes fokain álló, vagy korábban átmenő népek jellegzetességeit határozta meg. Ugyanakkor a „félvad” szintnek megfeleltethetően a vadság középső fokán álló népek jellegzetességeiként Morgan a halak táplálékforrásként való használatát, a tűz, valamint az íj és a nyíl használatát jelöli meg.³⁶⁰ A modern fegyvereket használó szudániak azonban ettől messzire álltak.

A „félcivilizált” kifordított használata a szövegekben azonban egyben arra is utal, hogy a korabeli olvasó szemében ezek a népcsoportok mintegy félúton helyezkedtek el a muszlim „Kelet” és a még most is néhol ismeretlen „Fekete-Afrika” között. A vadság (Fekete-Afrika), a félvadság (Szahara régió) és a barbárság (Közel-Kelet) földrajzi régiókkal való azonosítása követi azt a mentális térképet, ami szerint Afrika a korban alapvetően két részre oszlott: az iszlám által uralt északi részre és az ismeretlen déli részre. A faji sajátosságok rasszonkénti meghatározása és a látható földrajzi környezeti jegyek klasszifikációja csak még egyértelműbbé tehetette ezt a kettősséget a korabeli újságolvasó, társasági előadásokra járó polgár szemében. E. Ann McDougall szerint azonban ez a kettősség, illetve a Szahara „kontaktzónaként” való felfogása is az elképzelt nyugati földrajz szülötte volt csupán.³⁶¹ A kulcs tehát most a vallási fanatizmus és az ebből eredő (fél)vadság volt, amely egyben a harciasság mértékének egyik meghatározójává is vált és így magyarázatul szolgált a brit csapatok viszonylagos sikertelenségére. Évekkel később, egy a szudáni harcokról szóló emlékirat megjelenése kapcsán Erődi Béla, a Földrajzi Társaság elnöke így szólt erről: „majdnem hihetetlen századunkban az a *vallási fanatizmus*, melyet a Máhdi és tudatlan, írni, olvasni nem tudó zsarnok utódja, Abdulláhi khalifa Szudán lakói között szítani és saját céljaira ügyesen kizsákmányolni tudott. (...) A Szudán összes törzsei egymás után és egymás ellen lépnek fel a szereplés színterére; *emberírtó hadjáratot* folytatnak egymás ellen. Egész törzseket látunk kipusztulni s a lángba borított földrészen patakonként foly a kiontott vér. (...) A Máhdi és fanatikus csöcseléke, melyet a *vallási őrjöngés vérszomjas vadakká változtatott*. (...) Élénk színekkel írja le a vad Abdullahi életét, vérengzéseit, melyeket ő *megdöbbentő egykedvűséggel és ördögi kedvteléssel* végez.”³⁶²

---

³⁶⁰ Lásd Bohannon–Glazer 1997, 72.

³⁶¹ McDougall 2002, 55.

³⁶² Erődi 1896, 147–150. (Kiemelés – K. E.)

A felkelés egyik kiváltó okát a kortársak is a szudáni rabszolga-kereskedelem elnyomására tett kísérletben látták: „az egyiptomi kormány állást foglalt a rabszolgakereskedéssel szemben, mely Szudánban nagyon virágzó volt akkor és sok arab főnöknek igen jövedelmező keresetét képezte. A Máhdi és utódja, Abdullahi Khalifa a rabszolgakereskedést nemcsak megengedettnek nyilvánította, hanem azt maga is üzte és virágzó, dúsan jövedelmező foglalkozássá tette. (...) A lakosságnak legalább háromnegyed részét elpusztította a háború, az éhhalál, a betegségek és a kivégzések, míg az életben levők nincsenek jobb helyzetben, mint a rabszolgák. A Keletnek borzalmas ostora, a rabszolgakereskedés, az ő irtózatosságaival és borzalmaival mindinkább gyarapodik. (...) A Szudán megváltását csak külhatalomtól remélheti; mert maga a nép tehetetlen arra, hogy ezt a zsarnoki igát magáról lerázhassa.”³⁶³

Az iszlám által megtűrt rabszolga-kereskedelem társadalmilag romboló hatása a terület környezeti bemutatásánál is előkerült: „a részben még nomád arabok s külsőleg mohamedán vallásra tért, de lényegileg ősi pogány állapotban maradt négerek gyűlhelye. Itt-ott a Nilus folyó partján s a Veres-tenger alsó részéhez közel még van egy pár félig-meddig rendezett város, hol keleti fogalmak szerint művelt egyénekkal találkozunk; de az ország más részeiben csaknem teljesen vad nép lakozik.”³⁶⁴ A földrajzi környezet ilyen civilizációs szemléletű, az európai beavatkozást megindokoló, sőt, szükségessé tévő jellemzése hasonló az Afrika belsejét bemutató felfedező utazások beszámolóiban tapasztaltakhoz. Ahogyan arra már korábban is utaltam, a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság* szerzőgárdája sokban átfedte egymást az 1870–1880-as években, és ez magyarázatul szolgálhat a cikkek sokszor egyező civilizációs hangvételére. A *Vasárnapi Ujság* sűrűbb megjelenése miatt jobban követhette a hadjáratok eseményeit, ám a *Földrajzi Közlemények* is sokszor értékelte az eseményeket, attól függően, mennyire tartotta azt lényegesnek a tágan értelmezett tudomány szempontjából. A szudáni felkelés és az elhúzódnak hadjárat esetében a Közép-Afrikába vezető kereskedelmi útvonalak jövője volt az a „tudományos” kérdés, amely foglalkoztatta a Földrajzi Társaság elnökségét. 1887-ben a Hunfalvy így összegezte újévi elnökségi nyitóbeszédében a helyzetet: „Az egyiptomi alkirály az angolok ügyetlen beavatkozása következtében elvesztette mindazokat a tartományokat, melyeket számára leginkább az európai kutatók és kormányzók az évek hosszú során át feltártak és meghódítottak vala, s melyeket földképeink az Egyiptomi Szudán névvel jelöltek meg. Khartum elestével és Gordon pasa kivégeztetésével eltűnt a

---

³⁶³ Erődi 1896, 149–150.

³⁶⁴ Szudán és a lázadás. *Vasárnapi Ujság* 30/49 (1883. december 9.), 791.

remény, hogy azokat a tartományokat az egyiptomiak akár az angolok segítségével, akár a magok erejével egyhamar visszafoglalhassák.”³⁶⁵

Két évvel korábban hasonló hangnemben elemezte a *Vasárnapi Ujság* is a szudáni helyzetet: „Nem is lehetetlen, hogy ily vakbuzgóság segélyével a máhdi el fogja érni célját: Szudán teljes függetlenségének kivívását az angol és egyiptomi fenhatóságtól, hatalma elismerését, s a rabszolgakereskedés fölszabadítását. De ha ez megtörténik, akkor a keresztény misszió ezzel Afrika északkeleti részén halálos csapást szenvedett, s győzött az izlam, mely győzelemnek következményei kiszámíthatatlanok. A tudományos kutatók, az egyház térítői s az európai kerekedés elől egyaránt zárva lesz az előrehatolás a Nilus mentén, hol már is rossz szemmel nézik a keresztényeket, illetve az európaiakat s csakis fegyvereik túlsúlya biztosít számukra nyugodt életet. (...) Még jó, hogy ugyanakkor, mikor Anglia fegyverrel kezében is már-már elveszti az egyiptomi Szudánba vezető régi kereskedelmi utat éjszakon és keleten, – a Kongo-területen merőben békés uton is sikerül a német politikának nyugatról új utat törni a civilizációnak az egyenlítő sötét és gazdag vidékére”.³⁶⁶

A szudáni konfliktussal egy időben a német gyarmati sikerektől volt hangos a sajtó. Az 1880-as évek közepe kétségtelenül az afrikai gyarmatosítás csúcspontja volt a lapok alapján. 1884-ben az addigi magánbirtokok állami felügyelet alá vonásával Német Délnyugat-Afrika megalapítása óriási figyelmet kapott a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság* részéről is. György Aladár 1884. október 23-án külön tájékoztató előadást tartott a Földrajzi Társaság ülésén az új gyarmat viszonyairól.³⁶⁷ A *Vasárnapi Ujság* szintén nagy ívű írásában a hangnem most kevésbé volt patetikus, és nyíltan kimondták, hogy Bismarck „a nemzet nagy többsége akarata ellenére” vette át a gyarmatot az állam számára. Nyíltan írtak viszont a gyarmatokban rejlő lehetőségekről, a *Földrajzi Közlemények*hez hasonló információkat adtak annak természeti környezetéről, hogy sivatagos, ezért nem is tartották gazdasági szempontból sokra. Azért megemlégették, hogy vasban valószínűleg gazdag.³⁶⁸ A németek afrikai gyarmati aktivitásával sok lapban összekapcsolták a Bismarck által összehívott Kongó-konferenciát is, amely 1884. november 15-től 1885. február 26-ig ülésezett. Az eseményen az Osztrák–Magyar Monarchia is képviseltette magát, de a sajtó részéről is élénk érdeklődés kísérte az egzotikus téma miatt Berlinben összeülő nagyhatalmakat: „ma már számos kormány,

---

³⁶⁵ Hunfalvy 1887, 90.

³⁶⁶ A máhdi birodalma. *Vasárnapi Ujság* 32/10 (1885. március 8.), 159.

³⁶⁷ György 1884.

³⁶⁸ Német gyarmatok Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 31/40 (1884. október 5.), 641–642.

köztök a mi monarchiánk is, elismerte e Stanley által alapított országot, s a nagy közönség úgy, mint a tudományos világ rendkívüli érdeklődéssel néz annak fejlődése elé, mint a mely hivatva van Közép-Afrika civilizációjára s egyáltalán arra, hogy e századokon át »sötét világrész«-nek nevezett óriási terület végtelen kincseivel a művelt világ körébe bevonassék. E nagy érdeklődés kötelességünk tette, hogy Stanley utjáról s a Kongo vidékéről ismételve szóljunk e lapokban”.³⁶⁹ A konferencia 1884. decemberében Stanley életrajzán keresztül kerül a *Vasárnapi Ujság* címlapjára.³⁷⁰

Az élclapok ezt a „civilizációs” hatást azonban kezdték másként értékelni, mint a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság*. Pártállástól függetlenül, mind az ellenzéki *Bolond Istókban*, mind pedig a kormánypárti *Borsszem Jankóban* megjelentek az első kritikai hangvételű karikatúrák. A *Bolond Istók* 1885. január 25-ei számában a civilizátori szerepben tündöklő európai gyarmatosításnak éppen azt a korban csak ritkán kimondott aspektusára világított rá egy egész oldalas, a lap 5. oldalán megjelent karikatúrával (6. kép). A képen a kancellár korabeli olvasók számára jól ismert arca tündöklő napként jelent meg a rajzon, aki éberrel vigyázta Németország afrikai megjelenésének minden lépését. Az Afrikát jelképező meztelen és az Európát jelképező, nyitott estélyi öltözkében megjelenő női alakok között nincs hangsúlyos erkölcsi és kulturális határ. A két nőalak párbeszédéből, illetve a csónakokban ülő európai alakok ábrázolásából egyértelműen kiderül: a betelepülő európaiak inkább amolyan szerencsepróbáló, társadalmilag és egzisztenciálisan labilis réteghez tartoztak, akiket nagyrészt maguk az európai elit körök is kivetettek magukból civilizátlanságuk miatt. A rajz névtelenül jelent meg a lapban, a második legjelentősebb oldalon.

A *Borsszem Jankó* inkább az összeurópai tudat jegyében a civilizáció afrikai megjelenését és szükségességét kérdőjelezte meg egy általánosabb témájú karikatúrával: krokodilok és a vízilovak figyelik az európai civilizáció negatív hatásait – a gyárművek füstjét, a tüzet és a rombolást – annak a Kongó Szabadállamnak a területén, amelynek sorsáról 1884–1885 fordulóján, a legnagyobb sajtónyilvánosság közepette tanácskoztak a nagyhatalmak Berlinben (7. kép). A karikatúra az élclap 3. oldalán jelent meg, amely a *Borsszem Jankó* második legrangosabb oldala volt a hírértéket tekintve a tematikus címlap után. A karikatúra Klösz György kézjegyét viseli magán.³⁷¹ Az összeurópai fellépés és

³⁶⁹ A Kongo-állam. *Vasárnapi Ujság* 32/3 (1885. január 18.), 46.

³⁷⁰ Stanley Henrik és a Kongokonferencia. *Vasárnapi Ujság* 31/51 (1884. december 21.), 809–810.

³⁷¹ Klösz György (1844–1913.) klisékészítő, grafikus. 1884-ben megnyitotta meg műtermét. Legtöbbször élclapoknak metszett karikatúrákat, de bizonyíthatóan rajzolt is pl. *Az Üstökösnek* 1883–1891 között. Lásd Gyöngy 2008, 168; és Gyöngy 2008, 390.

vitás kérdések rendezésének békés lehetősége éppen ebben az időben erősítette fel a sajtóban is az afrikai gyarmatosítás civilizációs küldetésével kapcsolatos híreket és propagandát szerte Európában – és ezzel párhuzamosan az ezt kritizáló hangokat is. A krokodilok kedvelt „ítélkező” figurái a magyar élclapokban megjelenő, az afrikai gyarmatosítás hivatalos propagandáját elítélő karikatúráknak. Ezek a karikatúrák éppen a gyarmatosítás elhallgatott, de nyilvánvaló romboló hatásait állítják szembe a civilizációs küldetés hivatalos propagandájával.

Az európai hatalmak – főleg a gyarmati hatalmak, itt is elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország – civilizációs fellépésének kritikája az 1890-es évektől kezdve általános kép volt a magyar nyelvű élclapokban – és nemcsak az afrikai kontinensre vonatkozóan.³⁷² Dersi Tamás szerint ennek oka az volt, hogy „a századelőn a karikaturisták békefélése egyre erőteljesebb, és – elfogultabb” lett.³⁷³ A gyarmati konfliktusokban is a terjeszkedés és civilizálás helyett inkább egy a korban már emlegetett világháború kirobbanását látták. Így történhetett, hogy 1898-ban, amikor több mint egy évtizednyi mahdista felkelőkkel folytatott küzdelem után Herbert Kitchener brit csapatai elérték a dél-szudáni Fashoda települést,³⁷⁴ és összetalálkoztak a francia gyarmatok Marchand vezette elővédjével, sokan a közvetlen fegyveres konfliktus kirobbanásától tartottak a két nagyhatalom között. Ez a lehetőség pedig összeegyeztethetetlen volt a civilizálás hajdani összeurópai, közös eszméjével, ahogyan a *Borsszem Jankó* görbe tükröt tartva rá is mutatott erre a paradoxonra (8. kép). Az F. szignóval ellátott, valószínűleg Faragó József által készített karikatúra kritikus véleményformálói ismét a könnyeket hullató krokodilok a Nílus partján, akik kinevetik a gyarmatosítás hivatalos propagandája, vagyis a közös európai civilizációs küldetés, és a vele szemben álló valóság, vagyis az európaiak területszerző vitái közötti ellentétet.³⁷⁵ Mindazonáltal – ahogyan azt az 5. és 6. képek esetében is láthattuk – az európaiak civilizátorként való megjelenését Afrikában az élclapok a *Földrajzi Közleményeknél* és a *Vasárnapi Ujságnál* korábban, a berlini Kongó-konferencia idején megkérdőjelezték.

---

³⁷² Olaszország 1895–1896-os abesszíniai hadjárata érdekes intermezzo-ként jelent csak meg a lapokban: a gyávának és gyengének mutatott olasz figurát továbbra sem tartották a rajzolók egyenrangúnak a többi nagyhatalommal. Lásd például Rudolf Swoboda karikatúráját *Az Üstökösben*: Olaszország abesszíniai hadjárata: Váratlan meglepetés. *Az Üstökös* 39/11 (2009) (1896. március 15.), 145 (9).

³⁷³ Dersi 1973, 32.

³⁷⁴ Ma Kodok városa Dél-Szudánban.

³⁷⁵ Faragó József (1866–1906) karikaturista, rézkarcoló. Németországban tanult, Budapesten 1880-ban kezdett dolgozni a *Kakas Mártonnak*, és 1885-ben a *Borsszem Jankónak*, amelyeknek egészen haláláig küldte a karikatúrákat, már külföldi tartózkodása idején is. 1889-ben Párizsban 1892–1894 között Amerikában élt. Végül Berlinben halt meg. Lásd Gyöngy 2008, 102.

A gyarmatosítás és a nagyhatalmi politika kritikája a századfordulón, a második búr háború idején mélyült el igazán. A gyarmati területen élő, ám európai származású búrokkal szemben fellépő Nagy-Britanniát már kivétel nélkül valamennyi lap – élclap, ismeretterjesztő vagy éppen a témát megemlítő földrajzi folyóirat is – elítélte. A búrok testvérmegjelenítése sokban volt köszönhető annak a korabeli párhuzamnak, amelynek révén az önálló nemzeti létük kivívásáért szabadságharcot indított európai országok sorába emelkedtek. A szimpátia különösen Magyarországon volt erős irántuk, ahol a nagyhatalmak által cserbenhagyott és leverte nemzet képe még ismerős volt az idősebb generáció számára. A *Borsszem Jankó* karikatúráján a szabadságot megtestesítő transzváli női alak legyilkolt képe, miközben a nagyhatalmakat jelző figurák hátat fordítanak és jóváhagyják Nagy-Britannia fellépését, visszatérő szimbólummá vált a századforduló éveiben (9. kép). A karikatúra a 10. oldalon jelent meg 1900-ban, amikor az élclap már 20 oldalas terjedelemben jelent meg hetente. Szignója nem beazonosítható.

A búr háború végül a civilizációs eszme mellett legtovább kitartó lapokban, így a *Vasárnapi Ujságban* is elhozta a gyarmatosítás kritikáját. Bornemisza Pál egy 1902-es visszatekintése szerint „az európai hatalmaknak egymás között a felett való versengése, hogy Afrikában protektorátusokat és oly szférákat szerezzenek maguknak, a melyek alapján befolyásukat mindig messzebbre terjeszthessék, – csak mintegy 15–20 évvel ezelőtt kezdődött s hogy egy ily óriás terület, mely rövid idővel ezelőtt még alig játszott a világpolitikában szerepet, – az európai hatalmak közt teljesen békés úton nyert felosztást: ez mindenesetre becsületére válik az Európa sorsát intéző diplomaták ügyességének”.³⁷⁶

A gyarmatosítás és egyáltalán a nagyhatalmi politika megítélésének változásáról nem kaphatnánk teljes képet, ha nem említenénk meg a századforduló másik nagy katonai vállalkozását, amiben már az Osztrák–Magyar Monarchia – pontosabban a századforduló óta Ausztria–Magyarország – csapatai is tevékenyen részt vettek: a kínai bokszerláadás leverésére szervezett nemzetközi akciót. A búr háború sajtókritikája ugyanis éppen ezzel a vele egy időben zajló konfliktussal együtt értelmezhető leginkább. Az első világháború előtt ez volt az utolsó olyan gyarmati ügy, amelynek rendezését a legszélesebb körű európai nagyhatalmi összefogásban valósították meg, ugyanakkor éppen ez volt az a „másik” gyarmati ügy is, amely a fenti karikatúrán is (9. kép) jól láthatóan elvonta a többi nagyhatalom figyelmét Nagy-Britannia dél-afrikai, búrok elleni fellépéséről.

---

³⁷⁶ Bornemisza 1902, 270.

A kínai bokszerlázadás 1900-ban robbant ki az országban jelenlévő és egyre növekvő európai befolyás ellen több tartományban is. A felkelőket a gyengülő császári hatalom képviselőjében támogatta a régens császárnő is. A felkelést 1901 augusztusában verte le Nagy-Britannia, Németország, Oroszország, Franciaország, Ausztria–Magyarország, Japán és az Egyesült Államok szövetsége. Ausztria–Magyarország részvétele a hadjáratban természetesen a politikai élclapokban kapta a legtöbb kritikát. Az ellenzéki lapok nyíltan nevetségesnek tartották a birodalom viselkedését, nagyhatalomként való fellépését. Az *Üstökös* például egyenesen nagyzolásnak tartotta a kínai jelenlétet 1900. július 15-én megjelent karikatúráján, amelyen a kettős monarchiát jelképező, gyerekméretű alak a felnőttként ábrázolt Nagy-Britanniától bekérletszkedik a nagyhatalmak mellé Kínába. A lap a szituációt férfi WC-t kereső, pisilő kisfiú esetéhez hasonlította (10. kép). A karikatúra Jeney Jenő készítette és a 12 oldalas kiadvány 3., vagyis második legrangosabb oldalán jelent meg, egész oldalas karikatúraként.³⁷⁷ A Mátyás Diák pedig így gúnyolódott: „(...) A.: Mi viszi Ausztriát Khinába, a Sárga folyam országába? B.: A többi foglaló-hatalmak iránti – sárga irigység.”³⁷⁸

A kormánypárti *Borsszem Jankó* ezzel szemben sohasem vonta kétségbe Ausztria–Magyarország nagyhatalomként való fellépésének jogosságát egy ilyen, összeurópai hadjáratban, ellenben bírálatában visszanyúlt a civilizálás ideológiájának felemlegetéséhez és ezzel a kínai eseményeket bekapcsolva a gyarmatosítás történetébe immár globális jelenséggént értelmezte azt:

„Nossza elő hadi-hajók
Kardok, puskák, ágyuk!
Végre most a sárga fajt is
Megcivilizáljuk.
A kultúra terjesztése
A mi küldetésünk:
Terjesztgetni tüzzel-vassal
Soha nem is késünk.

Mi vagyunk az Isten mási,
Mi nemes fehérek.
A fekete, vörös, barna
Meg a sárga – főreg.
Mienk legyen minden, amit
Eddig békén birt más.
Színes fajtát kiöldösni,
Az csak – főreg-irtás.
(...)”³⁷⁹

³⁷⁷ Jeney Jenő (1874–1942) grafikus, karikaturista. Az *Üstökös* számára 1896–1905 között készített karikatúrákat, de dolgozott a *Bolond Istóknak* (1894–1919), *Kakas Mártonnak* (1894–1912), *Borsszem Jankónak* (1898–1906) és a *Mátyás Diáknak* (1900–20) is. Lásd Gyöngy 2008, 149.

³⁷⁸ Alkalmi kérdések és feleletek. *Mátyás Diák* 12/17 (1899. április 23.), 4.

³⁷⁹ Civilizálunk. *Borsszem Jankó* 33/1698 (25) (1900. június 24.), 2.

Figyelemreméltó viszont, hogy a szövegben többes szám első személyt használt alkalmi verselőnk, és ezzel egy rövid versike erejéig a gyarmatosítás korábbi, összeurópai civilizációs küldetésének ideológiája átváltozott a gyarmatosítás álszentségének közös terhévé. Nem sokkal később, az új évszázad darabokra hulló és pártokra szakadó európai szövetségi rendszerében már a kormánypárti élclap sem vállalta a gyarmati antant hatalmakkal való közösködést többé. A századforduló utáni afrikai konfliktusok közül az élclapokban az 1905-ös első marokkói válság, az 1911-es második marokkói válság és az 1911–1912-es olasz-török háború emelkedik ki hírértékét tekintve. Egész oldalas karikatúrák az első marokkói válsághoz kapcsolódóan a *Kakas Mártonban*,³⁸⁰ a második marokkói válsághoz kapcsolódóan a *Kakas Mártonban* és a *Borsszem Jankóban*,³⁸¹ az olasz-török háborúhoz kapcsolódóan pedig szintén a *Kakas Mártonban* jelent meg – bár utóbbinak a *Borsszem Jankó* tematikus címlapot is szentelt.³⁸²

2. A bennszülöttek és az európai civilizáció

2.1. Az afrikai bennszülött legismertebb képe: a zulu harcos

Az afrikai hírekhez kapcsolódóan az egzotikus idegen kétféle módon jelent meg a magyar élclapokban. Már megjelentek a gyarmati események, leginkább hadjáratok, háborúk direkt interpretációi is, amelynek oka, hogy a nagyhatalmi pozíció és a birodalmi politika létjogosultságot adott a nemzetközi történésekhez való közvetlen hozzászóláshoz. Ezt a hozzáállást nevezhetjük, Alexander Honold szavaival élve a *világbanlenni-érzésnek*, amely az első világháborút megelőző évtizedekben fokozatosan kapcsolta be Afrika egyes területeit a magyar újságolvasó köztudatba.³⁸³ Az ilyen, gyarmati háborúkhöz vagy egyéb eseményekhez kötődő viccek, amelyben a nagyhatalmi figurákon túl már az afrikai bennszülöttek is megjelentek, leginkább szöveges viccek voltak, és csak kisebb számban

---

³⁸⁰ Az imperátor Marokkóban Kakas Márton 12/15 (1905. április 9.), 11. Jeney Jenő karikatúrája.

³⁸¹ Es ist erreicht” – A marokkói bonyodalom. *Kakas Márton* 18/28 (1911. július 9.), 5. Éder Gyula karikatúrája. Éder Gyula (1875–1945) festő, grafikus. 1904-től a *Kakas Mártonnak*, 1908-ban a *Bolond Istóknak*, 1912-ben a *Borsszem Jankónak* dolgozott. Benczúr Gyula tanítványaként főként festőként tekintett magára, portré- és freskófestészettel foglalkozott, karikatúrákat mellékes keresetkiegészítésként készített. Lásd Gyöngy 2008, 95. Marokkó. *Borsszem Jankó* 44/2284 (38) (1911. szeptember 17.), 3. Valószínűleg Homicskó Atanáz rajza. Homicskó Atanáz (1864–1916) grafikus, aki autodidakta módon tanult rajzolni, majd 1883-tól dolgozott élclapoknak, a vizsgált források közül a *Bolond Istóknak* (1883–1906), *Az Űstökösnek* (1884–92) és a *Borsszem Jankónak* (1884–1910). Lásd Gyöngy 2008, 142.

³⁸² A szerelmes talján. *Borsszem Jankó* 44/ 2286 (40) (1911. október 1.), 1.

³⁸³ Honold 2002, 105.

karikatúrák. Ezek a képi és szöveges viccek egyrészt az európaiakkal szembeszálló afrikaiak primitív és vad karakterét emelték ki, másrészt az eseményt az európai politika kontextusában helyezték el és a gúnyt leginkább a résztvevő európai hatalmak, Nagy-Britannia és Olaszország sorozatos kudarainak címezték. Ez a típusú vicc és karikatúra elsősorban a kormánypárti *Borsszem Jankó* sajátossága volt.

Az egzotikus idegen másik megjelenési formája inkább kisegítő szerepet játszott a magyar politikai élet eseményeinek és szereplőinek bemutatásakor. A főleg kormánypárti politikusok afrikai bennszülöttként való ábrázolása leginkább az olyan ellenzéki élclapokban jelent meg, mint a *Bolond Istók* vagy *Az Üstökös*, illetve 1905-ben, a rövid koalíciós kormányzás ideje alatt ellenzéki körökbe szoruló *Borsszem Jankó*-ban is feltűnt néhány ilyen karikatúra.

Az afrikai gyarmati eseményekhez kapcsolódó karikatúrák és szöveges viccek a korban természetesen nem számítottak a magyar nyelvű élclapok elszigetelt jelenségének. Ahogyan magukról az eseményekről a politikai és az ismeretterjesztő lapok főleg lapszemle útján értesültek, úgy az ilyen távoli eseményekhez kapcsolódó képi és szöveges viccek egy része is származhatott tisztán átvételből és magyarításból. Ezeket ma már nehéz visszavezetni eredeti forrásukhoz. Ugyanakkor a karikatúrák aláírásaiból tudjuk, hogy az egyes lapokhoz kapcsolódó kiváló rajzolók maguk is készítettek afrikai bennszülötteket ábrázoló karikatúrákat – a bennszülöttként ábrázolt politikusportrék kivétel nélkül így születtek meg –, mindazonáltal a hazai készítésű szöveges viccek és karikatúrák is a nemzetközileg általánossá vált afrikai bennszülött ábrázolás mintáját követték.

Az ábrázolás gyökerei hosszan nyúlnak vissza az európai kultúrtörténet évszázadaiba,³⁸⁴ de a 19. század közepén további változásnak indult az útleírások, felfedező utazások és az első brit hadjáratok hatására.³⁸⁵ Legfőbb jegyeivé a kannibalizmus, a poligámia, a rabszolgaság, a fanatizmus és a despotizmus váltak, leggyakoribb megjelenési formája pedig a bennszülött harcos lett.³⁸⁶ Jan Nederveen Pieterse szerint ennek egyik oka, hogy Afrika belsejének feltérképezése megváltoztatta a 18. századi bennszülött-képet. Mivel az új gyarmati területről érkező hírek elsősorban véres összecsapásokról és csatákról szóltak, az afrikai bennszülött képe elsősorban egyfajta ellenség-kép volt – és nagyrészt maradt is a gyarmati rendszer konszolidálásáig, egészen az első világháború végéig. Ezért „a gyarmatosítás *nemtelen vademere* mindenekelőtt harcos

³⁸⁴ A témához kapcsolódóan lásd például Debrunner 1979, 17–32 és Bitterli 1982, 52–60.

³⁸⁵ Az első afrikai bennszülött-ábrázolások a magyar lapokban a britek 1868-as abesszíniai és az 1874-es Asanti Birodalom elleni hadjárata idején jelentek meg.

³⁸⁶ Kuper 1993, 41.

volt. A *nemes vadember* képét korábban meghatározó erények, mint például a büszke agresszió, most újraértékelődve a kegyetlenség és brutalitás kifejezőivé váltak. A mezítelenség, amely korábban a tisztaság jelképe volt, most egyszeriben a primitív viselkedés jellemzőjeként a mértékletesség hiányát jelenítette meg. Az ellentét a *harcos* és a *katona*, vagyis a gyarmati ellenség és az európai hatalom megtestesítője között egyben a vadság és civilizáció közötti retorikai ellentétet is megjelenítette. (...) A harcossztereotípiájává a csaknem mezítelen bennszülött vált, a különös, archaikus pajzsával, aki inkább magányosan, mintsem csoportban mutatkozik, vagy ha mégis, csoportjaira a szervezatlenség jellemző. Vele szemben a katona uniformist visel, jól szervezett hadsereghez tartozik és a katonai fegyelem szerint cselekszik.”³⁸⁷

Ezek a sztereotípiák széles körben elterjedtek az európai sajtóban, de nemcsak az élclapok túlzásai folytán. A faji diskurzus elemei ugyanis mélyen átszöttek az egész 19. századi médiát: a tudományos folyóiratok írásaitól kezdve az ismeretterjesztő lapok illusztráción és a politikai napilapok haditudósításain keresztül az élclapokig, a reklámplakátokig, vagy éppen a korabeli útleírások, egykori katonák emlékiratainak borítójáig. A sztereotípiák megerősödése különösen három népcsoport ábrázolásával kapcsolható össze: a khoikoi, a szan és a zulu népekkel – vagyis akkori megnevezésük szerint a „hottentottákkal”, a „busmanokkal” és a „kafferekkal” –, vagyis éppen azzal a három népcsoporttal, akik a brit gyarmatosítás homlokterében éltek, és akik egyszerre válhattak annak legfőbb akadályozójává és civilizációs tárgyává is.³⁸⁸

A nyugati mintát követve a magyar nyelvű újságokban is az egyik legtöbbször ábrázolt afrikai népcsoport a zulu volt. Alakjuk megjelent a politikai élclapok karikatúráiban, a *Földrajzi Közleményekben*, valamint a *Vasárnapi Ujság* ismeretterjesztő cikkeiben. Ennek egyik oka, hogy az 1879-es angol–zulu háború eseményei maguk is vezető hírek számítottak a korabeli brit lapokban, majd néhány kellemetlen incidens jóvoltából széles körben elterjedtek az egész európai kontinensen. A dél-afrikai konfliktusról szóló hírek a magyar politikai napi sajtóban 1879 januárjától kezdtek megsokasodni, a britek január 22-ei isandhlwana-i vereségének hatására, amely több mint 1300 brit katona életét követelte. A sajtó túlzott érdeklődésének hatására Nagy-Britanniában „a tragédia a horror hullámát indította el a közvélemény körében, amely békeidőben ritkán mutatott bármilyen érdeklődést a katonaság iránt, most azonban a

---

³⁸⁷ Nederveen Pieterse 1992, 78–79. (Kiemelés K. E.)

³⁸⁸ Lindfors 2001, 55.

sajtóban megjelenő illusztrációk által az egyébként mértékletes viktoriánus családok maguk is átéltették, ahogyan a vad hordák lemészárolták az ő bátor embereiket”.³⁸⁹

Az esemény európai szinten is vezető hírré vált. A különös figyelem oka az volt, hogy az európai diplomácia éberrel figyelt minden lehetséges konfliktusforrást, amely a nagyhatalmak közötti erőviszonyokat megváltoztathatja. Így bár Dél-Afrika a bismarcki rendszerben egyelőre periférikus jelleggel bírt, ám mivel időközben a *Keleti kérdés* részeként Oroszország és Nagy-Britannia ellentéte Afganisztánban fegyveres konfliktussá alakult, az esetleges brit csapat-átcsoportosítások kihathattak ennek végére és ez által új alkupozíciókat teremthettek minden, a *Keleti kérdésben* érdekelt nagyhatalom, így a Habsburg Birodalom számára is.³⁹⁰

Ehhez hozzájárult, hogy a néhai III. Napóleon 23 éves, emigrációban élő fia, Napoléon Eugène Louis Bonaparte csatlakozott a brit utánpótláscsapatokhoz, majd egy szerencsétlen terepszemle során életét vesztette. Halála felkavarta a nemzetközi közvéleményt, és a zuluk vadsága – és a vele járó vérszomj, amelyet addig a természetes környezet által kikényszerített magatartásformának tartottak –, most a negatív, morális értelmezés hatására gonoszsággá vált az európai közvélemény szemében.³⁹¹ Az ártatlan, szerencsétlen fiatal herceg és kegyetlen, vad gyilkosainak szembeállítása hozzájárult a harcos afrikai vadakról szóló kép elmélyüléséhez és széles körű elterjedéséhez. A *Vasárnapi Ujság* által is bemutatott ábrázoláson a herceget a túlerőben lévő zulu harcosok gyűrűjében ábrázolja (11. kép). A kép valóságtartalmát, és így az ábrázolásmód hitelességét maga a *Vasárnapi Ujság* is kétségbe vonta, amikor megjelölte annak forrását: „Durand Godefroy jeles francia festő kompozíciója után közöljük azt a képet, mely a

---

³⁸⁹ Barthorp 1987, 89.

³⁹⁰ A Habsburg Birodalom a gyengülő török fennhatóság alól felszabaduló balkáni államok felé szeretne kiterjeszteni politikai és gazdasági érdekszféráját. A területen politikai és ideológiai alapon szintén érdekelt Oroszország, valamint Nagy-Britannia esetleges fegyveres lekötöttsége, illetve meggyengülése az afganisztáni területeken lehetőséget biztosított volna a területekről döntő diplomáciai fórumokon az tárgyalási pozíciók és erőviszonyok megváltoztatására.

³⁹¹ A fiatal herceg, aki apja bukása után anyjával brit földön kapott menedéket, már több európai konfliktusban is részt szeretett volna venni, hogy katonai tapasztalatot és elismerést szerezzen, az emigráns Bonaparte-párt elvárásainak megfelelően. Az, hogy korábbi kérelmeit diplomáciai egyeztetés után a királynő elutasította, ám dél-afrikai küldetéséhez hozzájárult, szintén a terület periférikus voltát támasztja alá. Mindazonáltal Lord Chelmsfordnak és a brit katonai vezetésnek Zuluföldön csak púpot jelentett a hátán a fiatal herceg, hiszen „valamennyien elfoglalt emberek voltak, akiknek sokkal súlyosabb gondjuk volt annál, hogy állandóan szemmel tartsanak egy türelmetlen ifjú embert, akinek egyébként semmilyen hivatalos pozíciója nem volt az egységben”. Halála még Isandhlwana 1300 halottjánál is jobban felkavarta a közvéleményt, „széleskörű horroret eredményezett Angliában és anglofőb hisztériát Franciaországban még a köztársaságpártiak között is”, így nem csoda, hogy a vezető európai lapok jóvoltából egész Európában szenzáció lett szerencsétlen terepszemléből. (Barthorp 1987, 143–145.) A magyar nyelvű lapok közül a *Vasárnapi Ujság* heti rendszerességgel számolt be a temetési előkészületekről és az özvegy, emigráns császárné dél-afrikai zárandoklatáról is.

szerencsétlen fiatal Napoleon herceg halálát ábrázolja. Szemtanú, ki a szomorú eseményről vázlatot készített volna, a dolog természeténél fogva nem volt jelen és senki sem fogja megmondhatni valóban, hogyan történt a megrohanás és halál, de a francia festő az eddig beérkezett adatok részletezései után alkotta meg művészi munkáját s nagyon valószínű, hogy e kép a valóságot megközelíti.”³⁹² Az, hogy a zulusok a már halottnak tűnő fiatal herceget dárdaikkal szurkálták, megerősíthette az olvasókban a zulusokról szóló kegyetlen, vad harcos sztereotípiáját. A *Vasárnapi Ujság* feltételezéséből kiindulva ez azonban a grafikus előfeltételezésén alapulhatott. A harcokat, vagy éppen a zulusok hagyományos harci táncát bemutató képeken (lásd például 13. kép) látni vélt vadság és agresszió továbbá biztos alapot nyújtott annak az európai hitnek a megerősödéséhez, hogy az afrikaiak kannibálok voltak.³⁹³

Az élclapok karikatúrái nagyrészt ezt a mintát követték. Maguk az események, illetve az események szereplői direkt módon csak a *Borsszem Jankóban* jelentek meg. Itt a zulusok bemutatása és Napóleon Lajos herceg szerencsétlenségének kifigurázása állt a túlnyomórészt szöveges viccek középpontjában. A szövegek többsége történeti és néprajzi leírást adott a zulu népről, reflektálva a napilapok tárcáinak és az ismeretterjesztő lapok leírásainak a tudományos művek felépítését követő stílusára. Mary Louise Pratt szerint elsősorban a felvilágosodás korában született útleírások öröksége volt, hogy egy népről történeti és néprajzi leírást adtak, megalkotva azokat a kategóriákat – vallás, kormányzat, jogszokások, életmód stb. –, amelyeken keresztül az európaiak is meghatározták saját társadalmukat és kultúrájukat. Ezek ugyanazok a kategóriák voltak ugyanis, amelyeken keresztül az európaiak önmagukat is meghatározták.³⁹⁴ Így ez a műfaji utalás önmagában is vicc tárgyaként funkcionált, kiemelve a zulusok primitívságát, egyben kihangsúlyozva a velük szembenálló civilizált angol seregek vereségét. Buzinkay Géza klasszifikációja alapján ezt a fajta viccet talán a „stílussal, műformákkal való játéknak” is nevezhetnénk, hiszen a vicc csattanójának lényegét éppen az adta, hogy a primitív afrikai nép történetét teljesen eltérő, a civilizált népek bemutatására alkalmas stílusban közölte.³⁹⁵

Dan Wylie Shaka király reprezentációjával foglalkozó tanulmányában rámutatott, hogy a zulu történelem tudományos szinten is éppen az 1879-es háború kísérte érdeklődésnek köszönhetően konstruálódott meg az európai ember számára, annak a megismerési folyamatnak a részeként, ahogy a terület és a nép is lassan elhelyezhetővé vált

³⁹² Napoleon herceg halála. *Vasárnapi Ujság* 26/27 (1879. július 6.), 427.

³⁹³ Codell 2006, 414.

³⁹⁴ Pratt 1992, 44.

³⁹⁵ Buzinkay 1983, 116.

az európai ember megkonstruált világképében.³⁹⁶ Hirtelen történeti és néprajzi tárgyú írások sora jelent meg az ismeretterjesztő és tudományos folyóiratokban, így az élcslapok ezt a fajta megnövekedett érdeklődést és médiafigyelmet is kritizálták egyben. Magyarországon ilyen ismeretterjesztő írások jelentek meg a *Földrajzi Közleményekben*³⁹⁷ és a *Vasárnapi Ujságban*³⁹⁸ is. Ezeknek az írásoknak a hangvétele nagyon hasonló volt. A zulusok történetének bemutatásánál a szövegek elsősorban a királyi család felemelkedésére és a jelenlegi uralkodó jellemének bemutatására koncentráltak. A *Borsszem Jankó* pedig ezt a mintát követve megalkotta a maga zulu történelmét, amelynek hangvétele a trágárságig fokozta a kegyetlenséget, a vérengzést és az ezzel összefüggő kannibalizmus jellemzését: „a zulu birodalmat I. Kannibál király alapította (...) fia, II. Kannibál király (...) alatta létesült a »zulu nemzeti husbank«, mely öt perczentes husláb szerint dolgozik, perczent gyanánt a lábujjakkból álló couponok szolgálván. (...) I. Zuluburdi a Locs-pocs folyóig terjesztette birodalmát s az emberek hizlalását magasabb fokra emelte. A hajadonsódar és hölgy-oldalas bőven jövedelmező kiviteli cikk lett. A kereskedelem alatta nagyot lendült. (...) I. Csetivájó ült a zulu trónra. Ő nem késett népének alkotmányt adni, melynek fő pontjai ezek: 1. Minden zulu pecsenyét választhat és pecsenyének választható. 2. E kettő közt minden esetben a király dönt. 3. A nép alsó (kövérebb) rétegei királyi uradalmat képeznek.”³⁹⁹

A *Borsszem Jankó* erősen britpárti lap volt. Ezekben a szövegekben a kannibalizmus túlzott hangsúlyozása nemcsak a zulusok vadságának és vérszomjasságának eszköze, de egyben a britekkel szembeni alacsonyabb rendűségüknek is kifejezője. A lap egyértelművé tette, hogy a zulusok januári isandhlwana-i győzelmét a véletlen művének tekinti és továbbra sem vonta kétségbe Európa vezető nemzetének civilizációs és technikai felsőbbrendűségét. Ezért továbbra is inkább a zulu király állt élcelődésének középpontjában, semmint a vesztes nagyhatalom: „Csetivájó igen erélyes és józan

---

³⁹⁶ Wylie 1997.

³⁹⁷ „A zulusok történeteiből semmit sem tudunk egy félszázaddal ezelőtti időig, mely időben Csáka király, a hatalmas zsarnok volt uralkodójuk. Sem ő, sem fivére Dingán, ki őt követte az uralkodásban, nem hagytak fiörököszt, mivel uralkodásuk alatt született minden gyermeköket azonnal megölették, nehogy felnővén, megfoszszák őket királyi széktől. Katonai zsarnokok voltak, kik a férfiakat harcra szoktatták, edzették és folytonos pusztítást és nyugtalanságot okoztak szomszéditörzseiknek.” (Vegyes közlemények. *Földrajzi Közlemények* 7 (1879), 80. – kiemelés K. E.)

³⁹⁸ „Kecsvájó atyjának versenytársává fejlődött. Panda hét fia közül leginkább Kecsvájótól tartott, s joggal. A pártot ütött fiu félve attól, hogy atyja talán valamelyik testvérét fogná helyette utódjául kijelölni, írtó háborút kezdett testvérei ellen. Ötöt közülök megvert, a legidősebbnek Umbulazinak kivételével mindnyájan el is estek a véres öldöklésben. Az életben maradt és elfogott Umbulazit elevenen megnyuzatta, s a vonagló hasára hangyákat és forró hamut szóratott; ztán feltörette bordáit és szívét katonáinak dobta, hogy megegyék.” (Zulu-földről. *Vasárnapi Ujság* 26/9 (1879. március 2.), 134. – kiemelés K. E.)

³⁹⁹ Zulu történelem. Délafrikai források szerint. *Borsszem Jankó* 12/584 (11) (1879. március 16.), 5.

fejedelem. Oly kevésbé dölyfös, hogy sajátkezűleg szúrja le alattvalóit. Csak egy kívánsága van: Angliát meghódítani. Erre már készül is régóta, s a zulu hajóhad már is tizenöt fateknőből áll s egy külön szakács-bizottság a király elnöklete alatt három év óta tanácskozik a fölött, miképen kell majd Beaconsfield lordot a királyi asztal számára elkészíteni?”⁴⁰⁰

Cetshwayo király kegyetlensége és vérszomjassága meghatározó eleme volt a zulukról szóló élceknek: „a mosdás teljes mellőzése nem tisztátalanság eredménye tehát, hanem bölcs népszokásban gyökerezik, s többek közt azzal a jó tulajdonsággal bír, hogy a fejedelem soha senki fejét meg nem mossa. Ha valaki főbenjáró bünt követ el, egyszerűen leüti a fejét, melyet csak a hátramaradt özvegyek s árvák mosdatnak meg könnyeikkel, ami teljesen kifutja. *A fejedelem maga fürdik, vérfürdőt használ, amely mindig fölfrissíti ő felségét.*”⁴⁰¹ Maga Sir Bartle Frere is, aki 1877 és 1880 között a britek főbiztosa (High Commissioner of Southern Africa) volt Dél-Afrikában, azt mondta, hogy Cetshwayo ka Mpande zulu király története „vérben íródott”.⁴⁰² Mindazonáltal nem volt ez mindig így, és R. L. Cope rá is mutatott arra, hogy csupán az 1877-ben megölt brit misszionáriusok esete óta kezdte a brit sajtó Cetshwayo-t vérszomjasnak ábrázolni, uralkodása legelejéről nem származtak ilyen jellegű ábrázolások.⁴⁰³ A *Borsszem Jankó* ábrázolása ugyanakkor nemcsak a brit sajtóban megjelenteket követte, de stílusa valójában nem állt messze a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság* korábban bemutatott, Cetshwayo-ról és a zulukról szóló leírásainak hangvételétől sem. A *Vasárnapi Ujság* inkább a despota kannibál király képét erősítette tovább: „bemutatjuk itt a hatalmas zulu királyt, Kecsvájót, a «világ urát», *ellenségei rémét, alattvalói ostorát.* (...) Midőn Sir Bartle Frére, a gyarmat kormányzója elküldé Kecsvájóhoz ultimátumát, vakmerő elbizakodásában [így szólt]: «Megyek az ütközetbe. Felfalok minden angol katonát, mint egy darab hust, és ha mindnyájukkal végeztem, étvágyam még mohóbb lesz, mint kezdetben.» Ilyen *hyena természettel* bír az a *kannibál*, kinek képét bemutatjuk.”⁴⁰⁴ Az alávaló, erkölcstelen természet kihangsúlyozása, a kannibalizmusra való utalás és az ostorral való uralkodás jelképei összekapcsolódnak a komoly hangvételű, szenzációhajhász bevezetőben. A szöveg a király arcképét vezette fel (15. kép), amely Edward Tilt munkája volt és 1879-ben jelent

---

⁴⁰⁰ Uo., 5.

⁴⁰¹ A zulu-kafferek. Népismereti kísérlet. *Borsszem Jankó* 12/581 (8) (1879.febr.23.), 2. (Kiemelés – K. E.)

⁴⁰² Idézi Cope 1995, 247.

⁴⁰³ Uo., 255.

⁴⁰⁴ Zulu-földről. *Vasárnapi Ujság* 26/9 (1879. március 2.), 134. (Kiemelés – K. E.)

meg *The Spanish and American Illustration* című lapban.⁴⁰⁵ A *Vasárnapi Ujság* nem jelölte meg a kép forrását, viszont a képhez tartozó szöveg az E.B. monogram alatt került közlésre, és feltételezhetően Erődi Béla írása volt, aki ebben az időszakban – sok más földrajzos kollégájához hasonlóan – dolgozott a *Vasárnapi Ujságnak* is.

Az angol nyelvű sajtó azonban csak addig démonizálta a zulukat, ameddig a háborús konfliktus tartott. A propaganda részeként a háború alatt a degenerált és démoni zulu ellenség képe általános volt a lapokban, a vérszomjas, kegyetlen király képe pedig központi figurájává vált ezeknek a leírásoknak. A háború lezárulását követően, Cetshwayo király fogságba kerülése után azonban változott a hangvétel: a szövegekben ember, a bukott, hősies afrikai király képe jelent meg inkább.⁴⁰⁶ A kegyetlen, vad király képe akkor változott meg végleg, amikor 1882-ben a király meghívást kapott Londonba. A korabeli leírások szerint nagy népszerűsége tett szert; a tömeg követte, akármerre is ment és a kíváncsiskodó londoniak sokkal inkább látták udvarias, angol szokás szerint öltözködő, mindig mosolygó úriembernek, mintsem vad kannibálnak.⁴⁰⁷

A magyar sajtó hangvétele – az élclapok kivételével – ezt követve szintén változott a háború lezárultával. A *Vasárnapi Ujság* – valószínűleg angol nyelvű illusztrált hetilapok lapszemlézése nyomán, ahogyan azt Cetshwayo portréja esetében is láthattuk – már nem egy ellenség, hanem egy fogságba került egzotikus uralkodó képét festette meg: „Csetevájó királyt Captownban őrzik, s érdekes híreket írnak róla Londonba. Méltósággal és önérzettel viseli sorsát.”⁴⁰⁸ A korábban kegyetlennek és vérszomjasnak ábrázolt királyt most erkölcsös, szelíd uralkodóként mutatja be: „Rendes körülmények közt kedélyes, vidám és jóindulatu férfi; azt mondják róla, hogy a zulu törvények és szokások által megkövetelt haláltételeket és más kegyetlenségeket csak kényszerítve hajtotta végre.”⁴⁰⁹ A király Európába kerülésével azonban nem változik az általános kép a vad afrikai bennszülöttekről, inkább a közelebből is megismert Cetshwayo-t távolítják el az Afrikában maradottak képétől. Kiemelik őt, hősiesítik és különállását bőrszínének világosabb tónusával is kihangsúlyozzák. 1884 februárjában bekövetkezett halálakor pedig a *Vasárnapi Ujság* gyászbeszéde az uralkodók méltó sorába emeli: „nem volt közönséges ember. oly társadalmi viszonyok közt növe fel, melyek a mieinkkel homlokegyenest ellenkezők s melyek valóban durva, barbár állapotok, a néger fejedelem nemcsak törzse

⁴⁰⁵ Az azonosítás alapja: <https://www.gettyimages.com> (2018. július 18.).

⁴⁰⁶ Nederveen Pieterse 1992, 80–81.

⁴⁰⁷ Barthorp 1987, 169. és Codell 2006, 413.

⁴⁰⁸ A zulu király a fogságban. *Vasárnapi Ujság* 26/42 (1879. október 19.), 678.

⁴⁰⁹ A fogoly zulu fejedelem. *Vasárnapi Ujság* 26/43 (1879. október 26.), 693. (Kiemelés – K. E.)

erényét, a hősiességet mutatta ki, de fokföldi fogsága s londoni tartózkodása alatt számos jelét tanusította nem mindennapi természetes tehetségének is.”⁴¹⁰

Az élclapokban ezzel szemben sokkal tovább élt a brit háborús propaganda által megrajzolt kannibál afrikai fejedelem képe. A *Borsszem Jankó* még 1890-ben is olyan versikével jelent meg Stanley útikönyvének tiszteletére, amely a kannibalizmust emelte ki az afrikaiak legfőbb jellemvonásaként, és ezt egészen a zulukig vezette vissza:

„Idyll.
Egy zulukaffer ül mogorván
Az Ararat-hegy tetején;
Nagy pápaszem ragyog az orrán,
De azért könnyezik szegény.

Egy szende szűz jár elméjében,
Ki meg nem érti könnyeit, –
A foga hó, a keble ében,
S jelenleg emberhúst eszik.”⁴¹¹

Az ellenzéki *Bolond Istók* inkább a kannibál afrikaiak képi megjelenítését részesítette előnyben a szövegekkel szemben: kevésbé foglalkoztatta a brit hadjárat kimenetele vagy az angol külpolitika, hiszen szinte mindig csak a magyar belpolitikai eseményekre és a kormánypárti politikusok kritikájára koncentrált; de rajzolóit is megihlette a zuluk iránt támadt felfokozott érdeklődés, és a humor új forrását látták abban, ha megszokott témájukat a közfigyelem aktuális fókuszának megfelelően új köntösbe bújtatják. Így kaptak a magyar kormánypárti politikusokat ábrázoló portrék új külsőt, és az angol–zulu háború eseményei kiegészítő, ám fontos szerepet játszottak a magyar bennszülött politikus karikatúrák megszületésében. Ezek a karikatúrák jóval túléltek a hadjáratot és a *Bolond Istók* legkedveltebb, visszatérő karikatúrái maradtak egészen a századfordulóig.

Fülemile Ágnes szerint a karikatúrák kialakulását általában befolyásolta a korábbi grafikai hagyomány.⁴¹² A zulu harcos karikatúrája, amely az afrikai bennszülött karikatúrák alapjává vált, ezzel összefüggésben szintén több forrásból született meg. Az *egzotikus vad* általánosan megkonstruált képéhez kapcsolódó „attribútum-szerű metonimikus jelek” többnyire a lándzsa, íj és nyíl, a meztelen vagy félmeztelen test és az azt díszítő tollak voltak,⁴¹³ amelyek a 19. században, az angol–zulu háború idején a zulu harcos jellegzetességeivé specializálódtak. A lapszemlézés módszerét használó nemzetközi sajtógyakorlat miatt a zulu-karikatúrák bejárták az európai sajtót. Ezek mellett azonban a

⁴¹⁰ Csetevájó halála. *Vasárnapi Ujság* 31/13 (1884. március 30.), 206.

⁴¹¹ Fületlen gombok. Etnographikus románczok. *Borsszem Jankó* 23/1193 (47) (1890. november 23.), 8.

⁴¹² Fülemile 2010, 29

⁴¹³ Fülemile 2010, 36.

magyar élclapok rajzolói más, korábbi forrásból is meríthettek saját rajzaikhoz. Az egzotikus vad képe már megjelent a felső-magyarországi jezsuita könyvtárak Nyugat-Európából származó, az amerikai őslakosokat tollkoronás, íjas, nyilas bennszülöttként ábrázoló könyveiben 17–18. században, majd innen átkerült a 18. századi földrajzkönyvekbe is.⁴¹⁴ Az ábrázolásmód azonban sokkal régebbi, egészen pontosan 1505-re datálható az első tollszoknyát viselő „amerindián” megjelenése egy színezett augsburgi vagy nürnbergi eredetű fametszeten.⁴¹⁵ A karikatúrák közül a szabadságharcot követően a legkorábbi hasonló ábrázolások *Az Űstökös* korai karikatúrái Otahajti (Tahiti) szigetének lakóiról (12. kép). Az ábrázoláson a „vadember” ábrázolásának attribútumai a következők: mezítelen felsőtest, mindkét nemnél hosszú haj, amit a nők teljesen kibontva viselnek, tollak a hajban, a misszionáriusénál felismerhetően sötétebb bőr. A szövegből derül ki, hogy a szigetlakók kannibálok. További korai ábrázolások a *Vasárnapi Ujságban* megjelent afrikai útleírások illusztrációi, így például a Livingstone útjáról készült rézkarcok. Az egyiken éppen a zuluk harci táncát örökíti meg a rajzoló még jóval az 1879-es angol-zulu háború előtt. A rajzon jól láthatóan feltűnnek a későbbi „zulu harcos” attribútumai is: a tollas fejdísz, az ovális pajzs, a rövid dárda. A táncolók állatbőröket és fűszoknyát viselnek, valamint a kép jobb alsó sarkában ábrázolt figura pajzsot tartó kezén karperecek is megfigyelhetők (13. kép).⁴¹⁶ Vagy akár Jules Verne Afrikában játszódó regényeinek – például a *Tizenötéves kapitány* – illusztrációi, amelyek folytatásban jelent meg a lapban. Az afrikai varázslót ábrázoló képen a harcosok ábrázolásához hasonlóan megtalálható a fűszoknya és a tollas fejdísz, amely azonban díszesebb és túlzóbb, mint a háttérben táncoló vagy az eddig bemutatott ábrázolásokon szereplő figurák öltözéke. A varázsló felsőtestén szintén nem visel öltözetet, kivéve a csengőkkel és kolompokkal ékesített nyakdísz. A figura kar- és lábpereceket visel, derekán további kolompok lógnak (14. kép).

Az ábrázolás módját tovább befolyásolta Cetshwayo kaMpande királyról vagy éppen a zulukról a háború alatt szintén a *Vasárnapi Ujságban* megjelent képek is. Az egyik az uralkodót fegyvertelenül ábrázolja, tompítva ezzel az erőszakosságáról szóló viccek életét, amely kedvelt témája volt a magyar élclapoknak is (lásd a következő fejezetben ezek részletes elemzését). A király felsőteste meztelen, de hajában szintén megtalálhatók a

⁴¹⁴ Sz. Kristóf 2012, 340.

⁴¹⁵ Lásd Mason 1998, 17.

⁴¹⁶ A kép a Livingstone utazásait összefoglaló cikkhez tartozik és valószínűleg Sámi Lajos tollából származó összefoglaló írás, ahogyan arra a cikket záró monogramból (S.L.) következtetni lehet. Kelet-afrikai képek. (Livingstone utirajzaiból). *Vasárnapi Ujság* 14/36 (1867. szeptember 8.), 443–444.

tollak, amely az eddig áttekintett ábrázolások alapján az egyik legfőbb jellemzője a „vadember”-ábrázolásoknak. Cetshwayo király a képen ékszereket visel: nyakdísz, fülbevalót, bal karján karperecet és gyűrűket (15. kép). A díszítések a korabeli olvasó szemében a női – a tollak miatt főleg a báli – öltözékre emlékeztethettek. A párhuzamot a *Borsszem Jankó* is észrevette, és a torinói *Il Pasquino*-tól kölcsönzött karikatúráján meg is jelenítette azt (16. kép). A zulu karikatúrákon így a korábban már kialakult formai jellegzetességek – ágyékkötő vászonból, levélből vagy állatbőrből, lepelruha, tollak a hajban, vagy tollkorona, kéz- és lábperecek – kiegészültek a dárdával és a hosszú, ovális pajzzsal. Ugyanakkor a sötétebb bőr, a fekete, göndör haj és az arc antropológiai jegyei hangsúlyosabbá váltak.

Azonban, ha ezt az általános, megszemélyesítetlen egzotikus idegen-ábrázolást és a magyar politikusok zuluként való megjelenítését állítjuk egymás mellé, jelentős különbségeket fedezünk fel. Először is a zulu figurája hirtelen egy bizonyos megszemélyesített alakká válik, és hogy felismerhetővé váljon az ábrázolt személy, a karakter elveszti az általánosított zulu-kép antropológiai jegyeinek nagy részét. A „zulu” kulturális attribútum jelölésére itt csupán a hiányos ruházat, a dárda és a tradicionális ovális pajzs utalnak, illetve egyéb olyan jelek, mint például Cetshwayo király nevének elferdítése a kísérőszövegben. A *Bolond Istók* 1879. október 26-án megjelent karikatúrája közepén Tisza Kálmán miniszterelnök áll ágyékkötőben, sötétre maszkírozott bőrrel, pajzzsal és dárdával a kezében, kormánypárti képviselők, közvetlen politikai híveinek körében (bal oldalán Wahrmann Mór, Csernátony Lajos és Falk Miksa országgyűlési képviselők ismerhetők fel, jobb oldalán a szövegben „Kalamajpalamajkájónak” nevezett politikus, Móricz Pál keni feketére cipőpasztával a pártba újonnan belépő Hegedűs Sándort. A háttérben a belső körbe szintén belépni kívánó, még fehér bőrű, de már bepiszkolódott „Czirkusi Ferraris”-t – valószínűleg Zichy-Ferraris Viktor grófot – utasítják vissza. A cipőpaszta bőrre kenése – amely a színházakban a mór szerepekhez való maszkírozással való hasonulásával állítható párhuzamba – itt egyfajta beavatási szertartásként szolgál a *Bolond Istók* szerint korrupt kormánypárti belső körbe való bejutáshoz (17. kép).

V.Y. Mudimbe fogalmi konstrukciójában az afrikaiak mezítelensége az európaiak szemében a gyermeki ártatlanság és tudatlanság, de egyben az alacsonyabb evolúciós lépcsőfok kifejezője is volt.⁴¹⁷ Ez az értelmezés nem használható a politikusokról szóló

---

⁴¹⁷ Mudimbe 1988, 49–50.

karikatúrák esetében, sőt, éppen az ellenkezője adja a vicc csattanóját. Alexander Honold már idézett tanulmányában megemlíttette, hogy az 1896-os bécsi asanti show alkalmával a nyugat-afrikaiaknak félmeztelenül kellett ücsörögniük az őszi időben, mert a közönség a primitívséggel kapcsolatban szerzett előtudása alapján ezt tételezte fel egyedül hitelesnek.⁴¹⁸ A hitelesség tehát a kulcsmotívum ezeknél a politikusportréknál is: a mezítelenség, amely leplezetlenül megmutatja a politikus valódi szándékait és pártállását. Azonban Honold gondolatában a mezítelenség tényéhez hozzájárult még egy, a bőrszínnel összefüggő rasszista sztereotípa is, miszerint a fehér bőr leplezetlenségével ellentétben a sötét bőr már eleve színezett, így viselőjének ruhaként („Kleidstück”) szolgál, ellátva azt a funkciót, amit a fehér bőrű embernél a ruha képvisel csak: a takarást.⁴¹⁹ Továbbfűzve ezt a gondolatot, az afrikai bennszülöttként ábrázolt politikusoknál a sötét bőr, amely önmagában rendelkezik a „leplezés” képességével, a politikai karikatúrában fontos szerepet kap: a korrupt politikus jelképévé válik, vagyis hitelesen (leplezetlenül) bizonyítja az adott politikus hiteltelenségét (leplezettségét).

Ezzel a képi konstrukcióval szorosan összefügg egy másik, a politikai karikatúrákon gyakran előforduló motívum is, a *szerecsenmosdatás* motívuma. A szerecsenmosdatás már nem számított újdonságnak az 1880-as években, sőt a viktoriánus kor egyik legrégebbi gyökerű, nemzetközi motívuma, ami már az 1860-as évek újra feléledő magyar politikai életének korai élcslapjának karikatúráin is megjelent. Az egyik ilyen, a Bolond Miskában 1861. június 9-én megjelent kép a szabadságharc után elsőként összeült országgyűlés két pártjának vitáját ábrázolja. Az országgyűlést az uralkodó azért hívta össze, hogy az általa birodalmi alkotmány-kezdeményezésnek szánt októberi diplomát, illetve a februári pátenst Magyarországon is elfogadtassa. Az országgyűlés két pártja annak mentén jött létre, hogy a véleményt az uralkodónak a hagyományos „fölrirat” formájában, vagy az 1848 előtti alapokkal szakító „határozat” formájában juttassák el. A *Bolond Miska* szerint mindez azon a tényen nem változtatott, hogy az oktrojáltnak tekintett alkotmányt, amely egy egységes Birodalmi Tanács létrejöttét tette volna lehetővé, a magyar országgyűlés nem fogadta el. A parlament lépése első lépésnek volt tekinthető azon az úton, amely hat évvel később a Kiegyezéshez vezetett (18. kép).⁴²⁰

Az angolszász eredetű motívum ismét divatos lett az afrikai bennszülött témájú politikus-karikatúrák elterjedésekor és így a megváltozott kontextusban a formai jegyek is

---

⁴¹⁸ Honold 2002, 119.

⁴¹⁹ Uo., 119.

⁴²⁰ A motívum szintén középkori eredetű, de a 19–20. században a reklámgrafikák is előszeretettel használták. A témáról bővebben lásd Nederveen Pieterse 1992, 195–198.

változáson mentek keresztül. Ugyanis – ahogyan azt fentebb is láthattuk – már megjelent a *szerecsenné kenés* motívuma is, mint az újonnan választott kormánypárti képviselők beavatási szertartása; vagyis az ellenzéki élclapok szerint korrumpálódásuk kezdete, aminek ábrázolása továbbra is a leplezéssel és az álcával, valamint az erkölcsi bemocskolódással hozható összefüggésbe, ahogyan azt feljebb, a 21. képen és a hozzá tartozó szövegnél is láthattuk. Fontos azonban megjegyezni, hogy a sötét bőr, mint a politikusok erkölcstelenségének szimbóluma sohasem kerül visszacsatolásra az afrikai eseményekről szóló direkt karikatúrák bennszülött ábrázolásaiban, vagyis az afrikai vezetőket kegyetlenségük és vadságuk ellenére sohasem ábrázolják megvesztegethető, gyenge államférfiaként.

A *szerecsenmosdatás* nemcsak a sötét bőrnek fehérre fordításakor történt, hanem egyedi jelenséggént a tetovált politikust is ugyanúgy mosdatás alá vehették például politikai irányváltása idején. Az egyik ilyen híres karikatúra például az író Jókai Mórt gúnyolja ki, akinek képviselőként folytatott, kevésbé sikeres és tiszta munkáját próbálta leplezni és tisztára mosni az érdekeltségi körébe tartozó *Pesti Napló* az *Üstökös* karikatúrája szerint. A szignó nélkül, névtelenül megjelent rajz Jókai Mórt ábrázolja az 1884-es országgyűlési választások évében, amint korábbi szónoklatainak tetovált nyomát a *Pesti napló* két munkatársa megpróbálja lemosni róla. Jókai 1884-ben a Krassó-Szörény megyei oravicai kerület képviselőjében jutott ismét képviselői mandátumhoz (19. kép).

A tetováltság, amely primitív jellemvonásként rokon értelmezést nyert a sötét bőrrel, a korabeli karikatúrákon tulajdonképpen meghatározott jelek tetoválását jelentette, amelyek az adott személy politikai elkötelezettségére utalt vagy a politikus jellemábrázolásának eszközéül szolgált. Példa erre Baross Gábor portréja a *Bolond Istók Mamelukok albuma* sorozatában 1878 februárjából: az akkor még politikusi pályájának elején járó, későbbi közlekedésügyi miniszter már ekkor a párt egyik vezérszónokának számított az országgyűlésben. A karikatúra a szónoklataira utal: kezében a zajkeltés eszközeivel, testén szónoklatainak tartalmi jegyeivel, melyben központi helyet foglalt el a kettős monarchia védelme (kétfejű sas motívuma). A fiatal politikust maga a – ruházatának jegyei alapján zuluként ábrázolt – miniszterelnök vezeti az orrára kötött láncnál fogva, háttérben a verklit tekerő Móricz Pállal (20. kép). A karikatúra névtelenül jelent meg a *Bolond Istókban*, de valószínűleg Jankó János munkája, aki a *Mamelukok albuma* több más karikatúráját is rajzolta.⁴²¹ Egy másik példa szintén a *Mamelukok albumából* a Krajcsik

---

⁴²¹ Jankó János (1833–1896) festő, karikaturista. A magyar élclapok legtöbbet foglalkoztatott rajzolója. Dolgozott *Az Üstökösnek* (1860–1890), a *Bolond Miskának* (1860–1875), a *Borsszem Jankónak* (1868–

Ferencről készült karikatúra 1879 áprilisából, amely a képviselőt ovális pajzzsal, levélszoknyában, amint hódolatát fejezi ki a bálványként ábrázolt Tisza Kálmán miniszterelnök előtt (21. kép). Krajcsik később nem lett meghatározó tagja sem a kormányzópártnak, sem pedig a miniszterelnök bizalmi körének, de az 1878–1881-es országgyűlési ciklusban kedvelt célpontja volt a *Bolond Istóknak*. A testére tetovált jelek egyrészt a politikai elköteleződésére utalnak (az uralkodó portréja a pajzson, a kétfejű sas a térdein), másrészt társasági életéről számolnak be (kártyalap a jobb vállán, sör, kolbász és sörkifli a mellkasán). Ezek az ábrázolások egyaránt előfordulnak világos és sötét bőr alapon – bár a tetovált világos bőr ábrázolása a korábbi, míg a sötét bőr és a tetoválás kombinációja a zulu politikus-karikatúrákkal egy idős –, a tetovált ember mosdatása pedig gyakorlatilag a két motívum, a tetovált politikus és a szerecsenmosdatásnak alávett politikus motívumának összekapcsolódásából született meg.

A bűneivel, korrupciós ügyeivel vagy éppen politikai elköteleződésének jegyeivel tetovált politikus szintén nem kizárólag a magyar karikatúrák sajátossága, de a szerecsenmosdatással és a fekete bőrű, korrupst politikusokkal való együttes megjelenítése különleges helyet biztosít ezeknek a karikatúráknak nemzetközi összehasonlításban is.⁴²² A politikusok afrikai bennszülötteként – sok esetben kannibálokként – való ábrázolása, valamint a *szerecsenmosdatás* és *szerecsenkenés* kombinált motívuma sokáig, egészen az első világháborúig a magyar kormánypolitikát bíráló karikatúrák legfőbb eszköze maradt. Akkor sem tűntek el az élclapokból, amikor az 1900-as évek elejétől a klasszikus politikai élclapok jelentősége csökkenni kezdett, mert az élclapok új nemzedékéhez tartozó *Mátyás Diák* és *Kakas Márton* is használta ezeket a figurákat.⁴²³ Az Afrika és az afrikai események iránti érdeklődés csökkenése sem befolyásolta különösebben ezt a divatot, ami azt mutatja, hogy a motívumok erősen beágyazódtak a világháború hozta bukás előtti magyar élclapok véleménynyilvánítási technikái közé.

1891), a *Bolond Istóknak* (1878–1891). A *Mamelukok albumát* 1878–1879 között rajzolta. Lásd Gyöngy 2008, 145–146.

⁴²² Lásd például Bernhard Gillam „Tattooed Man” karikatúra sorozatát James G. Blaine-ről, amely az amerikai *Puck* oldalain jelent meg 1884-ben (Thomas 1987).

⁴²³ Lásd például a sötét bőrrel és hangsúlyos, fehér szájjal ábrázolt politikusokat, például a Szilágyi Dezsőről készült karikatúrát a *Kakas Mártonban* (Folt, a mely tisztít. *Kakas Márton* 12/7 (1905. február 12.), 10, vagy Pap Géza ábrázolását a *Mátyás Diák* címlapján (A megvetett húsos fazék. *Mátyás Diák* 16/30 (1903. július 26.), 1. A *szerecsenmosdatás*, vagy éppen csak a *mosdatás* egyszerűbb motívuma is megjelent később is, például a koalíciós kormány idején a *Borsszem Jankóban* (Habár – . *Borsszem Jankó* 43/2246 (52) (1910. december 25.), 3.), vagy éppen a *Bolond Istók* egy korábbi karikatúráján, ahol a *szerecsenmosdatás* és a *szerecsenkenés* egyszerre jelent meg (A nagy anstrájer. *Bolond Istók* 19/7 (1896. február 16.), 6). A *szerecsenmosdatás* természetes a nyugat-európai mintát követve szappanreklámok témájává is vált, lásd például a Schlicht-szappan reklámait a *Vasárnapi Ujságban* (*Vasárnapi Ujság* 52/33 (1905. augusztus 13.), 536) és a *Borsszem Jankóban* (*Borsszem Jankó* 38/1975 (42) (1905. október 8.), 18).

2.2. Az afrikai bennszülött képe: vadság, kegyetlenség, kannibalizmus, szexuális túlfűtöttség, lustaság és gyermeki ostobaság

Noha a zulu háború fontos állomás volt az afrikai bennszülött harcos képi konstrukciójának fejlődésében, az afrikaiakhoz társított sztereotípiák, mint a vadság, kegyetlenség, despotizmus, kannibalizmus, olykor a szexuális kicsapongás a zulu háborúnál korábbi időszakra nyúlik vissza és tetten érhető az újságokban már vizsgált korszakunk kezdetén is.⁴²⁴ Nyugat-Európában a 19. század közepén vált általánossá a rasszizmus a sajtóban, és így a közvéleményben is és – ahogyan azt már korábban is láthattuk – ez biztosította a gyarmati hódítások ideológiai hátterét. Nicolas Bancel és Pascal Blanchard a francia sajtótermékek és tudományos folyóiratok vizsgálata kapcsán írta, hogy „mindenhol a sajtóban, az illusztrált lapoktól kezdve (...) a tudományos céllal megírt tanulmányokig (...) úgy ábrázolták az egzotikus népeket, mint az emberiség egy korai állomásának relikviáit. A szövegekben a *vadság* jellemzőivé váltak olyan tulajdonságok, mint a bestialitás, vérszomj, misztikus fetisizmus, öröklött ostobaság, és ez kiegészült a példátlan kegyetlenség folyamatos képi ábrázolásával, hitelt adva annak az elképzelésnek, hogy a birodalom legtávolabbi peremén az emberiség szintjét messze alulmúló népek élnek, akik valahol az ember és az állat közötti határvonalat képviselik.”⁴²⁵

A magyar sajtóban – köszönhetően a társadalmi élet és ezzel együtt a sajtó szabadságharc utáni lassú ébredésének is – az ilyen jellegű ábrázolások és szövegek az 1850-es évek közepén kezdtek ismét megjelenni az illusztrált (pl. *Vasárnapi Újság*) és a társasági lapokban (pl. *Hölgyfutár*). A sztereotípiák hazai elterjedésében azonban az 1860-as évek elejétől induló politikai élclapok játszottak igazán nagy szerepet. A zuluk ábrázolásának példáján már megfigyelhettük, hogy a tudományos, ismeretterjesztő és az élclapok írásai és illusztrációi között sok közös vonás volt ugyan, azonos ideológiai háttérből táplálkoztak, de az élclapok jellegükből adódóan felerősítették ezeket a sztereotípiákat. Az anyagok nagy része pedig a zulu király alakjára koncentrált, aki hősként, illetve olykor antihősként egymaga reprezentálta népét – bár éppen az ő

---

⁴²⁴ A kategóriák meghatározását Jan Nederveen Pieterse-től vettem át (Nederveen Pieters 1992, 78–79.)

⁴²⁵ Lásd Bancel, Nicolas–Blanchard, Pascal–Gervereau, Laurent (1993): *Images et Colonies*. Paris, ACHAC/BDIC. Idézi: Blanchard–Bancel–Lemaire 2008, 107. A hivatkozott források között a *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal* illusztrált lapok, a *La Nature* és *La Science amusante* tudományos folyóiratok és a *Le Tour du Monde* és *Le Journal des Voyages* ismeretterjesztő periodikák szerepelnek. (Saját fordítás – K.E.)

ábrázolása kapcsán lehetett a legnagyobb ellentétet felfedezni a *Vasárnapi Ujság* rézkarca és a *Borsszem Jankó* élcei kapcsán.

Az afrikai uralkodók gyakran kerültek az egy-egy népcsoportot bemutató írások fókuszába, és gyakran fordult elő, hogy adott népcsoport jellemzését az uralkodó jellege határozta meg. Az első ilyen jelentősebb ábrázolás 1868-ban, a britek abesszíniai (etiópai) hadjárata kapcsán jelent meg a magyar lapokban II. Tevodrosz etióp császárról. A brit hadjárat azért indult meg a hatalmát veszítő király ellen, mert Tevodrosz számos brit alattvalót – misszionáriusokat, polgárokat, magas rangú diplomáciai tisztviselőket – tartott fogva.⁴²⁶ A birodalom nemcsak alattvalói biztonságát, de Etiópia stabilitását is veszélyben látta a belpolitikai zavargások közepette. Tevodrosz alakja ellentmondásosan jelent meg a magyar sajtóban. A *Vasárnapi Ujság* még a hadjárat megkezdése előtt pozitívan méltatta az egyébként keresztény uralkodó jellemét és vonakodott hitelt adni a kegyetlenségéről szóló híreknek: „Mig barátja volt az európaiaknak, dicsérték szelid bánásmódját, magasztalták érdemeit; mióta pedig egyes európaiakkal rosszul kezdett bánni, nincs az a piszok, a mit rá ne szórnának. (...) értelmes és erélyes ember (...) folyton birodalmának felvirágoztatásán fáradozott (...) [de] hűtlen, rossz emberektől körülveve, napról napra jobban kifejlett benne a zsarnokság iránti hajlam s valóságos despota lett. Hogy azonban oly kegyetlen barbar-e, mint némelyek írják, s oly iszonyu tetteket visz-e véghez, mint némelyek állítják, sem tagadni, sem bizonyítani nem merjük.”⁴²⁷ A *Vasárnapi Ujság* képet is közölt a cikk mellé az uralkodóról (22. kép). A kép egy mezítlábas, lándzsás, de összességében is a korabeli európai mérték szerint teljesen felöltözött alakot ábrázolt.⁴²⁸ Ezzel szemben a *Borsszem Jankó* valamivel későbbi karikatúráján egy tollkoronás és fűszoknyás kövér alakká vált (23. kép). A karikatúra II. Tevodroszt kannibálként ábrázolja, amelyre a címen túl a kezében uralkodói jelvényként viselt konyhai eszközök (nyújtófa és habverő) is utalnak. A ruházata (tollkorona és fűszoknya) a *Vasárnapi Ujság* korai afrikai bennszülött ábrázolásaival mutatnak párhuzamot, például a zuluk harci táncát fentebb bemutató kép alakjainak ruházatával (lásd 13. kép). Ahogyan azonban azt Cetshwayo zulu király 1879-es ábrázolásainál is megfigyelhettük, a *Vasárnapi Ujság* Tevodrosz békés, méltóságteljes uralkodóként való ábrázolása teljesen eltér az élclapok képi és szöveges

---

⁴²⁶ Fage–Tordoff 2004, 310.

⁴²⁷ Tódor, az abyssíniai király. *Vasárnapi Ujság* 14/49 (1867. december 8.), 600.

⁴²⁸ Forrásmegjelölés a szövegre: „Duffon angol utazó, ki 1863-ban látogatást tett nála, következőket ír...” (Uo.). Magához a képhez nincs külön forrásmegjelölés, az utazót nem sikerült beazonosítani. A cikk aláírás nélkül jelent meg.

ábrázolásaitól, amelyben erőszakos és vérengző kannibál uralkodóként jelenítik meg a császárt.

Tevodrosz keresztény afrikai uralkodó volt, a brit hadjárat hatására mégis elérte a hadipropagandában szembekerülő afrikai uralkodók végzete: kannibállá vált a vezető magyar élclapban is. A nyugat-afrikai birodalmakról, így a francia érközönába eső Dahomey-ről, valamint a brit érközönába eső Asanti Birodalomról és uralkodóikról még ennél is kedvezőtlenebb kép olvasható ki a korabeli magyar sajtóból. A kisebb-nagyobb francia katonai vállalkozások az 1860-as évektől kezdve a *Vasárnapi Ujság* nem állandó, de rendszeres szereplőjévé tették az országot. A hadjáratok, és így a sajtófigyelem csúcspontja azonban kétségkívül a végső, 1892–1894 közötti francia–dahomey-i háború volt, amelynek során a franciák végleg pacifikálták uralmuk alatt a területet. Nem mondhatjuk azonban, hogy a hosszú és megkülönböztetett figyelem kizárólag a hadjáratoknak szólt volna és a francia propaganda egyedüli érdeme lenne. A királyi udvar élete és a dahomey-i társadalom ugyanis számos olyan sajátossággal bírt, amely az európai, így a magyar olvasó fantáziájában is a legmesszebbmenőkig megtestesíthette mindazt, amelyet egy valamire való egzotikus afrikai birodalomról el lehetett képzelni a korban.

Az egyik ilyen „sajátosság” az emberáldozatok gyakorlata volt. Nederveen Pieterse szerint a Dahomey-jel szembeni „európai agresszióra a fő mentség a vadság volt és visszatérő kifogásként jelent meg az emberáldozat gyakorlása. A gyarmati hadjáratokat az illusztrált sajtóban gyakran megelőzték vagy kísérték olyan cikkek, amelyek elég naturális képet festettek ezekről az emberáldozatokról.”⁴²⁹ A *Vasárnapi Ujság* ismét követte a nyugat-európai illusztrált lapok trendjét, és már 1863-ban így mutatta be az országot: „Dahomeyország (Afrika nyugati részében) borzasztó emberáldozataival vívott ki hírnevet Európában.”⁴³⁰ 1864-ben, a nagy érdeklődésre való tekintettel, *Az Űstökösben* megjelent Jókai egy kevésbé ismert novellája is, *Juida* címmel. A Dahomey-ben játszódó történet a vadságon túl olyan sztereotípiákkal volt tele, amelyek a dahomey-i uralkodó körének más jellegzetességeire utaltak. Jókai arról írt, hogy „háromszáz hatvanöt felesége volt a dahomeyi királynak”, megerősítve ezzel az egzotikus többnejűségnek a keleti uralkodóktól már jól ismert mítoszát; olyan, a szexuális kicsapongásra utaló egyéb megjegyzések is felbukkantak a novellában, amelyek szintén a *Kelet*-tel vontak párhuzamot: „egy leányképű ifju, (...) kit az éjszakai dalhangok, a szultán kertéből, mámorba ejtettek...”⁴³¹

⁴²⁹ Nederveen Pieterse 1992, 80. (Saját fordítás – K.E.)

⁴³⁰ Ujabb emberáldozatok Dahomeyban. *Vasárnapi Ujság* 10/1 (1863. január 4.), 11.

⁴³¹ Jókai 1864, 34.

Jókainak a szexuális túlfűtöttségre és az uralkodó többnejűségére való utalásai mind egy dologra vezethetők vissza: a dahomey-i hadsereg speciális női egységére, vagy ahogyan a korabeli európai köznyelv nevezte őket: a „dahomey-i amazonok”-ra.⁴³²

A leírások jellege az ezt követő harminc évben mit sem változott, sőt, az 1892–1894-es háború kapcsán még fokozódott is negatív megítélésük az újságok hasábjain. 1892-ben a *Vasárnapi Ujság*, a Kelet-ről kialakított évszázados képpel való párhuzama hangsúlyozásaként „hirhedt szultánság”-nak nevezi Dahomey-t, amely „véres áldozataival s harcziás amazonjaival (...) már egy század óta messze földön ismeretes volt, mint Afrika egyik legvadabb országa.”⁴³³ Az emberáldozatok és a kegyetlenségek bemutatásában a *Földrajzi Közlemények* is versenyre kelt a *Vasárnapi Ujsággal*, hiszen a sajtófigyelmet kihasználva a Földrajzi Társaság vendégül látta a párizsi sajtó egyik, az eseményeket a helyszínről közvetítő levelezőjét is, aki 1894. május 20-án előadást tartott a társaság ülésén. Az előadása természetesen megjelent a *Közlemények* következő számában. A „Tinayre Ábel” néven nevezett tudósító így számolt be a szertartásokról: „...megnéztem egy ember koponyákkal padolt templomot. Közepén véres oltár volt és a falakon véres kezek nyomai. A szertartások korában itt Béhanzin és fétis papjai százakat vágtak le a szerencsétlen foglyok közül. (...) A szertartások idejében a királyi palota teraszáról vitték a főtérre az áldozatokat erős bilincsek közt kasokban. Mikor a megrémült és elkínzott áldozatokat földre tették, a fétis papok a tömeg viharos tetszése közt szegték azok nyakát. Béhanzin amazon és harcziós testőrségétől körül véve vett részt. Egy szemtanú állítja, hogy látott amazonokat, akik még egész véres sziveket, melyeket az áldozók a nép elé dobtak, harapdosták. Máskor Béhanzin egy medenczét ásatott, melyet rabszolgák vérével töltött meg, hogy rajta egy arany csolnakban hajókázzék.”⁴³⁴

A „dahomey-i amazonokat” a *Földrajzi Közlemények* egy másik írásában – igaz, Alfred Burdon Ellis *The E’we-speaking peoples of the Slave Coast of West-Africa* című, 1890-ben megjelent könyvének bemutatása kapcsán, a műből idézve – egyenesen a véredekhez hasonlította.⁴³⁵ A könyv nyomán részletesen jellemezték a király és az amazonok kapcsolatát is: „A zsarnok királyok a kiválogatott amazonokat saját nejeiknek tekintették és így azokhoz többé kivégeztetés büntetése nélkül senkinek sem szabad nyulnia. Az amazonok nem mehetnek férjhez, de a király tetszése szerint válogathat

---

⁴³²A „dahomey-i amazonok” a dahomey-i hadsereg csupa nőkből álló speciális katonai egységének európai elnevezése volt.

⁴³³Egy néger király. *Vasárnapi Ujság* 39/51 (1892. december 18.), 866.

⁴³⁴Tinayre 1894, 354–355.

⁴³⁵Ethnographia. *Földrajzi Közlemények* 20 (1892), 145.

közöttük. Az elbukott nőt a palota kapujánál alkalmazott Vo-sesa nevű helyen csábítójával együtt kivégzik. (...) Az amazonoknak büszkesége, hogy a hadjáratból minél több diadaljelvényt hozzanak magukkal, különösen foglyokat, emberi fejeket és állcsontokat. Vadságukban egészen érzéketlenek a szenvedéssel szemben. Megtagadják a segítséget a sebesült foglyoknak és azokat a foglyokat, kiket rabszolgáknak használni nem lehet, éheztetik, míg elpusztulnak.”⁴³⁶

A háború tetőpontján dahomey-iek egy csoportja Európába került és 1892 júliusában a budapesti állatkertben is bemutatkoztak. A *Vasárnapi Ujság* tudósítója a korábbi híradások jellemábrázolásainak nyomát kereste rajtuk és nem túl hízelgő, de gúnyos képet festett a valós találkozásról: „világszerte híres a dahomeji vérszomjas néger király női testőrsége, mely félelmet nem ismer, s a legbátrabb, legvitézebb szomszéd vad törzsek erős férfi harcosait is rendesen megszalasztja, sőt a gyorspuskás európai katonákkal is bátran szembeszáll. (...) Arcvonásaik határozottak, bátrak, de semmi visszataszító kegyetlenség, vadság nem látszik rajtuk, pedig ez amazonok kegyetlensége általában ismeretes (...). Hogy mennyit fognak e derék hölgyek európai utjokban megszelídülni, azt nem tudni, hanem hogy megvan bennük a civilizációra való hajlandóság és tehetség, mutatja az, hogy a krajczárt a hatostól már is nagyon meg tudják különböztetni s hogy az európai hadászati tudományok iránt is fogékonysággal bírnak, mi sem bizonyítja fényesebben, mint az a kétségbe vonhatatlan tény, hogy a virginiait már ép oly szakértelemmel elszívják, mint akármelyik közös hadseregbeli bakakáplár.”⁴³⁷ (Az újságban a szöveghez megjelent illusztrációként lásd 24. kép).

Annie E. Coombes egyetért Jan Nederveen Pieterse-vel abban, hogy a dahomey-i társadalom „degradált társadalomként” való ábrázolása az illusztrált lapokban az európai büntetőhadjáratok következménye és velejárója volt elsősorban, és a háborús propaganda a szöveg és kép kombinációját együttesen használta a kellő hatás eléréséhez.⁴³⁸ Coombes ugyanitt Abomey városának vérengzésekkel teli bemutatásának módját „degenerált topográfának” nevezi.⁴³⁹ Mindazonáltal a dahomey-i királyság és az ellene folytatott francia háborúk bemutatása sokban hasonlított az 1879-es zulu háború bemutatásához a lapokban. Különösen igaz volt ez a király, Béhanzin alakjának megjelenítésére, amely bizonyos szempontból követte Cetshwayo karrierjét az európai lapokban. 1892-ben ugyanis, az utolsó hadjárat kezdetekor még „a zsarnoki vérengzéseiről ismert Behanzin

---

⁴³⁶ Uo., 146.

⁴³⁷ A dahomeji amazonok az állatkertben. *Vasárnapi Ujság* 39/31 (1892. július 31.), 539–540.

⁴³⁸ Coombes 1994, 11–12.

⁴³⁹ Coombes 1994, 14.

király”-ról írt a *Vasárnapi Ujság*.⁴⁴⁰ Ezzel szemben egy 1897-es martinique-i találkozásuk alapján osztrák–magyar tengerésztisztek így jellemezték a fogoly királyt a *Földrajzi Közleményekben*: „Behanzin hatalmas, óriás alak, erélyes arczzal s királyhoz illő tartással; az osztrák–magyar tiszteket nagyon barátságosan fogadta ablaktalan nagy szobájában, melyben feleségével és gyermekeivel együtt lakik. Behanzin kezét fogott minden egyes tiszttel, az asszonyok és gyermekek pedig meghajtották magukat előttük. Behanzin azt mondta, hogy sok szépet hallott Budapestről és Bécsről és sajnálja, hogy ezt a két várost nem látogathatja meg. Az osztrák–magyar monarchiáról nagyon helyes fogalmai vannak és tudja, hogy a két független országnak közös uralkodója van.”⁴⁴¹

Az asantikról ennél jóval megosztottabb kép olvasható ki a lapokból, bár a két birodalom földrajzi közelségéből adódóan gyakran próbáltak meg párhuzamot vonni köztük és Abomey lakói között. Az Asanti Birodalom 1873–1874-ben került igazán a *Vasárnapi Ujság* olvasóinak érdeklődési körébe, a britek harmadik nagy hadjárata kapcsán. Sámi Lajos ismeretterjesztő cikkében egyszerre nevezte őket „bátor és hatalmas afrikai népnek”, „miveletlen ashantiknak” és „vad népnek”; ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy „az ashantikak még ellenségeik, az angolok is értelmes és bátor néger fajnak mondják, kik szellemi tekintetben jóval fölül állanak az Arany-part többi néger törzseinél. Bár ők is épen oly feketék, mint a többi néger, mindamellett sokkal csinosabb testalkatúak s nem ritkán lehet látni mind a nők, mind a férfiak közt klasszikai szabályosságú arcokat, római sasorral s görög homlokkal.”⁴⁴²

Az, hogy a leírásokban az európai szemnek szabályosabb vonásokkal rendelkezőket kevésbé civilizálatlannak, „nemesebb bennszülöttnek” tartják, már korábban is megjelent a *Vasárnapi Ujság* oldalain.⁴⁴³ Itt a fizikai kinézet és a szellemi képességek összekapcsolódásával találkozhatunk az egyébként a *Földrajzi Közleményekben* is rendszeresen publikáló Sámi írásában. Sámi az Asanti Birodalom és a Dahomey-i királyság között a királyi temetésekhez rítusokban talál közös pontot és von le általánosító következtetéseket a két nép jellemére vonatkozóan: „a fejedelmek temetése Ashantiban is oly irtóztató mézárásokkal van összekötve, mint Dahomey-ban; átalán véve a föld kerekéségén sehol sem becsülik az emberéletet oly kevésre, mint e két afrikai államban.”⁴⁴⁴ Tizenöt évvel később, egy asanti csoport Budapestre látogatásakor, a személyes találkozás

⁴⁴⁰ Egy néger király. *Vasárnapi Ujság* 39/51 (1892. december 18.), 866.

⁴⁴¹ Magyar tisztek a dahomeji királynál. *Földrajzi Közlemények* 26 (1898), 126.

⁴⁴² Sámi 1873b, 587.

⁴⁴³ Például Ira Aldridge esetében, lásd Kicsindi 2006.

⁴⁴⁴ Sámi 1873b, 587.

hatására már más hangvétellű beszámoló jelenik meg a *Vasárnapi Ujságban*: „az asanti négerék *nem tartoznak Afrikának egészen vad népei közé*. A katonai szervezeten kívül erős polgári szervezetök is volt, a mit többek közt az is bizonyít, hogy fővárosukban, Kumasziban, annak feldulatása előtt 70 – 100,000 ember lakott s egy pár más város (...) még népesebbek. Emlékezetes és figyelemre méltó dolog az is, hogy az asanti kereskedők nemcsak a nyugotafrikai partokon levő franczia, holland és angol kereskedőkkel állottak közvetlen összeköttetésben, de Timbuktuba, Tripoliszba, sőt egyiptomi Szudánba is igen gyakran eljárak. Fő üzleti cikkük természetesen a rabszolga volt, melyet e harczi faj folyvást nagy mennyiségben volt képes szállítani, de a mellett iparcikkeket is termeltek, még pedig a négereknél feltűnő ügyességgel. (...) Földműveléssel is ügyesen foglalkoznak.”⁴⁴⁵ Sági Lajos már nem érthette meg a személyes találkozást. 1878-ban, hosszú betegséget követően hunyt el, 35 évesen.

A „nem egészen vad”, illetve *félvad* kifejezés többször is előfordul mind a *Vasárnapi Ujság*, mind pedig a *Földrajzi Közlemények* cikkeiben – de valójában egyik lap sem adott pontos definíciót arra, hogy mi különbözteti meg a *félvadat* a *vadtól* a civilizáció felé vezető úton. Ahogyan fentebb megvizsgáltuk, a félcivilizáltság, illetve a vadság és barbárság különböző fokait meghatározó evolucionista elméletek Spencer és Morgan nyomán az 1870–1880-as évekre elterjedtek Európa-szerte, így a magyar földrajzi körökben is ismertek lehettek. Ugyanakkor – például az ismeretterjesztő cikkek hatására – erősen popularizálódtak. A *Vasárnapi Ujság* írása kapcsán mindazonáltal a jelző szövegkörnyezetéből kiragadhatók olyan kifejezések, amelyek utalhatnak a szerző gondolkodásmódjára a kategóriák jellemzőinek meghatározásakor. A fenti idézetből ilyen jellemző kifejezések lehetnek a „erős polgári szervezet”, a „népes városok”, az „asanti kereskedők”, az ipari termelés meglétére utalás, illetve, hogy „földműveléssel is ügyesen foglalkoznak”. Az így megalkotott képben az adja az asanti társadalom civilizációs előrelépését szomszédjaihoz képest, hogy az európai társadalom számára ismerős elemek is megtalálhatók benne. Olyan elemek, amelyekkel a nyugati társadalmak önmagukat is leírták, és amelyek alapján önmagukat is civilizáltnak tartották.

A *félvad*, illetve az olykor vele párhuzamosan használt *félművelt* jellemzésekkel természetesen más népcsoportok – sőt uralkodók – esetében is találkozhatunk az említett lapokban. I. Toffa királyról például a francia–dahomey-i háború kapcsán az jelent meg a *Vasárnapi Ujságban*, hogy ő „már félig-meddig művelt néger ember.”⁴⁴⁶ A lap

⁴⁴⁵ Az asanti négerék. *Vasárnapi Ujság* 35/25. (1888. június 17.), 417–418. (Kiemelés tőlem – K.E.)

⁴⁴⁶ Egy néger király. *Vasárnapi Ujság* 39/51 (1892. december 18.), 866.

szomszédjával, Béhanzin dahomey-i királlyal állította szembe Porto Novo uralkodóját a cikkben, aki már 1863 óta francia protektorátus alatt élt. „Félig művelt” státuszának továbbfejlődésében hasonlóan kegyetlen, vérszomjas szokások akadályozták a királyt és népét, amelyeket a Dahomey-i Királyság, vagy éppen az Asanti Birodalom mindennapjairól is olvashattak a korabeli érdeklődők: „Porto Novo királya néhány év óta Franciaország fönnhatósága alá vetette magát. Ez nagy jótétemény alattvalóira nézve, kiket az élet és halál jogával fosztogatott és gyötört rendszeresen. A francia foglalás előtt, Porto Novóban, a Régisfelügyelőség (sic!) mögött volt a szent erdő, a honnan éjente a fájdalom nyögéseit hozta a szél. Toffa és fétisimádó hívei gyászos és véres istentiszteletet tartottak akkor ott. E pálmaerdőben hulla rothadt, melyeken a laguna kaimánjai tartottak lakomát. Egy európai, aki ismerősöm, egyszer egy szép fiatal fekete lányt látott ott, aki haldokolva vánszorgott, kiszaggatott emlőkkel. Toffa királytól még mindig rettegnék alattvalói.”⁴⁴⁷

II. Menelikről, Etiópia császáráról 1887-ben a következőket írta a *Földrajzi Közlemények*: „Ez az afrikai király, ki különben keresztyén vallású s az európaiaknak, főleg az olaszoknak barátja, egyike az újabb kor nevezetesebb afrikai hódítóinak.”⁴⁴⁸ A keresztyén uralkodó megítélése uralkodása elején jelentősen eltért II. Tevodrosz húsz évvel korábbi, háborús állapotok közepette született bemutatásától. Pozitív megítélésének egyik oka kétségtávolan keresztyén vallása, de míg Tevodrosznál, az angolok ellenségénél ezt kevésbé vette figyelembe az európai propaganda, Menelik esetében, aki az „olaszoknak barátja”, már jelentős szempontnak minősült. Harar elleni hadjáratát sem úgy értékelte a lap, mint két afrikai ország háborúját, hanem Meneliket „hódítóknak” nevezte és ezzel az európai gyarmatosító hódítókkal emelte egy szintre.

Ezt a törekvést támasztotta alá egy 1895-ös, szintén a *Földrajzi Közleményekben* megjelent kisebb írás is, amely egy Menelik által szervezett expedícióról szólt: „A Rudolf-tó vidékén járt ujabban Menelik király megbízásából egy expedíció, melynek feladata volt Kafa-tartomány délnyugoti részének kikutatása.”⁴⁴⁹ A földrajzi expedíciók Afrika belső területein eddig az európai haladás legfőbb jelzői közé tartoztak. A hír nem a *Vasárnapi Ujságban* jelent meg, nem a legszélesebb réteghez jutott el, ám az, hogy megjelent, jelzésértékű az afrikai uralkodók megítélésének különbözőségét figyelve. A *Vasárnapi*

---

⁴⁴⁷ Tinayre 1894, 348.

⁴⁴⁸ Harar jelenlegi állapota. *Földrajzi Közlemények* 15 (1887), 378.

⁴⁴⁹ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 23 (1895), 73.

Ujság továbbra is a „félműveltnek” nevezi Meneliket és alattvalóit.⁴⁵⁰ Pedig ez már az olasz hadjárat előestéje. Néhány hónappal később, az olaszok etiópiai hadjáratának tetőpontján egy árnyalatnyit változik a leírások szókészlete az ismeretterjesztő lapban is, a „félvad és tökéletlen fegyverekkel rendelkező abessziniaiak” átveszik a félművelt abessziniaiak helyét.⁴⁵¹ A cikk középpontjában azonban valójában a vesztes olaszok kigúnyolása áll. Így a *félíg műveltnek, félíg vadnak* tartott ország vadságának kihangsúlyozása itt nem csupán az európai nemzettel való szolidaritás jelzője, hanem – a britek zulukkal szembeni első vereségének mintáját követve – az olaszokkal szembeni lekicsinylés eszköze is egyben.

Menelik a legtöbb korábban bemutatott afrikai uralkodóval ellentétben nem fogságban, száműzetésben halt meg, miközben országát európai hódítók foglalták el, hanem királyként távozott és birodalmát utódaira hagyta. Így alakja ugyan végigment olyan változásokon az itthoni lapokban, amelyeket például Cetshwayo vagy Béhanzin esetében láthattunk, de a négus kedvelt alakja maradt a magyar lapoknak. Az érdeklődés hátterében nemcsak az olaszokkal szembeni ellenállásuk állt, hanem Menelik országának a Monarchia felé való közeledése is. Az első hivatalos etióp küldöttség 1907-ben járt Bécsben és Budapesten, amelynek valódi oka az 1906-os brit–francia–olasz szerződés lehetett, amely egymás között gazdasági érdekszférákra osztotta az országot; majd 1914-ben még egy delegáció érkezett, amelyet az uralkodó vezetett.⁴⁵² Ugyanakkor győztes hadjárata és sikeres uralkodása ellenére őt sem kerülhette el a századfordulón reneszánszát élő „ostoba néger” toposz, és a császárról ehhez hasonló hírek jelentek meg a *Vasárnapi Ujságban*: „Unalmában minden gépet vagy órát szétszed a nélkül, hogy ismét össze tudná rakni. Egy nagy süveg cukor, melyet egy angol tiszt házában meglátott, annyira megtetszett neki, hogy napokon át mint valami csodát bámulta.”⁴⁵³

A *félvadaknak* nevezett népek közül azonban az egyik legemlékezetesebb jellemzést a brit háborús propaganda adta Mahdi követőiről, amely az egyik leghosszabb, évtizedekre nyúló háborús konfliktust jelentette a Brit Birodalomnak Afrikában. A brit sajtó nyomán a *Vasárnapi Ujság* is „félvad népnek” nevezte a szudániakat, pontosabban *félvadság* alatt itt a „máhi fanatizált hadseregét” értette.⁴⁵⁴ A vallási fanatizmus volt tehát a szudániak jellemének vad oldala – a fanatizmus, amely oly sokáig ellenállásra készítette

⁴⁵⁰ Abessziniai hadjárat. *Vasárnapi Ujság* 42/52 (1895. december 29.), 866.

⁴⁵¹ Az olaszok veresége Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 43/12 (1896. március 22.), 183. (Kiemelés – K. E.)

⁴⁵² Lásd Szélinger 2008, 27. és Szélinger 2008, 31–32.

⁴⁵³ Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 51/29 (1904. július 17.), 496.

⁴⁵⁴ A szudáni lázadás. *Vasárnapi Ujság* 31/9 (1884. március 2.), 141.

őket a támadó britekkel szemben. A Mahdi egyik követőjéről, Osman Digna-ról szóló leírásban így olvashatunk erről a *Vasárnapi Ujságban*: „Ozman El-Digna, mint a mellékelt rajzból látható, mely őt Baker pasa ellen vonulva tünteti fel, igen egyszerű ember s e félvad ország más főnökeitől sem műveltség, sem külső megjelenés tekintetében nem nagyon különbözik. A fanatizmus s a több téren egymásután kivívott győzelem azonban most már rendkívüli hatalmat adott kezébe” (Az újságban a szöveghez megjelent illusztrációként lásd 25. kép).⁴⁵⁵

Az élclapok, amelyek szintén figyelmet szenteltek a szudáni hadjárat nagy horderejű eseményének, ismét túlszárnyalták az ismeretterjesztő lap stílusát. Különösen érdekes a *Bolond Istók* egyik karikatúrája, amely szokásától eltérően az esemény direkt interpretációjával jelent meg, nem bújta a magyar belpolitika köntösébe azt (26. kép). A karikatúra nyíltan britellenes, szembehelyezkedve a regnáló magyar kormánypártnak még az 1880-as években is tapasztalható, a britek politikájával szembeni szimpátiájával. A gordonka Charles George Gordon vezérőrnagyot jelképezi, aki a brit csapatok élén Kartúmnál vereséget szenvedett és maga is életét vesztette. Vallási fanatizmus helyett a mahdisták vadságát a képen egy táncmulatság jelképezi, ahol a szudániak mellett a táncolók között a zulukra hasonlító alakok is feltűnnek, amire a hiányosabb öltözetük, a lándzsa és az ovális, korábban csak a zuluk ábrázolásain látható pajzs utal. A két vereség között a párhuzam egyértelmű lehetett a lap olvasói számára. Mindazonáltal a vallási fanatizmus vadságként való értelmezése és megjelenítése a karikatúrán – II. Tevodrosz etióp császárnak és Cetshwayo zulu királynak a *Vasárnapi Ujságban* és az élclapokban megjelent képi vagy szöveges ábrázolásainak különbözőségéhez hasonlóan – itt is éles különbségeket fedezünk fel az ismeretterjesztő hetilap portréjához képest.

A vallási fanatizmus, a vérszomjasság és a kegyetlenség belefértek tehát a *félvadként* jellemzett népek karakterológiájába is, de a kannibalizmus csak a vadság kísérő jegyeként bukkan fel a szövegekben. A gyarmati hadjáratokat vezető országok propagandagépezete gyakran használta ezt az elemet a leírásokban, hogy „a meghódítottak állatiasításával legitimálja a hódítók brutalitását.”⁴⁵⁶ Így történhetett, hogy „noha a 19. század vége előtt semmit sem tudtak erről az erősen ritualizált társadalmi gyakorlatról [értsd: a kannibalizmusról], amely egyébként is elvértve fordult csak elő Afrika

⁴⁵⁵ A kép lapszemlézés útján került be a *Vasárnapi Ujságba*. Forrása: *The Graphic* 29/743 (1884. február 23.). A beazonosítás alapja: <https://www.gettyimages.com> (2018. július 19.).

⁴⁵⁶ Blanchard–Bancel–Lemaire 2008, 110. (Saját fordítás – K.E.)

szubszaharai részén, a *vad kannibál* képe széleskörűen elterjedt a korabeli médiumokban”, és az afrikai bennszülött legáltalánosabb jellemvonásává vált.⁴⁵⁷

A kannibalizmus volt az egyik legrégebbi a bennszülöttekkel kapcsolatos képzetek közül. Gyökerei messze visszanyúlnak az európai történelemben, egészen Hérodotoszig vezet vissza a szakirodalom, aki szintén a görög földtől távol élő bennszülöttek nememberi vonásainak hangsúlyozásaként használta.⁴⁵⁸ Valamennyi vizsgált magyar nyelvű periodikában és folyóiratban előfordul Afrikával kapcsolatban, bár megjelenésének módját finoman árnyalja az adott periodika vagy folyóirat jellege és a közlemények célja. A *Földrajzi Közleményekben* az 1870-es végén, a Henry Morton Stanley útjairól szóló híradásokban van leginkább jelen.⁴⁵⁹ Nem véletlenül, hiszen Stanley úti beszámolóí jelentős szerepet játszottak a kannibál afrikaiakról szóló képzetek megerősödésében az angol – és sikerének köszönhetően az egész európai – közvélemény előtt. Éppenséggel sikerének egyik zálogaként is szemlélhetnénk a kannibalizmust, hiszen az ismeretlen, „sötét” és titokzatos tájakról szóló beszámolók mit sem értek az európai olvasók szemében az emberevő szörnyekről szóló mesék nélkül. Ugyanakkor tény, hogy az afrikai kannibalizmus megítélésével kapcsolatos változás is a tudományos sajtóban indult el. A *Földrajzi Közlemények* német forrás alapján már 1881-ben is más hangnemben írt a korban csak „nyamnyamokként” ismert azandékról: „Dr. Junker a niam-niamok országába hatolt, s a vadnak és emberevő kannibáloknek híresztelt nép fővárosában Ndorumában barátságos fogadtatásra talált.”⁴⁶⁰ Ahogyan azt már korábban is láthattuk, a magyar szerzők tollából származó írások kissé lassabban követték a nemzetközi tudományos trendeket, de néhány évvel később már György Aladár is elismerően szólt a népcsoportról: „Általában a néger törzsek között nagy a hajlam a civilizációra és feltűnő, hogy a nemrég még emberevő fanok, nyamnyamok és monbottuk közt van a legtöbb értelmes és az európai szokásokat legjobban elsajátítani tudó ember. Az emberhus evők egyik csoportjánál, a nyamnyamoknál van a legjobb családi élet is s Schweinfurth egész lelkesedéssel beszél arról a gyöngédségről, melyet ez emberevő vadak nejeik iránt tanusítanak, a nő iránt, ki Afrika más vidékein még most is csak áruszámba jő.”⁴⁶¹ Az évtized végére azonban a *Közleményekben* is vitatni kezdték az afrikai kannibalizmus létét.⁴⁶²

---

⁴⁵⁷ Uo., 110. (Saját fordítás – K.E.)

⁴⁵⁸ Kuper 1993, 39.

⁴⁵⁹ Lásd például Stanley legújabb felfedezése. *Földrajzi Közlemények* 5 (1877), 350. és Stanley fogadtatása Fokvárosban. *Földrajzi Közlemények* 6 (1878), 32.

⁴⁶⁰ Expedíciók. *Földrajzi Közlemények* 9 (1881), 90.

⁴⁶¹ György 1883, 99–100.

⁴⁶² Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 16 (1888), 125.

A *Vasárnapi Ujság* szintén Schweinfurt-ra hivatkozva, de egészen más képet festett az afrikai kannibalizmusról. Írásában – egy illusztrált laphoz illően – aprólékos részletességgel mutatta be a szokást és a cikk szerzője – vagy éppen lapszemlézője – véleményének is hangot adva kommentálta is azt: „Dr. Schweinfurt híres utazó a mult évben szerencsés utazást vitt véghez a Mombuttu és Niam-Niam országok belsejében, melyek tudvalevőleg a felső Nil táján fekszenek. (...) Főzsákmánya 31 koponyából állott, melyeket nagyobbára mombuttui lakmározások maradákaiból szedett össze. Csupán sértetlen s ép példányokat szedett, mert különben kocsiszámra gyűjthette volna. *Ezen vadak nyers szenvedélye égbekiáltó.* Nunsu, a mombuttu királya, mindennap eszik emberhúst s emberei a náluk is vadabb fekete törzsekre formális vadászatot tartanak, mintha csak hajtóvadak volnának. Az elejtetteket mindjárt a helyszínen készítik el, husukat hosszú póznákon megszáritják, zsirjukat kieresztik; az eleven foglyokat pedig birkamódra tovább hajtják a vágóhidra. Ha egyes törzsekkel háborút üznek, úgy azt, bármennyire hihetetlennek látszik is a dolog, csupán az emberhus kedvéért teszik, nem pedig ellenségeskedésből. Hadi énekük órahossziglan tartó „puschio, puschio” kiáltásban áll, mely annyit jelent mint: húst! húst!”⁴⁶³

A hetilap, amely ismeretterjesztő jellegénél fogva különös érdeklődést mutatott a világban előforduló minden érdekességre, nemcsak a felfedezésekkel és az Európán kívüli területekkel kapcsolatban foglalkozott a kannibalizmus jelenségével. Az emberevés szörványos felbukkanása az Európai területeken – legtöbbször tragédiákhoz kapcsolódóan – valószínűleg nagyon megdöbbenthette a szerkesztőséget, amely kitűnik a hírekhez adott kommentárokból is. Az egyik ilyen kommentárban egy oroszországi eset kapcsán egyenesen „emberi szörnyeknek” nevezték az „elkövetőket” – éppen a britek 1879-es zulu hadjáratának idején.⁴⁶⁴

Az 1880-as évek végén a *Vasárnapi Ujság* nem követte a *Földrajzi Közlemények* példáját, és továbbra is írt a kelet-afrikaiak kannibalizmusáról: „azok a törzsek (...) csaknem kivétel nélkül emberevők, s a barbárság legmélyebb éjszakájában élnek. Így a főnökök halálakor egész sereg férfit és nőt temetnek e elevenen; a varázslattal vádoltaknak mérget kell inniuk; a hatalmasabb főnökök csekély okokból vagy épen szeszélyük szerint öldösködnek le alattvalóikat; a rabszolgakereskedők halálra verik vagy krokodilokkal etetik meg az elgyengült rabszolgákat; egy szóval, alig van valami nyoma, hogy a misszionáriusok, kik már két évtized óta laknak ezen a vidéken s a sok európai

⁴⁶³ Emberevők Kelet-Afrika belsejében. *Vasárnapi Ujság* 19/11 (1872. március 17.), 132. (Kiemelés – K. E.)

⁴⁶⁴ Emberevők Európában. *Vasárnapi Ujság* 26/31 (1879. augusztus 3.), 501.

eredetű kereskedő saját telepeiken kívül is elterjesztették volna a műveltséget s a szelidebb erkölcsöket.”⁴⁶⁵

Az idézett szövegből azonban valójában hiányzik maga az emberevés gyakorlata. Az „elevenen eltemetés” gyakorlata a temetési szertartásoknál, a méregivás általi halálbüntetés, a rabszolga-kereskedelem és a rabszolgakereskedők kegyetlenkedései mind olyan motívumok, amelyekkel számos korábban bemutatott népcsoportnál is lehetett találkozni a lapban – és amelyeket a vadság jellemzőiként használtak a leírásokban. Az *emberevés* tehát mindenféle konkrétabb utalás nélkül jelenik meg a szövegben, és így egyszerűen a *vadság* szinonimájává vált. A kannibalizmus témája legtovább az élclapokban maradt fenn. Nemcsak Afrikával kapcsolatban jelent meg, az egyik első ilyen kannibál-vicc Tahiti szigetére kalauzolta el az olvasókat képzeletben *Az Űstökös* oldalain, 1859-ben.⁴⁶⁶ Az afrikai kannibalizmussal kapcsolatos tudományos hírek elhalkulása ellenére a kannibalizmus reneszánszát élte a századfordulón az újabb generációs élclapokban, a *Kakas Márton* és a *Mátyás Diák* oldalain. Ezek a viccek azonban már egy általánosított bennszülött-képhez kapcsolódtak és nem konkrét földrajzi helyhez vagy népcsoporthoz, mint korábban, amikor az afrikai témájú szöveges vicceket és karikatúrákat legtöbbször egy-egy hadjáráshoz lehetett kapcsolni. A viccek középpontjában minden esetben az emberevés és annak a legkülönfélébb helyzetekben való megnyilvánulása állt, a kannibalizmus tehát nem kiegészítő szerepet játszott, hanem főszereplővé lépett elő esetükben. A viccek lehettek csak szövegesek is, például:

„Embrevők közt.

I. Embrevő: Mit csinálunk most, jumbó,
nincs mit ennünk?

II. Embrevő: Ne félj, Jumbó, van még a jégsekreényben egy darab hideg missionárius-karmonádli.”⁴⁶⁷

„Utolsó tanács.

Az embrevők főnöke szól az elfogott hittérítőhöz:

– Ha tetszik, hát írhat egy anzixot a családjának. Siessen, mert a víz forr!”⁴⁶⁸

De gyakori volt a képi és szöveges viccek kombinációja is, példa erre Feiks Jenő karikatúrája a *Kakas Márton* 1899. július 9-én megjelent számában, amely egy angol utazó

⁴⁶⁵ Négerek a Nyassza-tó vidékéről. *Vasárnapi Ujság* 36/2 (1889. január 13.), 26.

⁴⁶⁶ Kannibáli naivság. *Az Űstökös* 2/6 (1859. február 5.), 52. A vicchez tartozó képet és szöveget lásd feljebb, 16. kép.

⁴⁶⁷ Embrevők közt. *Mátyás Diák* 12/38 (1899. szeptember 17.), 4.

⁴⁶⁸ Utolsó tanács. *Mátyás Diák* 24/45 (1911. november 5.), 2.

és a kannibálként ábrázolt bennszülöttek találkozását mutatja (27. kép).⁴⁶⁹ A karikatúrán a bennszülöttek ábrázolásának jegyei a következők: göndör haj, fekete bőr, abból éles kontraszttal kiugró fehér nagy száj. Öltözkük fűszoknya, tolldísz a hajban, ékszerek (fül-, orr-, kar- és lábkarika, fejpánt). Eszközeik közt megtaláljuk a dárdát, íjat, bárdot és a pajzsot is. Kannibalizmusukat a szöveget alátámasztva az eldobott csontok is megerősítik. A trópusi környezetre a pálmafák utalnak. Az angol utazó elsősorban ruházatának típusjegyeiből: magasított, szafarikalapmódjára kendővel átkötött utazókalap, kockás nadrág és csíkos utazókabát. A karikatúra egyben az angol gyarmatos, és közvetve maga az angol gyarmatosítás kigúnyolásaként is értelmezhető. Az ábrázolásokon ilyenkor gyakran lehetett találkozni olyan attribútumokkal – például az ovális pajzs motívumával – amelyek az egykori zulu-ábrázolások velejárói voltak. Az alakok megrajzolásának módja ugyanakkor erősen követte a „néger” ábrázolásának Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is megváltozott stílusát; vagyis az alakok sematizáltabbak lettek, az antropológiai jellegek, mint például a száj, hangsúlyosabbá váltak és az egész ábrázolás kontrasztosabb lett, az árnyékoló színezés eltűnésével csak a fekete és a fehér ellentétén alapultak a rajzok.⁴⁷⁰

A kannibalizmus – akárcsak a vérszomj és a kegyetlenség, mint a vadság legfőbb jellemzői – elsősorban az afrikai bennszülött férfi képéhez kapcsolódott a vizsgált anyagokban. A nők alávetett helyzetét sok esetben párhuzamba lehet állítani a *Keletről* szóló korabeli képzetekkel: az alulöltözöttség, mezítelenség, poligámia és az ezzel összefüggő szexuális túlfűtöttség mind megtalálható a bennszülött afrikai nő megkonstruált képében a vizsgált források alapján is. A keleti uralkodók háreméhez hasonlóan az afrikai uralkodók többnejűsége állandó témája volt például a *Vasárnapi Ujságnak*. I. Prempeh asanti királyról azt írták, hogy 3332 felesége van, és alakját gyakran hasonlították össze Béhanzin dahomey-i király alakjával, akinek hadseregének női alakulatát – a „dahomey-i amazonokat” – előszeretettel mutatták be az uralkodó testőreiként, s ugyanakkor háremeként is.⁴⁷¹ Coombes szerint szembetűnő volt, hogy a később Porto Novo és Dahomey összevonásából született Benin gyarmattal kapcsolatban a francia és a brit leírások, valamint gyarmati kiállítások rendre szembeállították az afrikai nő küllemének szépségideálját (szépség) a vérengzéssel és erőszakkal, amely a beninieket nemzeti

⁴⁶⁹ Feiks Jenő (1878–1939) festő, grafikus, művészeti író. Első karikatúrái 15 évesen jelentek meg. Dolgozott a *Kakas Mártonnak* (1897–1914), *Bolond Istóknak* (1899–1918), *Mátyás Diáknak* (1900–1919), *Borsszem Jankónak* (1904–1918), *Mátyás Diáknak* (1909) is. Lásd Gyöngy 2008, 106.

⁴⁷⁰ Lásd például a századforduló reklámgrafikáját (Nederveen Pieterse 1992, 188–210).

⁴⁷¹ I Prempeh királyról lásd Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 44/25 (1897. június 20.), 400.

karaktereként (szörnyeteg) jelent meg.⁴⁷² De – ahogyan azt Nederveen Pieterse olyan találóan megfogalmazta – „a gyarmatosítás világa a férfiak világa volt. (...) Az egyik oldalon a bennszülött szépséggel, a másikon a kannibállal.”⁴⁷³

A poligámia és a vadak szexuális élete a korabeli tudományos lapokban is kedvelt témának számított. Olasz forrás alapján például a következő írás jelent meg 1883-ban a *Földrajzi Közleményekben*: „a szerves világban tényleg a szerelem az erők erője, s a házasság, mely a polgárosodás terjedése szerint többé-kevésbé üdvös, mindég tiszteletben fog tartatni. (...) A miveltség alsó fokán álló népeknél már nincs házasság. (...) A mi szerelmünk számtalan kedveskedés, sóhaj, csókolódzás s idilli ömlengéssel van egybekötve s mindez a polgárosodás munkája, tekintve, tekintve, hogy a vad állapotú ember szerelme az összes szerelmek közt a legállatiasabb. (...) ezen emberek nem éreznek oly finomul, mint mi, s ha énekeikben már szerelmi hurokat pengetnek, az *szokásaik megromlottságáról* tesz tanubizonyságot.”⁴⁷⁴

A vadak szexualitásával kapcsolatos képzeteket erősen befolyásolta továbbá az *néprajzi show-k* nyújtotta személyes találkozás élménye is.⁴⁷⁵ Az 1896-os budapesti asanti show kapcsán a *Vasárnapi Ujság* levelezője így írt: „Sokszor alig van rajtuk valami takaró, mert – aránylag – igen tiszták lévén, van mindig egy-kettő, aki nagy hévvel mosakodik a vizérben, mely telepükön át csörgedez. Van tehát mód tanulmányozni testalkatukat, s ez mára magában is megérdemli az 50 krajczárnyi belépti díjt, mivel e négerek mitőlünk annyira elütő emberek. De fokozza a látvány becsét a határozott esztetikai élvezet. Szébb idomokat alig lehetne találni. Főleg fürdés közben egy ily karcsú néger alak, a mint fénylik a róla lefutó víztől, valóságos eleven bronz szobor. (...) A mi testünk megszokta, hogy fel legyen öltözve, s öltözet nélkül ügyetlen, tétovázó volna. A néger járása-kelése ruha nélkül is természetes, s minden lépten más-más festői képpé alakul, mely az életből születik, s kincs lenne művésznak.”⁴⁷⁶ Több, a témával foglalkozó történész és antropológus szerint is ezeknek az utazó etnológiai bemutatóknak az egyik célja nyíltan az volt, hogy kielégítsék az európai közönség szexuális kíváncsiságát.⁴⁷⁷ „Ennek eredményeként úgy tűnt, hogy a

---

⁴⁷² Coombes 1994, 13.

⁴⁷³ Nederveen Pieterse 1992, 94. (Saját fordítás – K. E.)

⁴⁷⁴ A szerelem a vad népeknél. *Földrajzi Közlemények* 11 (1883), 326–327. (Kiemelés – K. E.)

⁴⁷⁵ Az angol *ethnographic showcase*-re nincs egységesen elfogadott magyar kifejezés, bár a *néprajzi mutató* kifejezés széleskörben elterjedt. Az elnevezés a Budapesti Állat-és Növénykert honlapján, az állatkert történetét bemutató leírásban található (<http://www.zoobudapest.com/konyvtar/tortenelmunk>, megtekintés: 2010. 07. 16. 11:32); és így nevezi Jóború Babett is szakdolgozatában (Jóború 2003, 4.), amelynek elkészítésekor az állatkert archív anyagaival dolgozott.

⁴⁷⁶ Egy darab Afrika Budapesten. *Vasárnapi Ujság* 43/35 (1896. augusztus 30.), 575.

⁴⁷⁷ Lásd Goldmann 1993, 54 és Blanchard–Bancel–Boëtsch Deroo–Lemaire 2008, 20.

vadember teste nagyobb szabadságot élvez, mint a közönségben bárkié, és ez vágyat gerjesztett a látogatóban. Hasonlóképpen a vadaknak tulajdonított, megszegett szexuális tabuk (mint a poligámia, a mértéktelen szexuális étvág és az incesztus), miközben fokozták a különbséget a mi és az ők között, egyben egy kevésbé korlátozott szexualitás lehetőségét is magukban rejtették, amely az egész században a fantázia kiapadhatatlan forrásának bizonyult.”⁴⁷⁸

A jelenség – túlzó jellegükből adódóan – leginkább az élclapokban érhető leginkább tetten. A *Borsszem Jankó* már a zulu háború idején, a *vad afrikai kannibál harcos* képzetének a magyar élclapokban befutott karrierje csúcán egyik legnépszerűbb rovatában az afrikai bennszülöttel kötendő házasság lehetőségét fejtegette: a vidéki dzsentrit megjelenítő Mokány Berci ezúttal egy az állatkertben megtekintett és átélt etnológiai showmúson szerzett élményeit meséli el a dombszögi kaszinóban, ahol a figura szerelembe esett az egyik bennszülött szépséggel, aki a „nyúbusok” hercegnője volt. A szöveg végén utalást találunk a magyar népmesék befejezésére is, miszerint a főhős végül elnyeri a sercenő kezét és vele apja fele királyságát. A szöveg kifordítja a népmesei frázist és prostitúcióra utaló befejezést kölcsönöz a leírásnak: „Invitáltak a nagy bográcsbol, onnan kapdostuk ki a duda szagu núbiai pecsenyét. Ebéd után lehuztam a gyűrűt az ujjamrul, oda jakasztottam a Muglu [értsd: a szövegben szereplő nő neve] tömpe orrába, hogy csak úgy fröccsentet bele. A két elefánt-bornyu diadal-ivbe hajtotta az ormánnyát, a széles füleikkel hűsset legyintettek felénk, föffintettek egy őserdeji himnyust, én meg büszkin lipködtem el a porta trijumfális alatt a sátorba. Vót rá gondom, hogy ne a teve pupján legyek. Kisűbbed oszt az öreg kirát félre szólítottam s el is emeltem tüle két töretlen provinczijájának az árát. Sirt bele – de jén nallküven odacsaptam neki tiz flóressét, megguberátam még eggyel és oda mentem, ahun szóll az igazi csöndes” (28. kép).⁴⁷⁹ Mind a szövegnek, mind pedig a hozzá tartozó ábrázolásoknak erős szexuális tartalma adta a vicc együttes csattanóját.

Testi adottságaikkal szemben az afrikaiak szerényebb mentális képességeivel kapcsolatos nézet sokáig tartotta magát. Az „ostoba néger” és a „lusta néger” képze

⁴⁷⁸ Uo., 21. Az egész jelenséget általában a *freak show*-k történetének egyik legmeghatározóbb epizódjára, Sarah (Saartjie) Baartman esetére szokták visszavezetni a kutatók. A korában, vagyis a 19. század elején csak „Hottentotta Vénusz” néven ismertté vált khoikhoi származású, rabszolgasorba született nőt fiatalon hozta át Európába egy mutatóványokkal foglalkozó brit felcser. A szerzők egyetértenek abban, hogy a nagy figyelem elsősorban olyan antropológiai sajátosságainak volt köszönhető, mint a steatopygia, vagy a macronymphia; de ez a fiatalon meghalt nő egyszerre volt „a szórakoztatás eszköze, a médiafigyelem tárgya, szexuális tárgy, szörnyszülött és tudományos tárgy.” (Boëtsch–Blanchard 2008, 62.) A témához lásd részletesebben még Gilman 1985 és Lindtfors 2001.

⁴⁷⁹ Mokány Berci a dombszögi kaszinóban. *Borsszem Jankó* 12/600 (27) (1879. július 6.), 9.

gyakran járt együtt és leginkább az amerikai rabszolgákhoz kapcsolódóan sokasodott meg a vizsgált forrásokban is az 1850–1860-as években.⁴⁸⁰ Az *ostobaság* és a *lustaság* nem ritkán ok-okozati összefüggésben állt egymással a forrásokban. A *Földrajzi Közleményekben* például azt írták 1894-ben – igaz, egy francia gyarmati tiszt élménybeszámolójában találkoztunk vele –, hogy „Porto Novo királyság nago-i vagy négerei nem oly értelmesek, sem oly bátrak, mint a dahoméiek. Nagyon renyhék.”⁴⁸¹ I. Toffa porto novo-i uralkodó értelmi képességeit – aki éppen ekkor lett az egyesített Benin új uralkodója – pejoratív módon hasonlóan rossz színben tüntette fel Tinayre: „vagy ötvenéves nagy néger ördög, elbutítva az alkoholtól s kimerítve a 150-200 asszonyból álló háremtől.”⁴⁸² A nézetet olyan neves tudósok is osztották, mint például Vámbéry Ármin, akivel kapcsolatban korábban már láthattuk, hogy erős brit szimpátiája ellenére mennyire nem volt barátja Afrika gyarmatosításának. Az afrikaiakról gyakran írt becsmérlően. 1883-ban Közép-Afrika lakóiról általában igen kedvezőtlen képet festett: „Ez, bárhol érintkezzék az európaival, attól csak a pálinkás üveget és minden egyéb vétket vesz át, de nem a nyugati műveltség előnyeit. Ott pedig, a hol magára van hagyva, a lustaság, a rendkívüli halandóság és minden társadalmi szellemnek teljes hiánya annyira meggátolták felvirágzását, hogy *Közép-Afrika nem az éghajlati kedvezőtlenségek, hanem a szerezsen vérében levő tunyaság és romlottság folytán a földnek leggyérebben népesített pontjaihoz tartozik.*”⁴⁸³

Az egyes afrikai népcsoportok, vagy általánosítva az afrikaiak hasonló jellemzése többször is feltűnt a *Földrajzi Közleményekben*. A magyar földrajztudósok és műkedvelő geográfusok két magyarázattal is szolgáltak a témában. A ritteri elveket követők szerint a lustaság – és a néha vele járó ostobaság is – a fizikai környezet, különösen a kedvezőtlen éghajlat következményének volt betudható: „a dualla néger, e vidék törzslakója, elég értelmes s eléggé hajlandó a művelődésre, különösen mióta a missionariusok megszelídítették őket: de egy nagy baja van, mely szintén összefügg az éghajlattal, a

---

⁴⁸⁰ Lásd például: „Jamaikában egy ültetvényesnek eszébe jutott, hogy a négereknek még utóbb megárthat ha tovább is, mint itt szokás, a terhet fejeiken hordják, a minthogy ez okból csakugyan meg is szokott görbülni válluk, miáltal a külalak látásra nézve sokat veszített, s némely mezei munkákra alkalmatlanná tette azokat: azért 100 talyigát rendelt meg, hogy rabszolgái civilizált és keresztyén módon hordhassák terheiket. A hajó a talyigákkal megérkezett s négereit odaküldé azokért, de ime, ki írhatná le bámulását, midőn a talyigák helyett 100 négert lát rendben magafelé közelíteni, kik fejeiken hozták a talyigákat.” (Külhírek. *Vasárnapi Ujság* 2/37 (1855. szeptember 16.), 295.)

⁴⁸¹ Tinayre 1894, 349.

⁴⁸² Uo., 348.

⁴⁸³ Vámbéry 1883, 10. (Kiemelés – K. E.)

rendkívüli restség.”⁴⁸⁴ A másik elképzelés szerint – az afrikaiak alacsonyabb tűrőképességének bizonygatásával – pszichológiai úton magyarázták a lustaságot.⁴⁸⁵

A restség, lustaság és a vele összekapcsolt ostobaság képzete egyes kutatók szerint ugyanúgy a gyarmatosítással – pontosabban itt annak civilizációs előmenetelében tapasztalt nehézségekkel – hozható összefüggésbe, mint az afrikaiak vad ellenségként való bemutatása.⁴⁸⁶ Az élclapokban különösen a századfordulón és azt követően jelent meg sok, főleg képi vicc ezekhez a vélt tulajdonságokhoz is kapcsolódóan. Ilyen volt például a *Mátyás Diák* egyik 1910-ben megjelent képvice, amelyen egy törzsfőnök és a felesége ismerhető fel. A törzsfőnök legfőbb ismertető jegye egy a hasán keresztben átvezetett szalag, amely az európai uralkodók vállszalagjára emlékeztethette az olvasót. A törzsfőnök megjelenése ötvözi az (általában funkció nélkül viselt) európai ruhadarabokat (cilinder, nadrág, lábvédő) és a bennszülöttek megjelenéséről meglévő sztereotip képzeteket (toll a hajban – most a cilinderen –, és a mezítelenség – most mezítlábra húzott cipővédő). A vicc csattanóját az adja, hogy a feleség új divatelemként az európai divat által az 1850–1860-as években a női ruhák alá alkalmazott abroncsot viseli, szintén az eredeti funkciója nélkül, meglévő ruházata fölé (29. kép). A viccek arról szóltak, hogy az afrikaiak hogyan interpretálják az európaiak egyes szokásait és igyekeznek utánózni azt. Nederveen Pieterse szerint ez a fajta humor az európai dominancia kulturális megnyilvánulásainak egyike volt, amelynek során a nevető megbélyegezte az ábrázoláson szereplő afrikait, és ezzel megerősítette a két kulturális világ közötti demarkációs vonalat is.⁴⁸⁷

A karikatúrák sokban hasonlítanak az amerikai polgárháború idején *Az Üstökösben* a felszabadított rabszolgákról megjelent karikatúrákhoz. A rajzon felszabadított amerikai rabszolgákat látunk, akik a korban divatos nagy női szoknyák alá való, azok megemelésére szolgáló abroncsot viselik kívül, saját ruházatuk felett (lásd 30. kép).⁴⁸⁸ A vicc csattanója, hogy a korban a divat, vagyis a civilizált öltözködés részeként számontartott ruhadarab helytelen viselete egyben arra is rámutat, hogy mennyire képtelenek lesznek a rabszolgák beilleszkedni a civilizált társadalomba felszabadításuk után. A két ábrázolás lényegi mondanivalója negyvenévnnyi eltéréssel is ugyanaz, de az ábrázolásuk módja már különböző. Míg a korábbi ábrázoláson kivehető a sötétre árnyékolt bőrű amerikai rabszolgánők arcvonásai, addig az afrikai bennszülöttekről szóló 1910-es ábrázolás már

---

⁴⁸⁴ György 1884, 373.

⁴⁸⁵ Lásd például Reményi 1889, 349.

⁴⁸⁶ Nederveen Pieterse 1992, 98.

⁴⁸⁷ Uo., 98.

⁴⁸⁸ Névtelenül megjelent karikatúra, de beazonosíthatóan Jankó János rajza, aki az időszakban *Az Üstökös* egyetlen karikatúrarajzolója volt.

inkább majomszerűnek mutatja az alakokat: teljesen fekete bőr és abból kontrasztosan kiemelkedő, hatalmas fehér száj jellemzi a figurákat, ahogyan az „ostoba néger” toposza is az afrikai gyarmatosítás során megváltozott a köztes negyven évben és átalakult az „ostoba afrikai bennszülött” toposzává. Mindkettő háttérében a kulturális – és gyakran faji alapúnak vélt – különbözőségek politikai indíttatású kihangsúlyozása állt. Másrésről viszont éppen a századforduló új szalon-éleclapjaiban találkozhatunk egy új vicc-típussal is: az „okos néger” alakjával. Ezek a viccek rendszerint egy történetet meséltek el képregényes formában, főszereplője pedig a találékony, furfangos afrikai bennszülött volt (lásd például 31. kép). Ezeknek a viccek a háttérében az is állhat, hogy az első világháború előtti utolsó években egyes területeken már jelentősen előrehaladt a gyarmati adminisztráció kiépülése. Ezzel párhuzamosan pedig, ahogyan a gyarmati hivatalnok békésebb figurája felváltotta a katonáét, az egykori vadember (savage) is „békés” lett, és bennszülötté (native) vált.⁴⁸⁹

A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy ezzel egy időben, szinte egymást követő oldalakon, ugyanilyen formában megtalálhatók az európai gyarmatos viszontagságairól, botladozásairól szóló képregényes történetek is, amelyen az európai – általában a ruházata alapján felismerhetően angol – gyarmatosító ugyanolyan módszerekkel és kreativitással kénytelen megoldani a helyzeteket, amelybe az afrikai környezet kényszerítette, mint bennszülött „honfitársa”, csak több-kevesebb sikerrel. Ennek egy példája, *Az Űstökös* 1890-es karikatúrája az angol utazókról. A képen egy angol utazó párt látunk trópusi környezetben. A pár származására a karikatúra címén kívül a magukkal vitt kellékek (pl. falióra lánccal), illetve a ruháik (szafari kalap és lovaglónadrág) is utalnak, valamint maga a szituáció, a teázás is árulkodó jel. A vicc csattanóját a pár ostobasága, környezetidegensége adja: az elefánt lábát egy hajlékony pálmafához kötik ki, amely, ha elszakad a kötél, visszahajlik és őket is eltalálja – összetörve a teázáshoz használ, szintén környezetidegen porcelánedényeiket (32. kép).

Vizsgált korszakunk végén – a közös európai összetartozás hamis érzetét keltő felfedezések lezárultával – a búr háború leverésének módja miatt csalódott magyar angolpárti lapok is egyre élesebb kritikát fogalmaztak meg a gyarmatosítókkal szemben. Egy új, kettétört Európa felé sodródott a világ, amelynek egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a lapokban a brit politikáról és művelődésről kialakult korábbi kép megváltozása volt a századfordulótól kezdve. Az 1899 és 1902 közötti búr háború

---

⁴⁸⁹ Lásd Blanchard–Bancel–Lemaire 2008, 110 és Fabian 1999, 62.

kulcsszerepet töltött be ennek a képnek a megváltozásában csakúgy, ahogyan korábban a felfedezések vagy a zulu háború annak széles körű elterjedésében.

3. A búrok és az európai civilizáció

3.1. Dél-Afrika képének változása a zulu háborútól a búr háborúig

Amint azt láthattuk, Dél-Afrikát 1879-ben, az angol–zulu háború kitörésekor, még az európai szövetségi rendszerben politikailag is csupán perifériaként jegyezték. A közvélemény számára továbbra is egy távoli, egzotikus helynek számított, ahol Európa vezető hatalma háborúba bonyolódott. A lapoknak alapos és kimerítő leírásokat kellett közölniük a területről, hogy az olvasók el tudják helyezni mentális térképükön a háború színterét és így megérthessék a konfliktus alapjait. A területtel kapcsolatos *távoli* és *idegen* attitűd azonban lassan megváltozott a századfordulóra, amikor is a második búr háború (1899–1902) alatt a legtöbbet megjelenített területté vált Dél-Afrika a magyar újságokban is. A térség „mentális közeledése” az 1880-as években kezdődött meg, amikor a magyar lapok a szenzációszámba menő gyarmati háborús eseményeken kívül is egyre több olyan helyi hírt jelentettek meg innen, amelyek egyben az európai országok előmenetelének fokmérői is voltak a korszakban. Ilyen jellegű híreknek számítottak a gazdasági és kereskedelmi hírek, mint például a gyémánttermelés gazdasági kimutatásai, a vasutak hosszának növekedése, a strucctenyésztés fejlődése és a tollak importjának változásai. Ehhez hozzájárult, hogy Jules Verne legújabb regénye, a Dél-Afrikában játszódó *Dél csillaga* 1884-ben folytatásokban is megjelent a *Vasárnapi Ujságban*. A közeledés oka egyrészt abban keresendő, hogy a terület az 1879-es brit hadjárat következtében széles körben ismertté és pacifikálttá vált. Második lépésként a gazdasági híreknek, a miattuk 1881-ben kirobbant első búr háborúnak, és Verne erről szóló regényének is köszönhetően a felfedezett gyémánt-, majd aranylelőhelyek bekerültek az európai köztudatba. Az 1879-ben még vadnak és civilizálatlannak bemutatott terület 1882-re a magyar újságok oldalain is megtelik európaiakkal: „Déli Afrika nagy része már civilizált vagy legalább a civilizáció némi hatását megérezte. Az angolok, portugálok s az itt nagy számmal letelepedett hollandik (boérok) a partokhoz közel egész kis művelt országokat alkottak

virágzó városokkal s még a vadak tartományai közt is van egy pár, mely a kereszténységgel együtt a civilizációt is elfogadta (...).”⁴⁹⁰

Éppen Dél-Afrika példáján követhető a leginkább nyomon, hogyan változott meg a felfedezésekkel és Afrika korai gyarmatosításával kapcsolatos *összeurópai civilizációs küldetéstudat*. Az 1870-es évek végén, az angol–zulu háború kapcsán még működött ez a szemlélet, a magyar újságok egy része nyíltan kiállt az angolok mellett, más része elől járt a zuluk degenerált, vad afrikaiakként való ábrázolásában. Az európai bevándorlással azonban, pontosabban az angolok és a búrok szembekerülése, majd első háborús konfliktusának következtében megváltozott az addig egységes *barát – ellenség* kép a térségben. A két szembenálló európai (származású) nép konfliktusa, különösen az érdeellentétek háttérében álló, a kapzsiság szimbólumává váló gyémánt- és aranybányák miatt a leírások fókuszában a *vad – civilizált; afrikai bennszülött – európai* ellentétek helyére a *kapzsi, gazdag angol – puritán, szegény búr* ellentéte került. Ezzel párhuzamosan a zuluk egyre kevesebbet szerepeltek a térségről szóló híradásokban, az összeurópai civilizációs küldetés eszméjének helyébe pedig lassan a brit gyarmatpolitika bírálata lépett. Dél-Afrika „közeledésének” folyamata tehát a gazdasági hírekkel kezdődött az 1880-as években, csakúgy, ahogyan az egykor Egyiptom esetében is történt, ahonnan az 1850-es évektől kezdve kezdtek az európai országokéhoz hasonló gazdasági és társasági híreket közvetíteni a magyar közvélemény felé. A hírek nagy része a napilapokban jelent meg, de a *Vasárnapi Ujság*, illetve a kereskedelmi és gazdasági földrajz előrehaladásában elkötelezett *Földrajzi Közlemények* is számot adott a legfrissebb statisztikákról.⁴⁹¹ A gyémántlelőhelyekről azonban ennél korábban, már közvetlenül 1867-es felfedezésük után is jelentek meg kisebb-nagyobb írások, főleg a *Vasárnapi Ujságban*. Ezeknek a korai leírásoknak a középpontjában azonban még a kincskeresés izgalma, kalandja és a terület egzotikumának kihangsúlyozása áll, illetve megjelenik bennük az európaiak megjelenésétől remélt civilizációs előrehaladás motívuma is: „A Jóremény foka mellett és mögött elterülő nagyobbára kopár vidékek (...) Európa és Észak-Amerika legiparosabb államaiból ezrével özönlöttek ide az erőteljes férfiak s néhány hónap alatt már óriási sátrak emelkedtek föl a sivár pusztaság közepette, a bennszülött griquák és korannák beljebb vonultak Afrika ismeretlen vidékeire vagy pedig a jövevényeknél napszámért szolgálnak és a vidék jártabb közlekedési vonalain a terhes kocsik egész hosszú sorai vonulnak végig, élelmi szereket és italokat vive a számtalan sok árubolt és tarka lobogóju csapszékek

⁴⁹⁰ Egy dél-afrikai utazó élményeiből. *Vasárnapi Ujság* 29/26 (1882. június 25.), 413–414.

⁴⁹¹ Lásd például A naptali szenttelepek. *Földrajzi Közlemények* 11 (1883), 250.

számára. A dolgok rendes folyamata mellett évszázadok teltek volna el, míg a lassan előnyomuló művelődés e nagyszerű változásokat véghez viszi.”⁴⁹²

A későbbi, kifejezetten a gyémántkitermelést nyomon követő híradásokban már nyoma sincs a civilizációs eszmének. A hírek rövidek voltak – olykor csupán néhány mondatosak –, és lényegre törő, számszerűsített adatokkal vázolták a kitermelés pillanatnyi mértékét.⁴⁹³ Ez a tendencia a második búr háború alatt is folytatódott mind a *Földrajzi Közleményekben*, mind pedig a *Vasárnapi Ujságban*.⁴⁹⁴ A háború után a *Vasárnapi Ujság* még egy ideig érdeklődött a dél-afrikai gyémántbányák iránt, ám a híradások témája megváltozott: eltűntek a kitermelésre vonatkozó gazdasági adatsorok, és átadták helyüket a bányák életével kapcsolatos érdekességeknek, a bulvárnak. Így az írások fókuszába inkább a gyémántlopás, a csempészet és ezek ellensúlyozására a kínai munkások betelepítése került.⁴⁹⁵ A változás oka az is lehetett, hogy a *Földrajzi Közleményekben* – többek között a földrajz és a *Magyar Földrajzi Társaság* szakmai profiljában a századfordulón lezajlott változásoknak is köszönhetően – háttérbe szorultak a gyarmatosításra, így a gazdasági és kereskedelmi földrajzra vonatkozó írások. Ez pontosabban azt jelentette, hogy a második búr háború után már nem találkozunk a dél-afrikai gyémántbányákra vonatkozó termelési adatokkal – de ugyanígy eltűntek a dél-afrikai gazdaság többi területét bemutató statisztikai beszámolók is. Korábban a gyémánt mellett ugyanis az olvasók rendszeres tájékoztatást kaptak 1886 óta az arany kitermelésének előrehaladásáról is.⁴⁹⁶ A *Vasárnapi Ujság* – amelynek, ahogyan azt korábban láthattuk – szerkesztői gárdája sokban összefonódott a *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségével – ezekről a változásokról szintén értesítette olvasóit. A módszer a közös szerkesztőségi munkatársak miatt feltételezhetően az lehetett, hogy a külföldi földrajzi társaságok értesítőit átolvasó szerkesztők az érdekesebb híreket közlésre alkalmasnak ítélték az ismeretterjesztő lapban is, így rövid írások jelentek meg még a struccfenyészés beindulásáról és sikereiről, a gyümölcsstermesztés és gyümölcsimport újdonságairól, vagy éppen a népességi adatok

---

⁴⁹² Dél-Afrika gyémántmezői. *Vasárnapi Ujság* 20/11 (1873. március 16.), 127–128.

⁴⁹³ Például Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 14 (1886), 335; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 24/51 (1877. december 23.), 812; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 28/52 (1881. december 25.), 825; A gyémántok olcsóbbak lettek. *Vasárnapi Ujság* 22/21 (1885. május 24.), 377.

⁴⁹⁴ Rövid közlemények. *Földrajzi Közlemények* 28 (1900), 142–143; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 48/14 (1901. április 7.), 219; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 48/20 (1901. május 19.), 323; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 48/26 (1901. június 30.), 420; Bornemisza 1901; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 49/33 (1902. augusztus 17.), 532.

⁴⁹⁵ Gyémánt-csempészet. *Vasárnapi Ujság* 51/42. (1904. október 16.), 715; Gyémántlopás. *Vasárnapi Ujság* 52/13 (1905. március 26.), 200; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 52/18. (1905. április 30.) 284.

⁴⁹⁶ Például Transvaal aranytermelése. *Földrajzi Közlemények* 29 (1901), 280.

folyamatos változásáról is.⁴⁹⁷ A *Földrajzi Közlemények* professzionalizálódásával egy időben azonban vagy nem volt többé szükség a gyarmati hírek lapszemlézésére a külföldi társlapokban – vagy a külföldi társlapok profilja is változáson ment keresztül az évtized során.

A gazdasági és népességi adatok az angol–zulu, illetve a két búr háború között kétségkívül a gyarmatosítás előrehaladására koncentráltak és az európai életmód és kultúra gyors terjedésének érzetét kelthették a magyar olvasókban is. A bennszülöttekről azonban egyre kevesebb híradás érkezett. Az 1880-as években, az angol – zulu háború korábbi nagy sajtóvisszhangja miatt még a magyar nyelvű lapok is írtak néha a nép sorsának további alakulásáról, de az írások hangvétele megváltozott az évtizedek alatt és a korábbi hősi vad nép képét lassan egy lezüllött és elszegényedett nép képe váltotta a lapokban. A *Vasárnapi Ujság* 1888-ban még pozitívan írt Cetshwayo örököséről: „Dél-Afrika e nevezetes népe a barbárság mintaképeül voltak tekinthetők. Néhány év alatt ez a vad állapot gyökeresen megváltozott. Csetevájo derék eszes fia, Dinizulu, a ki jelenleg is uralkodik, igen sok európai reformot hozott be az országba s tartományaiban területek adományozása s más kedvezmények által igyekszik európai letelepedőket meghonosítani, hogy azok rendkívüli természeti kincsei, különösen kőszén-, vas- és arany-termékei felhasználtassanak.”⁴⁹⁸

Azonban, ha kritikusan szemléljük az idézett rövid tudósítást, a kedvező hangvétel elsősorban a legyőzött zuluknak az európaiakkal szembeni pozitív viselkedésével hozható összefüggésbe, amelynek középpontjában az európai gyarmati érdekek kiszolgálása állt. Egy évtizeddel később, az európai betelepülés előrehaladtával, ugyanez a lap sokkal negatív képet festett a népről. A korábbi hős zulu harcos képe eltűnt, mert az európai civilizálás hatása ellenére – vagy tulajdonképpen éppen miatta – az európai értékrend nem tudott meggyökeresedni náluk és ezért az írás hangvétele pejoratív lett: „a művelődés, mint a legtöbb vad népnél történik, most az első nemzedékben csak káros hatását mutatja a Transzváiban lakó színes embereknél is. Elcsenevészedésnek számos oka van, a rájuk nézve szokatlan házi és bányamunkákban még ügyetlenek és restek, a pénzzel bánni épen séggel nem tudnak; a tivornyákat nagyon szeretik, annál inkább, mert különben is kedvelik a zenét és tánczot. (...) Lelkében a kaffer még most is pogány; papjainál jobban bízik a régi varázslókban s őseinek vallásos szertartásai babonák alakjában nagy számmal

---

⁴⁹⁷ Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 32/19 (1885. május 10.), 308; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 39/11 (1892. március 13.), 188; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 43/39 (1896. szeptember 27.), 650.

⁴⁹⁸ A zulu király krokodil-rendjele. *Vasárnapi Ujság* 35/5 (1888. január 29.), 76.

fenmaradtak. Még a ruházatot is csak félig-meddig fogadták el (...).⁴⁹⁹ A kontraszt éles közöttük és a velük szembeállított, vallásos és szorgalmas búrok között, akik „sokat fáradoztak, hogy a feketéket, bár általában nagyon lenézik őket, a keresztény hitre megtérítsék”.⁵⁰⁰ (A szöveg illusztrációjaként megjelent képet lásd 33. kép).⁵⁰¹ Az 1867-es, zulu harci táncot bemutató, illetve az 1879-es, *a vad benszülött harcos* sztereotípiájának kialakulásához vezető ábrázolásokkal ellentétben a századfordulón készült kép – egy fotográfia – a szegénység képét vetítette a korabeli olvasók elé. A hetilap ugyanakkor nem volt következetes a dél-afrikai bennszülöttek ábrázolásában a második búr háború alatt, ami szintén azt a feltételezést erősíti, hogy a szerkesztőség saját, önálló véleménye kevésbé volt érvényesíthető – vagy nem tartották azt fontosnak – a lapszemlézés gyakorlata mellett, és ez a gyakorlat még a századfordulón is a képes-ismeretterjesztő lapok fő információszerzési lehetőségének számított. 1901-ben ugyanis éppen az ellenkezőjét állítja Fokföld bennszülött lakóiról: „nem tulajdonképeni szerecsenek ezek, bőruk sem fekete, hanem a hottentották s bushmanok sárgás színűek, a kafferek, bazutók és zuluk pedig sötétbarnák vagy csokoládé színűek. A hottentották szerfelett hiúk és lusták, bár igen értelmesek, már mind keresztények, nagyobbára reformátusok, ősi nyelvüket elfelejtették s most holland-boer nyelven beszélnek. A kaffer zulu és bazutó minden tekintetben különb. Hatalmas, szálás emberek ezek, s bár arczra nem szépek, de termetük, idomaik, különösen a nőknél valóban olyanok, a milyenhez hasonlót legfellebb az ókori szobrokon láthatunk. Köztük igen sok pogány van, de azért erkölcsös életű, jó magaviseletű nép s egyáltalában nem is olyan míveletlen, mint ezt gondolnánk: hiszen pl. a kaffereknek meglehetősen irodalmuk van s nyelvükön olyan forma nagy alakú politikai napilap is jelenik meg, mint az »Egyetértés«. A bushmanok apró, csenevész emberek s már egészen kipusztuló félben vannak.”⁵⁰²

Mindazonáltal az afrikai bennszülöttek kevés szerepet kaptak a második búr háború körülményeit bemutató írásokban. A konfliktus két főszereplője Nagy-Britannia – Fokföld angol gyarmat révén – és a búr köztársaságok lettek. Közülük lehetett választani, melyik újság kinek a pártjára áll. A háborút övező, korábban példátlan sajtófigyelem egyik oka a sajtó működésében az elmúlt évtizedek alatt bekövetkezett hihetetlen technológiai és módszertani változások voltak. Másik oka Tefner Zoltán szerint abban keresendő, hogy „az

⁴⁹⁹ Transzvál színes lakói. *Vasárnapi Ujság* 46/43 (1899. október 22.), 724.

⁵⁰⁰ Uo., 724.

⁵⁰¹ Kép forrása: A Kaffir Kraal In The Transvaal. Fotó: Wilson, Aberdeen. Beazonosítás: <https://www.gutenberg.org>.

⁵⁰² A Fokföldről. *Vasárnapi Ujság* 48/10 (1901. március 10.), 155.

előző háború ideje óta kis híján felnőtt új nemzedéknek el kellett magyarázni a Dél-Afrika két »szabad állam«-ában, Transzvaalban és Oranjiében kialakult körülményeket, írni kellett a Transzvaalban 1866-ban felfedezett aranylelő helyekről, a mesés kimberley-i gyémántbányákról, valamint Cecil Rhodesról, »aki nem nézte tétlenül, hogy a gyémánt- és aranylelő helyek a búrok birtokába kerüljenek«.”⁵⁰³

3.2. Búr-kép: puritánság, szorgalom, hősiesség

A második búr háborút övező sajtófigyelem mértéke a fentiekén kívül Tefner Zoltán szerint annak is köszönhető volt, hogy „a küzdelmet a fehér faj két reprezentánsa, a nyugati világ két keresztény kultúrnemzete, a brit és – a származási vonalakat figyelembe véve – a holland vívta, egy kissé mégis az „európai belügy” ízt adta (...), sokkal inkább, mint a múlt században zajló, a gyarmati hatalmak közötti fegyveres villongások nagy része. Ez a háború valójában is, a közvélemény szemében pedig még inkább valódi háború volt, kiterjedt hadműveletekkel (...). A háború politikai, diplomáciai és katonai körülményeiről a közvélemény az egész világon, de különösen Európában részletes ismeretanyagot kapott a hírszerzői és hírszolgáltatói rendszerek magas fejlettségi szintjén. Majdhogynem mai értelemben vett információdömping zúdult a szerkesztőségekre (...).”⁵⁰⁴ Ez a megnövekedett sajtófigyelem a kortársakat is meglepte. A *Vasárnapi Ujság* szerint „ide s tova fél esztendeje, hogy nem vehetünk kezünkbe napilapot, vagy képes ujságot, melyben hosszabb-rövidebb czikkek ne volnának kivált Transzvál földjéről és lakóiról, vagy többé-kevésbé hiteles ábrák az ország mindenféle látnivalójáról. Szinte azt hihetnők, hogy a dél-afrikai föld- s néprajznak már nincs is olyan részlete, melyről a hirlapolvasó közönség alaposan tájékozva ne volna.”⁵⁰⁵

A lapokból szembetűnő másik jellegzetesség, hogy anyagaik alapján a közvélemény a korábbinál sokkal intenzívebb érdeklődést mutatott a háború haditechnikai és harcászati részletei iránt.⁵⁰⁶ A haditechnológia sokat fejlődött az angol–zulu háború óta, de az érdeklődés hihetetlen mértékének háttérében az is állhatott, hogy a háborús közgondolkodás, amely az 1910-es évekre már érezhetően bevésozott az európai mindennapokba, éppen itt, a búr háborúval kapcsolatban mutatta meg először erejét.

---

⁵⁰³ Tefner 2002, 35.

⁵⁰⁴ Uo., 35.

⁵⁰⁵ Kumlik 1899, 883.

⁵⁰⁶ Lásd például Angol tábori tüzérség a dél-afrikai háborúban. *Vasárnapi Ujság* 46/48 (1899. november 26.), 806–807; vagy A délafrikai háboruban használt golyók. *Vasárnapi Ujság* 48/11 (1901. március 17.), 170.

A legtöbb magyar lap kötelességének érezte, hogy olvasóit felvilágosítsa a konfliktus háttéréről, és mivel ezeknek az írásoknak elengedhetetlen része volt a két szembenálló fél összehasonlítása, legtöbbször állást is foglaltak valamelyik fél mellett. Általában a búrok mellett. A *Földrajzi Közlemények* már 1881-ben, az első búr háború kapcsán is „szorgalmas, derék és vállalkozó” népként jellemezte őket.⁵⁰⁷ Az angolokkal való éles szembeállítás ekkor még nem volt annyira jellemző az írásokra, ahogyan a háborút övező sajtófigyelem is kisebb volt a húsz évvel későbbinél. 1899-ben ezek a hangok felerősödtek mind a *Földrajzi Közleményekben*, mind pedig a *Vasárnapi Ujságban*. A konfliktus képe egyszerű volt: a búrok „kis hősi nemzete” állt szemben „az angol világbirodalommal”; a „boer nép hősi harcát” vívta, „óriási ellenfelével”, és „a kis búr nép, mely függetlensége érdekében küzd hatalmas Anglia ellen”.⁵⁰⁸ Ehhez hasonló leírások jelentek meg szerte a sajtóban. Azt, hogy a kortársak hogyan szemlélték a konfliktust, talán Erődi Béla elnöki beszéde foglalta össze a legegységesebb módon a *Magyar Földrajzi Társaság* 1902-es nyitó ülésén: „Valóságos testvérgyilkosság ez a legkegyetlenebb, a legkönyörtelenebb módon. (...) A művelt világ nyugodtan, összetett kézzel és tétlenül nézi ezt a kölcsönös mészárlást, melyet az egyik fél szabadsága biztosítására és birtokának megvédelmezéseért, a másik fél a művelődés zászlaja alatt hatalmi érdekeinek növelése céljából folytat.”⁵⁰⁹ Ugyanakkor éppen Erődi Béla ezen írásában találkozhatunk az annak egyik példájával, amikor a búrokkal szembeni elsőpró szimpátia ellensúlyozásaként egyes szerzők megpróbálják emlékeztetni olvasóközönségüket a búr társadalom árnyoldalaira is: „de ha a dolgot elfogulatlanul és pártatlanul vizsgáljuk, úgy a búrok iránti rokonszenv nyilvánulása mellett nem szabad azt sem elhallgatnunk, hogy a búrok mostani birtokaik megszerzésében maguk sem jártak el valami nagyon emberséges érzülettel a bennszülöttekkel szemben; másrészt az angolok mindenütt, ahol lábukat megvetették, nagy dolgokat műveltek, a művelődésnek, közjólétnek, virágzó telepeket teremtettek.”⁵¹⁰

Hasonlóan szólt a *Vasárnapi Ujság* egyik londoni levelezője is a túlzott búrszimpátiáról, amely szerinte általános volt a korban a nemzetközi és a magyar sajtóban is. Szerinte „ha nem is szántszándékosan elferdített, de mindenesetre nem eléggé tanulmányozott adatokon épült vélemények uralják egy idő óta a kontinentális sajtót. A boerek és az angolok között fenforgó kérdésben, az utóbbiak hátrányára. (...) gyakran kárörvendezve nyilatkoznak az angol kormány, az angol nép, sőt az uralkodó személye

⁵⁰⁷ Transwaal. *Földrajzi Közlemények* 9 (1881), 31.

⁵⁰⁸ A Fokföldről. *Vasárnapi Ujság* 48/10 (1901. március 10.), 151.

⁵⁰⁹ Erődi 1902, 116.

⁵¹⁰ Uo., 116.

ellen is, abból kiindulva, hogy a hatalmas Anglia álnokul megtámadta Transzvált, mivel meg akarja fosztani a kis nemzetet szabadságától és vagyonától.”⁵¹¹

A szerző a továbbiakban a „régí rokonszenves vonzalomnál fogva, mely eddigelé az angol és a magyar között fennállott”, megpróbált tisztázni néhány dolgot, mely árnyalja a képet. Hivatkozott a búrok elképesztő fegyverkezésére, nagy államalapítási terveikre, provokációikra, hadüzenetükre, propagandájára – amely sokáig a háború eseményeiről az egyetlen hírcsatorna volt Európa felé –, valamint az angol civilizációs tevékenységre, és hogy a brit kormánynak valójában nem volt köze az aranybányászathoz, mert az mindig is magáncégek kezén volt.⁵¹²

A magyar közvélemény részéről tapasztalt erős búr szimpátiának azonban volt még egy, igen speciális aspektusa is: az angol világbirodalommal szembeni harcukat párhuzamba lehetett állítani a Habsburgokkal szembeni 1848–49-es magyar függetlenségi háborúval. Még a belpolitikai témákkal kevésbé foglalkozó új generációs élclapok, mint a *Kakas Márton* és a *Mátyás Diák* is minden héten reflektáltak a háború eseményeire, amelynek szokatlansága ismét alátámasztja, hogy az eseményt hihetetlen közérdeklődés követte itthon. A *Kakas Márton* szintén a világosi fegyverletétellel vont párhuzamot a búrok helyzetének bemutatásakor, a *Bolond Istók* pedig az egész háború kapcsán a „búrok márciusáról” beszélt.⁵¹³ Az *Üstökös* a párhuzam alapján egyenesen testvérm nemzetnek nevezte a búr köztársaságokat. Egy 1902. június 8-án megjelent rajz a halottas ágyon fiatal nő képében ábrázolja a „Búr Köztársaságot”. Körülötte a francia és a magyar forradalmat szimbolizáló nőalakok díszítik virággal a ravatalt, miközben a Nagy-Britanniát megszemélyesítő férfialak a háttérből figyel. Az alak kezében vértől csöpögő tör látható, amely egyértelművé teszi, hogy ő volt a fiatal leány gyilkosa. A kép megerősíti a búrok, valamint a magyarok 1848-49-es forradalma és szabadságharca, és a franciák 1789-es forradalma közötti párhuzamokat (34. kép). A karikatúra névtelenül, szignó nélkül jelent meg.

A Monarchia közvéleménye azonban a források alapján nem osztotta egységesen ezt a szemléletet. A többi nemzetiség „a búr háború kitörésében (...) a gyengébbik reális esélyét látta a győzelemre, a híreknek ezt az elemét tartotta magára nézve különösen fontosnak, s a harc fejleményeiből többnyire azt a következtetést vonta le, hogy mindez

---

⁵¹¹ Duka 1899, 850.

⁵¹² Uo., 850–851.

⁵¹³ Lásd *Finis Pretoriae*. *Kakas Márton* 7/23 (1900. június 3.), 2; és *Búrok márcziusa*. *Bolond Istók* 25/11 (1902. március 16.), 4.

bizonyos körülmények között vele is előfordulhat.”⁵¹⁴ Ezzel szemben a szabadelvű kormánypártnak a háború a liberalizmus válságának közepén érkezett és „mind az osztrák, mind a magyar liberálisok számára a háború a legfőbb liberális doktrína, az emberi szabadság elleni brit kihágás sajátos intermezója volt.”⁵¹⁵ Az idős uralkodó és környezete a források alapján nyíltan angolpárti volt.⁵¹⁶ A konfliktusban ugyanis egyrészt az uralkodó nemzet és a birodalom nemzetiségei közötti egyre feszültebb viszony lehetséges tükörképét látta, másrészt pedig a birodalom diplomatái élet-halál harcot vívtak a Monarchia létjogosultságának elismertetésért és fenntartásáért. Ez pedig nagyban függött a britek hozzáállásától.

A második búr háború mindenesetre szimbólummá vált a századfordulón. A felfokozott érdeklődés közepette, 1900 végén érkezett Paul Krüger elnök és kísérete Európába, hogy ügyüknek megnyerjék az európai nemzetek vezetőit és közvéleményét. A küldöttség korteshadjáratának fogadtatásáról szóló hírek és képek táplálták leginkább a „búrok Világosa” mítoszt, hiszen az európai kormányzatok nagy része, így a bécsi is mereven elzárkózott a transvaal-i elnök fogadásától.⁵¹⁷ A *Borsszem Jankó* 1900. december 2-i karikatúráján ezt jeleníti meg: A karikatúra Paul Krüger transvaal-i elnököt ábrázolja kéregető koldusként, mankóval és Bibliával a kezében. Kalapjától elfordulnak a nagyhatalmakat ábrázoló figurák: az orosz, olasz, német, francia, de még a papucsos holland testvérm nemzet is, és követik a távolabb álló brit nagyhatalmi figurát (35. kép). A karikatúra „F.” szignója azt valószínűsíti, hogy Faragó József a rajzoló.

A búrok „közeledésére”, vagyis Európába érkezésének hatására a magyar ellenzéki sajtó hangvétele is megváltozott. Tefner szerint a korban „egzotikus jelenségnek” tartották Krüger, amíg távoli, és így szabadon csodálható volt.⁵¹⁸ Azzal, hogy megjelentek a búrok Európában, közelebb hozták a konfliktus problémáját is és sokakat a helyzet átgondolására készítettek.⁵¹⁹ A búr küldöttség egy része végül 1901. június 7-én érkezett meg Budapestre és három napig maradt a fővárosban. A *Vasárnapi Ujság* beszámolt arról a „túlradó lelkesedésről”, amely kísérte őket itt-tartózkodásuk elején.⁵²⁰ Úgy tűnt, nemcsak a magyarok érezték, hogy a szabadságharc történelmi párhuzama miatt egy testvérm nemzetet köszöntenek a másikon, de Szalay Károly megjegyezte, hogy a küldöttség „hazánk

---

⁵¹⁴ Tefner 2002, 36.

⁵¹⁵ Uo., 37.

⁵¹⁶ Bridge 2001, 79.

⁵¹⁷ Uo., 85.

⁵¹⁸ Tefner 2002, 43.

⁵¹⁹ Lásd uo., 40.

⁵²⁰ Szalay 1901, 389.

történetéről egész alapos tájékozottsággal bír s valóban rajong magyar fajunkért, melyet Európa boer nemzetének tekint múltjáért s szabadságszeretetéért.”⁵²¹ Petőfi szobrának megkoszorúzása, illetve Kossuth sírjának meglátogatása a hivatalos program része volt tehát, ahol „megható beszéd kíséretében tette le nemzetének koszorúját, «a magyar Krüger» sirjára.”⁵²²

Hamarosan azonban megjelentek az első kiábrándult hangok is: a *Kakas Márton* éppen ezt jelenítette meg egyik rajzán. A kettős kép Christiaan de Wet tábornokot ábrázolja a búr hadszíntéren (ahogyan a magyar olvasók elképzelhették az Afrikából érkező hírek és a búrok puritánságáról és hősiességéről szóló előfeltételezések alapján), valamint 26 éves unokaöccsét európai körútján, Ős-Budavár szórakozónegyedében (36. kép). A saját kifigurázott politikusaihoz hasonló kép valószínűleg romba dönthette a búr hősiességről való képzeteket a magyar olvasók egy részében is. Ez volt az a pont, amikor lassan az ellenzéki élclapok is felhagytak a búrok iránti szimpátia többszöri kinyilvánításával. A búr mítosz, az Afrika kontinensét meghódító európai gyarmatos ősi mítosza a búrok pesti látogatása alkalmával foszlott szerte a pesti társasági élet szeme láttára. A puritán jellemű, már-már szent búrok képe egyszerűen profánná vált azáltal, hogy megismerhető és a hétköznapi szintjén is megtapasztalhatóvá vált, egészen közel a magyar közvélemény számára is.

A kormányzati, illetve a kormányzati körökhöz közelebb álló periodikák természetesen nem vontak nyíltan párhuzamot a búrok háborúja és a magyar vesztes szabadságharc között. A *Borsszem Jankó* például egyszerűen csak kinevette az angolokat kezdeti sikertelenségükért, és általában a brit külpolitika kritikájára helyezte a hangsúlyt.⁵²³ A *Vasárnapi Ujság* kezdetben igyekezett informálni olvasóit a konfliktus kirobbanásának körülményeiről, de éppen náluk jelentek meg azok a hírek is, amelyek a legnagyobb visszhangot váltották ki a korabeli közvélemény körében a magyar részvétellel kapcsolatban.⁵²⁴ Ausztria–Magyarország ugyanis a fiumei kikötőn keresztül lovakat szállított Dél-Afrikába a brit hadsereg számára. A felháborodás hatalmas volt, és nemcsak az ellenzéki sajtó részéről. Még a *Borsszem Jankó* is karikatúrát jelentetett meg a témában 1901. június 16-án, ami általában a magyar társadalom kétszínűségére utalt a második búr háborúval kapcsolatban. A kép a „Bort iszik, vizet prédikál” szólás alapján arra utal, hogy

⁵²¹ Uo., 390. 1848 eseményeinek akkoriban nagy nemzetközi visszhangja volt, köszönhetően például Harriet Beecher-Stowe-nak és a *Tamás bátya kunyhójának* is. A témáról lásd bővebben Van Hoy, 1973.

⁵²² Uo., 390.

⁵²³ Lásd például John Bull bátyó bajban. *Borsszem Jankó* 34/1737 (12) (1901. március 24.), 3.

⁵²⁴ A Dél-Afrikába szállított lovak száma. *Vasárnapi Ujság* 49/26 (1902. június 29.), 425; Havass 1901, 217–218; Egyveleg. *Vasárnapi Ujság* 49/15 (1902. április 13.), 242.

amíg a búr küldöttségnek maradt a magyar szabadságharccal való párhuzamok emlegetése, tényleges segítséget nem kaphattak, a háttérben azonban a nagyhatalmi és anyagi érdekeknek megfelelően ugyanezen magyar társadalmi érdekcsoportok lovakat szállítottak az angol hadseregnek a búr hadszíntérre (37. kép).⁵²⁵

Elmondhatjuk, hogy a második búr háború valamennyi korábbi gyarmati eseménynél nagyobb figyelmet kapott a magyar sajtó részéről. Ebben természetesen az is szerepet játszott, hogy a hírközlési technika robbanásszerű fejlődésen ment keresztül a 19. század utolsó évtizedeiben, aminek szerepe volt azoknak az afrikai távíró vonalaknak is, amelyek fejlődéséről oly hűen beszámolt a *Földrajzi Közlemények* is. A háború, pontosabban a búrok Európába érkezése azonban leszámolt a népet övező mítosz nagy részével, és a búrok megszűntek „egzotikus” néppé lenni a korabeli felfogás szerint. Érdekes ugyanakkor összevetni, hogy az afrikai őslakos népek megjelenése Európában, illetve kifejezetten Budapesten – például az asantik 1896-ban – nem okozott ekkora törést a korábban róluk kialakult „egzotikus” elképzelésekben. A válasz talán abban rejlik, hogy amíg például az asantik úgy érkeztek Budapestre, mint egy kiállítás kellékei, relikviák, egy show műsor keretében, akiket még így is csak bizonyos távolságtartással lehetett szemlélni; addig a búrok ennél sokkal hétköznapiabb módon jelentek meg a magyar körökben. Úgy tűnt, hogy a búr propaganda aprólékosan felépített mítoszáat éppen ők maguk rombolták le a korabeli közvélemény szemében.

4. A brit hadjáratok és gyarmatpolitika megítélésének változása a felfedezésektől az első világháborúig

A vizsgált forrása alapján a Brit Birodalom magyarországi megítélése sokat változott 1850 óta, és a szimpátia változása éppen a második búr háború alatt és következtében volt a leglátványosabb. A folyamat azonban – ahogyan az egész gyarmatosítás megítélésének folyamata is – ennél sokkal összetettebb és időben is hosszabb volt. Pontosabban éppen a brit gyarmatpolitika megítélésének változása reprezentálja leginkább Afrika egész gyarmatosításának megítélését és annak változását a magyar közvéleményben. Egyrészt a felfedezések korának töretlen brit szimpátiája a gyarmatosítás politikai kereteinek kialakulásával, valamint az európai szövetségi rendszer átalakulásával természetes módon, és egy lassabb folyamat részeként kezdett átalakulni az

---

⁵²⁵ Valószínűleg Faragó József karikatúrája.

1880-as években. Másrészt ezzel együtt járt egy időszakosan fellángoló, a korszak végére erősödő változás is. Az, hogy a brit hadjáratok során rendszerint olvasni lehetett a brit hadsereg gyakori kegyetlenkedéseiről a bennszülöttekkel szemben, egyre gyakrabban osztotta meg a magyar lapokat is. A vissza-visszatérő hasonló hírek a korszak végére hozzájárultak a politikai helyzet miatti lassabb véleményváltozás meggyökeresedéséhez. A második búr háború kapcsán a két eltérő pályát leíró, de egy irányba mutató folyamat találkozott. Talán nem véletlen, az sem, hogy az 1880-as évek elején éppen az első búr háború volt az az esemény, amikor a brit hadjáratok negatív megítélése erősebben megjelent a magyar nyelvű lapokban. A korábbi háborúk során – így az 1868-as abesszíniai, vagy az 1879-es zuluk elleni fellépés során is – a sajtó közleményeiben még inkább találkozhattunk a még javában zajló földrajzi felfedező korszak retorikai sajátosságaival: a közös európai civilizációs eszme kifejezőkészségével. 1881-be azonban a britek európai származású népcsoporttal bonyolódott fegyveres konfliktusa, és ez alapjaiban rengette meg az Afrika európai gyarmatosításának közös európai érdekébe és lehetőségébe vetett addigi hitet. A *Földrajzi Közlemények* szerint például „Anglia a legbrutálisabb kényszerrel rabolta el a boérok szabadságát. (...) Így lett Transwaal (...) az angol birodalom kiegészítő része, ugyanolyan módon, mint az indiai császárság és királyságok. Csakhogy ott az angol hatalomnak barbárokkal volt dolga, míg dél-Afrikában oly törzs tiltakozik az elnyomatás ellen, mely az angolok civilizációjánál semmiben sem áll hátrább.”⁵²⁶

De a korszakban szélsőséges brit szimpátiájáról nevezetes *Vasárnapi Ujság* is negatívan kommentálta az eseményeket: „Sokszor kellett [a búroknak] a szomszédos néger törzsekkel hadakozniok, s a mellett Anglia csak arra várt, hogy az új helyen kissé összeszedjék magokat, megvagyonosodjanak, s kész volt megragadni ellenük az első ürügyet. (...) Országukból csak egy darabot raboltak el az angolok – a gyémánt termő vidéket, mielőtt a jövedelmező bányák megnyitak volt. De e rablásnak...”⁵²⁷

A következő, Egyiptommal szembeni brit katonai fellépés tovább rontott a britek civilizációs szándékairól kialakult pozitív képen, és a szöveges viccek, valamint a karikatúrák tanúsága szerint a hadjárat hatására átértékelésre kerültek a korábbi, morálisan kevésbé elítélt hadjáratok is, így a zuluk elleni katonai fellépés is. Az 1882-ből származó szöveges viccekre jó példa *Az Üstökös* következő verse:

---

⁵²⁶ Transwaal. *Földrajzi Közlemények* 9 (1881.), 31.

⁵²⁷ A boérok országa. *Vasárnapi Ujság* 28/9 (1881. február 27.), 139.

„Nagy a nagy svindlerek hazája
 Hires ködös Britannia,
 Mestersége minden fiának
 Az aranyat csapolnia
 Hanem van egy fogyatkozása
 S az bántja őket szertelen:
 God dam! hogyan van az,
 A krumpliföld pálmafát nem terem!
 (...)

S a svindlerek felczihelődnek
 mindenik évben rendesen...
 S mennek haddal arra a tájra
 A hol a pálmafa terem.
 S ütnek-vágnak, égetnek, ölnek,
 A pusztítás töméntelen,
 Szegény búr, ind lakol meg érte,
 Hogy a krumpliföld pálmafát nem terem.
 (...)⁵²⁸

Ezt a gondolatot követi *Az Üstökös* egy szintén 1882-ben megjelent karikatúrája is, amely Granville második earl-jének, Granville Leveson-Gower külügyi államtitkárnak szavait kritizálja, amelyek Egyiptom 1882-es katonai megszállását követően hangzottak el a brit parlament felső házában. A rajz a Brit Birodalmat ábrázolja oroszlán képében, aki fájó, bekötött (de „tengerészet” és „hadsereg” feliratú) kézzel üti áldozatait: az Egyiptomot, Indiát, Afganisztánt, valamint a búrokat (az első búr háborúra utalva, mely 1880–1881 között tartott), és a zulukat megszemélyesítő figurákat (5. kép).

A bíráló hangok az 1880-as évek közepétől elhalkultak ismét egy időre, hogy a századfordulón ismét fellángolhassanak. Noha a politikai körülmények sokat változtak az elmúlt tizenöt esztendőben, a viccek és a karikatúrák stílusa és eszközkészlete nagyon hasonló maradt. A szimbólumok fókuszában az éhség, kapzsiság és a dölyfösség állt továbbra is, ha Nagy-Britannia megítéléséről volt szó a lapokban. A *Vasárnapi Ujság* szerint például „a földre éhező angolnak teljesen mindegy, hol és mikép növelheti még nagyobbra óriási gyarmat-birodalmát.”⁵²⁹ A *Bolond Istókban* pedig Homicskó Atanáz poliphoz hasonlította a terjeszkedő birodalmat egy 1900. április 22-én megjelent, egész oldalas rajzán, amely a második búr háború végnapjaira utal és annak a véleménynek ad hangot, hogy a kis búr köztársaságok a hatalmas, polipként ábrázolt Brit Birodalommal (amelynek hadserege révén egyszerre több helyre is elérnek csápjai), nem boldogulhat (38. kép). A polip maga Anglia, amely a doveri sziklák mögül emelkedik ki és a szeme maga London. A polip mindenre egyszerre figyel: a belpolitikai helyzetet ábrázoló lesóványodott női alakra, a függetlenedni akaró búr köztársaságokra, a skót felföldre, amelyen a brit

⁵²⁸ A Pálmáért. *Az Üstökös* 25/36 (1255) (1882. szeptember 3.), 3–4.

⁵²⁹ A boerek országa. *Vasárnapi Ujság* 46/40 (1899. október 1.), 661.

oroszlán áll és magára a hallal jelképezett világtengerre is, amely nemzetközi hatalmának záloga. A jelenetet a távolból az első búr háború idején Szent Ilona szigetére száműzött képzeletbeli búr figyel, felette a Napóleon szelleme, aki száműzöttként szintén itt halt meg.

1900-ban még a korábban nyíltan britpárti *Borsszem Jankó* is elítélte a brit expanziós politika eszközeit és *Az Űstökös* korábbi verséhez hasonló hangvétellű írással jelent meg:

„(...)
Emberség, ügyesség,
Testi ugy, mint leki —
Példa gyanánt legtöbb
Angoloktul telt ki.
(...)

De idők mulása,
Világ változása,
Ami Angiából
Ma jön hozzánk — más a'!

(...)

Unott globe-trotterek,
Lapos keblű ladyk,
Kik brit felsőbbbségük'
Durva dölyffel védik;

(...)

S Angliából jön ma
Az a zsarnok szellem,
Hogy szabad akármí
A gyöngébbek ellen.

Kis népet kiölni,
Országát elvenni,
Ha angolnak hasznos,
Nincsen abba' semmi!

Kalmár zseb-érdekből
Háborukra kelni,
Mások szabadságát
Kincsét elzsebeni:

Ez ma a brit nagyság!
(...)”⁵³⁰

A búr háború továbbá napvilágra hozta az európai közvéleményben egyre erősebb militarista jelleget is. Az újságolvasók, noha nyíltan nemigen értesültek az európai katonai szövetségek és általában titkos szerződések számukra, az utókor számára már jól ismert korabeli rendszeréről; a folyamatos háborúk, az erősödő propaganda és a gazdaság lassú

⁵³⁰ Anglia változása. *Borsszem Jankó* 33/1709 (36) (1900. szeptember 9.), 2.

irányváltása miatt a legtöbb cikkből kiolvasható volt számukra egy általános európai militarizmus, amely lassan a mindennapjaik részévé vált. A britek ehhez való viszonya is különleges volt, ahogyan azt a századfordulón a *Vasárnapi Ujság* is megfogalmazta: „a nagyközönség, mely élénk érdeklődéssel kíséri a nagyhatalmak katonai vetélkedéseit s apróra ismeri az európai hadseregek szervezetének sokféle csínját-bínját (...) más államok a harc és védelem eszközei tökéletesítésében látták hatalmi fejlődésük célját és eszközét (...) [míg Anglia] gazdasági jólétének, anyagi érdekeinek ápolásával.”⁵³¹

Az első világháborúra a Brit Birodalom megítélése teljesen az ellentétjére fordult az 1850-es évekéhez képest.

5. A gyarmati hatalmak elítélése az első világháborúban

Az első világháborúra Európa jó láthatóan ketté vált: a klasszikus gyarmati hatalmak álltak szemben a feltörekvő gyarmati hatalom és az európai expanziós politikát folytató évszázados birodalom szövetségével. Ennek következtében az egykor olyannyira jellemző, közös európai civilizációs küldetéstudat is kettészakadt, és a szembenálló felek egymásban vélték megtalálni azt a fajta barbár és civilizálatlan ellenség-képet, amelyet korábban a zulusok, az asantik vagy egyéb más vérszomjas és emberevő afrikai népek testesítettek meg – az újságok révén egész Európa számára.⁵³² Sipos Balázs szerint ennek egyik jeleként „a német karikatúrákon a fiatal és életerős német néppel az öreg és beteg Anglia és Franciaország harcolt, amelyek a civilizáció nevében követték el háborús bűneiket.”⁵³³

A gyarmati kérdés a háború alatt sokkal kevésbé kapcsolódott magukhoz a gyarmati területekhez a sajtóban, mint a háborút megelőző időszakban. A gyarmati hatalmak kapzsiságának és képmutatásának elszenvedői, a gyarmati népek kerültek inkább az írások fókuszába. A legtöbb ilyen jellegű írás is elsősorban az antant csapatok kifejezetten gyarmati népekből szervezett egységeire koncentrált. Jan Nederveen Pieterse arra hívta fel a figyelmet, hogy a francia gyarmati csapatok bevetése az európai hadszíntereken nem számított újdonságnak, hiszen már a krími háború idején is (1854–1856) a hadsereg 40%-át észak-afrikai csapatok tették ki. Az első világháborúban az

---

⁵³¹ Az angol katona. *Vasárnapi Ujság* 47/7 (1900. február 18.), 102–103.

⁵³² Lásd Audoin-Rouzeau – Becker, 110–111.

⁵³³ Sipos 2010.

afrikai idegenlégiósok száma megközelítette a 211.000 főt,⁵³⁴ más források szerint összesen 518 ezer katona került Európába Afrikából a franciák sorozása révén.⁵³⁵ A *Borsszem Jankó* 1914-es karikatúráján be is mutatta a szenegáli lövészeket, akik a francia hadsereg könnyűlovasságának egyik legerősebb csoportját alkották.⁵³⁶

Az afrikai és egyéb gyarmati területekről származó antant idegenlégiósok sokat szerepeltek a magyar sajtóban is. Sipos Balázs szerint a gúnyt nagyrészt ezeknek a csapatoknak címezték, mert „a német propaganda a francia és angol kulturátlanságot még jobban kidomborította, amikor a francia és angol gyarmatokon szervezett, feketékből álló csapatok kerültek szóba. A feketéket a nyugati »civilizációért« küzdő kannibálként vagy majomként ábrázolták (...)”.⁵³⁷ Sipos a hasonló ábrázolásokat a magyar lapokban is egyértelműen az afrikaiak primitív voltát kihangsúlyozó rasszista megnyilvánulásoknak véli, amely szemlélet szerinte a háború alatt az afrikaiakról az őket alkalmazó britekre és franciákra is áttért a német propagandának köszönhetően. Indoklása alapján „abban, hogy a feketéket a világháború alatt ilyesféleképpen ábrázolták, igazán semmi meglepőt nem találhatunk – legalábbis a korábbi reprezentációkat és tapasztalatokat ismerve. Bár fekete dzsessz- (pontosabban ragtime-) zenészek már a 19. század második felétől jártak Európában (a fekete Shakespeare-színész, Ira Aldridge 1853-ban fellépett Pesten Othello szerepében, az előadás után ragtime-t adott elő), továbbá népszerűek voltak az úgynevezett néger-dalok, feketék azért ritkán fordultak elő Magyarországon is. Visszaemlékezésében például Salamon Béla is leírta, hogy az első négerrel a 19. század végén, Munkácson a cirkuszban találkozott, és az illető egy feketére festett (azaz fehér) „emberevő” volt.”⁵³⁸

A véleménynel azonban a vizsgált források alapján nem tudok teljesen egyetérteni. Számomra ezek a források éppen azt mutatták meg, hogy Afrika és az afrikaiak a periodikák szövegein és képein keresztül közelebb kerülhettek az akkori magyar olvasókhoz, mint ahogyan azt korábban a történészek sejtették. Éppen ezért úgy vélem, hogy noha a magyar élclapok a korban – sok más nemzetközi társukhoz is hasonlóan – nem voltak mentesek a rasszista vélemények megnyilvánulásától az afrikaiakkal szemben sem – a *Borsszem Jankó* fent idézett, 1914-es karikatúráját (39. kép) –, a magyar élclapok ábrázolásának háttérében elsősorban a britek korábbi civilizációs és az antant jelenlegi háborús politikájának kifigurázása állt. Vagyis, hogy az addig elnyomott népekkel védte

---

⁵³⁴ Nederveen Pieterse, 82–83.

⁵³⁵ Búr–Németh 2014, 251.

⁵³⁶ A lövészeket valamennyi afrikai francia birtokon toborozták, de legtöbbjük a háború alatt Szudánból származott. Lásd részletesen Búr–Németh 2014, 250.

⁵³⁷ Sipos 2010.

⁵³⁸ Uo.

meg magát a hadszíntereken, nem pedig közvetlenül a gyarmati népek bírálata. Tamás Ágnes szerint a jelenség nem volt egyedülálló: a német *Kladderadatsch* hasonlóképpen gúnyolódott a brit hadsereg gyarmati egységein, noha ott szerinte a brit civilizációs küldetés eszméjének kigyúnyolásán túl a brit csapatok alsóbbrendűségére is utaltak egyben.⁵³⁹ A gyarmati csapatok ilyen rossz színben való feltűntetése az első világháborús propaganda része volt. Ezt támasztja alá az is, hogy korábban egyszer sem szóltak a források elmarasztalóan az ehhez hasonló gyarmati, afrikai csapatokról, bár gyakran érdekességgként említették létezésüket egy-egy háború vagy hadjárat során, ahol felbukkantak. A szudáni hadjárat során például az angol csapatok közt harcoló hindukról nem közöltek még ilyen az angolok által „elnyomott és kihasznált” képet a lapok, holott írtak róla, hogy ott szolgálnak, sőt a *Vasárnapi Ujság* még a pihenő katonák egy lovas versenyét is bemutatta képpel és hosszú szöveggel.⁵⁴⁰ Ugyancsak a *Vasárnapi Ujság* és éppen a szudáni háború kapcsán emelte ki a bennszülött katonák fontosságát a brit hadsereg körében, mondván, hogy „a hosszú ideig tartó csatában a döntő fordulatot a szudáni angolok vezénylete alatt harcoló fekete katonák [„szudáni néger zászlóalj”] adták meg.”⁵⁴¹

A háború első éveiben, a folyamatos sorozásokkal kapcsolatban szintén a *Vasárnapi Ujság* volt az, amely a legjobban összefoglalta ezt a szemléletet és egyben igyekezett rávilágítani az okokra is a brit hadsereg addigi története és működése alapján: „A tizenkilencedik században Anglia sok háborút viselt, de jóformán mindig csak messze gyarmatokon, műveletlen és háborúra kezdetlegesen felszerelt népek ellen s így ezekben a háborúkban kisebb haderővel is könnyen boldogult. (...) az általános hadkötelezettség ellen az angol ember egész lényé tiltakozott, tehát fenn kellett tartani a zsoldos hadsereg elavult intézményét. A helyzet úgy alakult ki, hogy defenzív fegyverül a flotta szolgált, a melyet a legnagyobb gonddal gyarapítottak, a világ eddig látott legnagyobb tengeri haderejévé fejlesztették, – a szárazföldi hadsereg lényegében offenzív célokra szolgált, gyarmatok lakosságának elnyomására, új gyarmatok szerzésére, az európai kontinensen való hadviselésre. Az angol hadsereg tehát minden más nemzetétől abban különbözik, hogy egyáltalán nem rendeltetése a haza földjének megvédése, hanem csak az ország területén kívüli támadás. (...) Az, hogy az általános hadkötelezettségnek megvannak a maga erkölcsi oldalai is, az angol ember nem látja be. (...) S az általános hadsereg hiánya

---

⁵³⁹ Tamás 2014, 73.

⁵⁴⁰ Szuakin mellett. *Vasárnapi Ujság* 32/23 (1885. június 7.), 372.

⁵⁴¹ Az angolok győzelme Szuakimnál. *Vasárnapi Ujság* 36/3 (1889. január 20.), 45.

hozta Angliát abba a megalázó helyzetbe, hogy európai harctéren, európai hadseregek ellen kénytelen színes bőrű, félvad katonákból álló gyarmati seregeket használni. A gőgös angol, aki még a többi európai népeket is lenézi a színes bőrűek iránt valóságos irtózáttal viseltetik, még a japánoktól is segítséget könyörög. Nem az angol fölényérzet jogosultságának a bizonyítéka ez.”⁵⁴²

Az élclapok karikatúrái nagyrészt éppen a korábbi civilizációs eszme és a brit sorozási politika szembenállását jelenítették meg, valamint az elnyomott gyarmati népek felkelését vizionálták elnyomó uraikkal szemben. A Jeney Jenőnek a *Bolond Istók* 1914. november 8-i számában megjelent karikatúráján Sir Winston Churchill-t láthatjuk, aki az első világháborúban az *Admiralitás Első Lordja* tisztséget töltötte be a brit haditengerészetnél (40. kép). A lord egy indiai és egy afrikai bennszülött katonát tol maga elé a német katona szuronya elé. A szöveg a brit gyarmatosítás egykori civilizációs ideológiájára emlékeztet, és arra az ellentmondásra világít rá, hogy az egykori közös európai civilizációs küldetés helyett, ahol angol és német együttesen lépett fel a civilizáció terjesztésének égisze alatt a civilizálatlan gyarmati népek ellen (azaz érdekében), most a britek a gyarmati népek segítségével lép fel a barbárnak nevezett németek ellen. A *Mátyás Diákban* ugyanezen a napon címlapon megjelent, szignó nélküli rajz a rettegett gyarmattartó antant nagyhatalmakat ábrázolja (a kucsmás Oroszországot, a mögötte megbújó Franciaországot és a kövérkés, matrónnak öltöztetett Nagy-Britanniát), amint az általuk meghódított gyarmati népek (balról jobbra: a búrokat, az arabokat, a perzsákat, törököket és az afgánokat) megszemélyesítő szimbolikus figurák fegyverrel támadnak rájuk (41. kép). A *Bolond Istókban* Jeney Jenő pedig még egészen odáig is elment, hogy egy a háború elejéről, 1914 augusztusából származó karikatúráján a németeket az angol gyarmati népek felszabadítójaként mutatta be (42. kép). A képen a két európai nagyhatalom párviadalát ujjongva figyelik gyarmataikon élő alattvalóik. A háborús küzdelmek sporteseményeken, kifejezetten bokszt meccsen keresztül történő megjelenítése Tamás Ágnes szerint a legkedveltebb ábrázolási módok egyike volt, hiszen jó lehetőséget biztosított a küzdő hatalmak megszemélyesített figuráinak közvetlen bemutatására és az ellenfél gyengébbnek mutatására.⁵⁴³ A képen a Nagy-Britanniát ábrázoló alak valóban gyengébbnek tűnik német ellenfelénél, akinek a háta mögé pozicionált, gyarmati népek által szimbolizált szurkolói csoportja kihangsúlyozza felszabadító szerepét. A *Bolond Istók* a kép aláírása alapján

---

⁵⁴² Az angol hadsereg. *Vasárnapi Ujság* 61/49 (1914. december 6.), 910.

⁵⁴³ Tamás 2014, 72.

megelőlegezi a németeknek a győzelmet. Érdekesség, hogy az elnyomott, most függetlenségük lehetőségének előre örülő népek között megjelenik a Kínát szimbolizáló figura is. Az ország brit fennhatóság alá kerülésének folyamatában ugyanis fontos állomás volt a bokszerláadás nemzetközi leverése 1901-ben, amelyben mind Németország, mind pedig Ausztria–Magyarország szerepet vállalt.

Szembetűnő azonban, hogy első világháborúról szóló hírek között csak az első két évben találkozunk az antant gyarmatpolitikáját és a gyarmati népeket a hadszíntereken bemutató ábrázolásokkal. Ahogyan a háború kezdeti optimizmusa lassan elhalkult 1916-tól kezdve, úgy a híradások is egyre sötétebbek lettek és már nem kaptak benne helyet a kezdetben érdekesnek tartott dolgok, mint például a bennszülött hadtestek megjelenése az antant soraiban. A hírekből a civilizációs eszme már rég kikopott a háború végére, és a mindennapi létfenntartásért folytatott küzdelem, és a frontról érkező egyre borúlátóbb jelentések is a gyarmati népek szabadságáért való aggodalmat Ausztria–Magyarország polgáraiban is inkább saját szeretteik felé terelték. A Nagy Háború vége, illetve a kettős monarchia szétesése miatt sokkos állapotba került magyar társadalom soha többé nem tudott olyan szinten lépést tartani a nemzetközi közvélemény figyelmére számot tartó Európán kívüli eseményekkel, mint a 19. második felében. A lapok nagy része tönkrement, elhalt és újak indultak útnak. A szerkesztőségek figyelmét lekötötték a béketárgyalások; és ha korábban az afrikai kontinens határainak folyamatos átrajzolásáról kellett tudósítaniuk, most Európa határainak átrajzolódását kísérelték figyelemmel. A megváltozott feltételek közepette többé nem volt már ugyanannyi hely Afrika számára a magyar újságolvasók érdeklődésének homlokterében.

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat abból az előfeltételezésből indult ki, hogy amennyiben – Mary Louise Pratt, Felix Driver vagy éppen Jan Nederveen Pieterse alapján – Afrika belsejének európai feltárását és gyarmatosítását nem a hagyományos értelemben vett földrajzi – gazdasági – katonai kritériumok alapján határozzuk meg, hanem elfogadjuk, hogy a bővülő földrajzi tudás táplálta új világkép közvetítők – utazók, katonák, felfedezők, gyarmati hivatalnokok – révén, újságokban, útleírásokban és társasági előadások keretei között egy konstruálódott meg egy sokkal szélesebb európai társadalom számára – amely túlmutatott a gyarmattartó anyaországok keretein –, akkor ennek meg kellett, hogy legyenek a magyarországi közvetítő csatornái is. A legközvetlenebb csatorna a sajtó és a magyarországi tudományos társaságok folyóiratai voltak.

A dolgozat forrásainak kiválasztásakor olyan forráscsoportok meghatározására törekedtem, amelyeken keresztül Afrika belsejének feltárása és gyarmatosításának teljes folyamata és legtöbb aspektusa vizsgálhatóvá válik. Ehhez három laptípus egyidejű vizsgálata mellett döntöttem: a tudományos folyóirat, az ismeretterjesztő képes hetilap és a politikai élclap kategóriákra esett a választásom, és igyekeztem hosszabb életű, illetve ismertebb periodikákat választani. A feldolgozott források tehát a következők voltak: A Magyar Földrajzi Társaság folyóirata, a *Földrajzi Közlemények* 1873–1918, A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia* 1890–1918, a *Vasárnapi Ujság* 1854–1918, *Az Üstökös* 1858–1918, a *Bolond Miska* 1860–1875, a *Borsszem Jankó* 1868–1918, a *Bolond Istók* 1878–1918, a *Mátyás Diák* 1888–1918 és a *Kakas Márton* 1894–1914 közötti évfolyamai.

A három forráscsoport a stílusában és funkciójában eltérő különbözőségeik ellenére az Afrikáról szóló szövegeik és illusztrációik hírértékét tekintve összehasonlíthatók, mégpedig a hasonló tipológiai jegyeik alapján. A 19. századi napisajtó cikk- és rovattípusai ugyanis a műfajhoz hasonult formában ugyan, de többé-kevésbé megtalálható valamennyi választott forráscsoportban így attól függően, hogy az adott, Afrika feltárásáról, katonai hadjáratról vagy politikai eseményről szóló hír mekkora terjedelemben és az adott lapszám melyik rovatában, vagy önálló témaként hányadik oldalán jelent meg egyben mutatta azt is, hogy a szerkesztők mekkora hírértéket tulajdonítottak neki. Továbbá a *Földrajzi Közlemények* és a *Vasárnapi Ujság* kapcsolata erős volt a századforduló előtt: a *Földrajzi Közleményekben* publikáló, vezető társasági tagok írtak összefoglaló ismeretterjesztő cikkeket a képes hetilapok számára is. A *Vasárnapi Ujság* társasági rovata rendszeresen

figyelemmel kísérte az alakuló tudományos társaságok tevékenységét, rendezvényeit és kiadványait is.

A *Földrajzi Közlemények* és az *Ethnographia* nem volt szétválasztható a folyóiratokat kiadó társaságoktól és a mögöttük álló, kialakulóban lévő tudományágaktól sem, ezért ezek vizsgálatára és magyarországi viszonyaik megismerésére is szükség volt. Illetve a társaságok rendszeresen publikált, névvel, lakóhellyel és foglalkozási besorolással ellátott taglistái különösen értékes forrásként betekintést engedtek a társasági folyóiratok olvasótáborának társadalmi összetételébe.

A korszak a darwinizmus hatására megjelenő *evolucionizmus* és *földrajzi determinizmus* felfutásának és virágzásának időszaka volt és egyben a földrajz, a néprajz és az antropológia útkeresésének időszaka is. A 19. század második felében a földrajz és az antropológia fejlődő tudományok voltak, egyszerre törekedve a társasági élet, az állam és az akadémia tudományos elitjének elismeréséért. Az állami elismerésért való küzdelem eredményeként a gyarmatosítás és antropológia, valamint a földrajz kapcsolata a későbbi szakemberek számára „kínos szövetséggé” vált, hiszen a tudományágak korai története nem mentesülhetett a gyarmatosítás ideológiai háttérétől sem, amely az evolucionizmuson túlmutatva a tudományhoz kapcsolta a faji kérdést és az imperializmus ideológiáját is. A szélesebb körű társadalom elismeréséért és az általuk nyújtott anyagi hozzájárulásért azonban a korai társaságoknak a társasági élet meghatározó színtereivé kellett válniuk, így az ismeretterjesztés és a laikus előadások nagy szerepet kaptak mind a társasági rendezvényeken, mind pedig a társasági folyóiratokban.

Magyarországon a két tudományág fejlődése sokban követte az európai tudományos trendeket, ám a földrajz és az antropológia egymáshoz való viszonya összetettebbnek bizonyult, többek között az antropológia, a néprajz és az etnológia bizonytalanságokkal terhelt kapcsolata miatt. Ennek háttérében egyrészt az állt, hogy a földrajzi tanszékek és maga a Magyar Földrajzi Társaság is jóval hamarabb alakult meg 1872-ben, mint a Néprajzi Társaság 1889-es megalakulása. Másrészt az első egyetemi tanárok és a társaságok szakértő tagjai valamennyien más területről, a geológia, a történelem és a zoológia művelői közül kerültek ki. Ha az afrikai népekkel foglalkozó korabeli írások nyomát szeretnénk megtalálni Magyarországon, akkor a Magyar Földrajzi Társaság folyóiratában, az 1873-ban induló *Földrajzi Közleményekben* kellett keresnünk, nem az 1890-ben indult *Ethnographiában*, amely egyrészt a magyarországi népeletre igyekezett fókuszálni, másrészt késői indulása miatt talán egyszerűbb volt számára a tudományos specializálódás útjára lépni.

A felfedezések korának magyar földrajztudománya ugyanakkor nem jelentett lemaradást a nyugat-európaihoz képest. A népszerűsítő előadások lényegesek voltak a középosztály figyelmének és anyagi támogatásának biztosítása szempontjából. A taglisták lakóhely szerinti összetétele alapján végig nagyobb hányadban voltak a fővárosi tagok, mint a vidékiek, és a rendes tagok között a Földrajzi Társaságban nagyobb számban találunk külföldi – vagyis a Magyar Királyság határaink kívüli – tagokat, bár ez utóbbiba beletartoztak a Bécsben élő magyarok, főként arisztokraták is. A társasági élet – rendezvények, gyűlések, felolvasóestek – fővárosközpontú volt elsősorban, bár a Földrajzi Társaság a századfordulón már szervezett vidéki vándorgyűléseket is. A Néprajzi Társaság vidéki tagsága arányaiban nagyobb volt, és közel a tagság felét tette ki, de vándorgyűlések sokáig nem szerveződtek.

A magánszemélyi tagság foglalkozás szerinti megoszlása tekintetében a Földrajzi Társaság tagságának összetétele vizsgálva szembetűnő volt, hogy 1893-ban a vasúti és postai infrastruktúra növekedésével párhuzamosan sok volt a tagok között az alkalmazásukban dolgozók száma is. Ennek egyik oka az is lehet, hogy a *Földrajzi Közlemények* élénk figyelemmel kísérte a vasút- és távíró vonalak terjedését Európa-, Afrika- és Ázsia-szerte. A Magyar Néprajzi Társaság esetében viszont ilyen tagcsoporttal nem találkoztam, csakúgy, ahogy a Földrajzi Társaságnál tapasztalt csekély számú katonatiszti csoport is hiányzott – viszont nagyobbban bizonyult az értelmiségiek aránya a szintén vizsgált magánszemélyi tagsággal rendelkezők körében.

A magánszemélyi tagság nem szerinti megoszlása további érdekességeket mutatott. Annak ellenére, hogy az 1873 és 1893 között eltelt húsz esztendőben az iskolázott és értelmiségiként önálló munkakört betöltő nők száma növekedett Magyarországon, a Földrajzi Társaság tagjai között 1873-ban több női nevet figyelhetünk meg, mint 1893-ban. Míg 1873-ban a tagok 16%-a volt nő, addig ez az arány 1893-ra 3%-ra csökkent – ami viszont pontosan megegyezett a Magyar Néprajzi Társaság 1894-es női tagságának arányával. A nők viszonylag magasabb aránya az 1893-as tagsághoz képest a Földrajzi Társaság – és így a tudomány specializálódásával is magyarázható.

Azt, hogy a társaságok által terjesztett információk valójában kikhez jutottak el, milyen széles körben terjedtek, lehetetlen megbecsülni a taglisták alapján. A tagok természetesen rendszeresen megkapták a folyóiratokat, ám azokat valószínűleg a családjuk, szomszédságuk is olvashatta, a kor újságolvasási szokásainak megfelelően. A Földrajzi Társaság esetében a nyilvános előadások, társasági rendezvények nagy része pedig – belépési díj ellenében – nyitva állt a tagsággal nem rendelkező, érdeklődő

nagyközönség számára is, amelyen akár gyerekek is részt vehettek. Ezeket a nyilvános előadásokat rendszeresen meghírdették az országos lapokban, például a *Vasárnapi Ujság* oldalain is.

A Magyar Földrajzi Társaság a legnagyobb sajtófigyelmet azonban kétségkívül a kérészéletű Magyar Afrika-Bizottság (1877–1887) működésének néhány éve alatt élvezhette, illetve a leghíresebb afrikai utazók tevékenységének bemutatása révén. A legélénkebb érdeklődés kétségtelenül azt a néhány híres, főleg angolszász utazót kísérte, akik először irányították a 19. századi tömegsajtó figyelmét az afrikai kontinensre, és akik később a felfedező kalandor ideájának archetípusává váltak. A Livingstone, Stanley, Emin pasa, Emil Holub vagy éppen Samuel Baker és felesége útjairól szóló híradások és leírások a kettős érdeklődésnek köszönhetően rendszeresen megjelentek mind a *Vasárnapi Ujság*, mind pedig a *Földrajzi Közlemények* füzeteiben, mégpedig gyakran ugyanazon szerző tollából. A híres utazók közül többen is jártak Budapesten a Társaság vendégeként, ám ezeknek az előadásoknak egy része kifejezetten a szakmai közönségnek volt fenntartva. A Társaság nyilvános estélyein és hétvégi családi előadásain legtöbbször valamely elnökségi tag tartott összefoglaló felolvasást leginkább valamely, ismeretterjesztésre legalkalmasabbnak talált utazó munkásságáról.

A felfedező utazások, a földrajztudomány és a gyarmatosítás kapcsolatának vizsgálatakor kiderült számomra, hogy noha szerkesztőségük között szoros kapcsolat állt fent, a *Vasárnapi Ujság* és *Földrajzi Közlemények* eltérő szemléletet követett. A *Vasárnapi Ujság* 1875-ben Samuel Baker-nek a Nílus forrásvidékére vezetett expedíciója kapcsán már egyenes kimondta, hogy Baker expedíciója nemcsak tudományos, de katonai expedíció is. Egy évvel korábban pedig, az asantik elleni brit hadjáratot egyértelműen a gyarmati háborúkat elítélő módon kommentálta. Ezzel szemben a *Földrajzi Közlemények* egészen az 1880-as évek közepéig nem mondott politikai ítéletet a nagyhatalmak tevékenységéről. A civilizációs küldetés és a rabszolgaság elleni küzdelem ideológiájától támogatva, az egységes, európai fellépés jegyében született írások uralták továbbra is a lapot.

A rabszolgaság elleni küzdelem és a civilizációs küldetés eszméje szorosan összekapcsolódott egymással a 19. század közepén és az Afrikai felfedező utazásokat európai közkinccsé tevő „mi”-érzés alapjává vált. Ebben elsősorban David Livingstone-nak volt nagy szerepe, aki az 1854–1856-os transzafrikai, illetve az 1858–1864 közötti (második) Zambézi expedíciója alkalmával bejárta a portugál gyarmatok háttérországát a mai Angola és Mozambik területén és az ott szerzett tapasztalatai alapján arra a

következtetésre jutott, hogy Portugália képtelen megfelelni Afrika civilizálásának hatalmas feladatának, hiszen a rabszolga-kereskedelem megtűrése – illetve meglátása szerint támogatása is – bizonyítja, hogy ő maga sem rendelkezik megfelelő keresztényi értékrenddel. Így szerinte ez a küldetés végső soron Nagy-Britanniára vár, mert a művelt világban egyedül ő képes a feladat teljesítésére.

A rabszolgaság és az erkölcstelenség, illetve ezzel szemben a civilizáció terjesztésének küldetesként való összekapcsolása és politikai ideológiává emelése az ő nyomán terjed el az 1870-es évektől kezdve, amihez hozzájárult Livingstone hallatlan népszerűsége, mártírhalála és az utolsó utazását követő, korábban soha nem látott sajtónyilvánosság is. A rabszolga-kereskedelem elleni harc gyakran jelent meg a brit politika afrikai jelenlétét támogató ideológiaként is a *Vasárnapi Ujságban*. Ezzel szemben a *Földrajzi Közleményekben* egészen más hangvételű beszámolók szóltak az afrikai utazók, utazó misszionáriusok rabszolgavételeiről. Az ilyen rövid beszámolók alkalmával gyakran célzott arra a szerkesztő, hogy afrikaiaktól vagy „araboktól” veszik őket, és hogy az európaiak jót tesznek velük, hogy megszabadítják a zsarnokoktól; valamint, hogy a rabszolgák szükségesek az afrikai helyismeret miatt. A rabszolga-kereskedelemnek ilyen módon a tudomány szolgálatába való állítása elfogadottnak számított a korban, hiszen egy létező jelenségnek jóra való felhasználását jelentette.

Maga a civilizálás eszméje nem volt mentes az ipari forradalom hatására végbemenő technikai fejlődéstől sem, amely a 19. század első felétől kezdődően már társadalmi szinten is egyre jobban érezte hatását és olyan technológiai vívmányok épültek be a nyugati világ mindennapjaiba, mint a vasút, távíró, a városi csatornázás vagy a közvilágítás. Ezek a technológiai vívmányok így egy adott társadalom fejlettségének fokmérői is lettek, és a darwini evolúció elméletével összekapcsolódva a szocio-kulturális evolúció meghatározó és bizonyító erejű szegmenseivé váltak. A *Földrajzi Közlemények*, de még a *Vasárnapi Ujság* is rendszeresen beszámolt ezeknek afrikai terjedéséről, és a kontinens civilizálásának előrehaladásának bizonyítékát látták benne.

A gyarmatosítás az 1870-es években és az 1880-as évek első felében az újonnan megismert vidékek európai ember számára élhető voltának felderítését jelentette elsősorban, amely további célzott – a gazdasági tevékenységre és megtelepedésre alkalmas vidékek felkutatására szervezett – expedíciókhoz vezetett. A berlini konferencia mindenképpen mérföldkő volt a gyarmatosítás több évtizedes, lassú folyamatában. Az elkövetkező években a Földrajzi Társaság vezető tagjai is összefoglalóikban egyre gyakrabban beszéltek afrikai *felfedezés* helyett *gyarmatosításról*; és bár még eltérő

vélemények mentén, de lassan elkezdtek újradefiniálni a földrajztudomány szerepét az érezhetően megváltozott feltételek közepette. Így a magyarországi földrajztudomány specializálódása végül Lóczy Lajos második elnöksége alatt, 1900-tól kezdődően megindulhatott.

A gyarmatosítás kérdése szorosan összefüggött továbbá az *imperializmus* fogalmának alakulásával is a korszakban. Gerster Béla 1903-ban a *Földrajzi Közleményekben* megjelent elemzésében inkább a nagyhatalmi státuszhoz kötötte az imperializmust, mint magához a kolonializmushoz – ennek fokmérője pedig szerinte inkább a birodalmi státusz volt, semmint a terjeszkedés maga.

A nagyhatalmak elit klubjának tagjai egymás közötti multilaterális érdekegyeztetéseik során határolták el érközónáikat és rendezték vitás hatalmi ügyeiket. A korszak jellemzője a korabeli sajtóban „concert européen”-nek nevezett európai nagyhatalmi diplomáciai színtér volt, valamint az az expanziós politika, amely valamennyi nagyhatalmat jellemezte ebben az időszakban, és amely a rendszeres érdekegyeztetéseket, konfliktuskezeléseket valójában indokoltta tette. A korabeli felfogás szerint az Osztrák–Magyar Monarchia indokoltan volt tagja ennek a csoportosulásnak, expanziós politikája nem Afrika területén zajlott, hanem a Balkán irányába törekedett. A diplomáciai fórumokon való részvétel egyik célja és létjogosultsága is az volt, hogy az új terület okkupálása és annektálása a nagyhatalmi érdekegyeztetések és alkuk révén minél zökkenőmentesebben, a többi nagyhatalom legitimáló beleegyezésével történhessen meg. Ezért az osztrák–magyar külpolitikát igenis élénken érdekelték azok az expanziós területek – így például Egyiptom sorsának alakulása is – amelyek közvetve hozzájárulhattak saját területi érdekeinek érvényesítéséhez és precedensül szolgálhattak az alkudozások során. Az *európai koncertben* való részvétel egyben presztízskérdést is jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia számára, mert így a külpolitikáját közvetlenül nem érintő kérdésekben is állást foglalhatott, ha lehetőséget kapott rá. Az egyik ilyen presztízssértékű megjelenése éppen az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencián volt.

Az európai nagyhatalmiság tudata tisztán visszaköszönt a vizsgált forrásokban, főleg a politikai élclapokban, amelyek pártállástól függően értékelték a birodalom diplomáciai lépéseit és a többi nagyhatalomhoz való viszonyát. A kormánypárti *Borsszem Jankó* például egyenrangú félként, a nagyhatalmak egyikeként mutatta be a kettős monarchiát, míg az ellenzéki lapok inkább élcelődtek azon, hogy a birodalom egyáltalán annak tartja magát. Mindenesetre a tény, hogy rendszeresen foglalkoztak a kérdéssel, jól

mutatja, hogy a közgondolkodás része volt a korban a birodalmon belüli Magyarország nagyhatalmi státuszáról való véleményformálás.

A felhasznált forrásokban a következő afrikai gyarmati események jelentek meg: Nagy-Britannia abesszíniai hadjárata (1868), a szuezi csatorna megnyitása (1869), a harmadik angol-asanti háború (1873–1874), az angol-zulu háború (1879), az első búr háború (1880–1881), a francia protektorátus megalakulása Tunéziában (1881), az egyiptomi válság és Alexandria bombázása (1882), a Berlini Kongó-konferencia (1884/1885), a szudáni válság és a Mahdi-féle felkelés (1881–1884/1885–1899), a második francia-dahomey-i háború (1892–1894), Olaszország abesszíniai hadjárata (1895–1896), a Fashoda-i incidens (1898), a második búr háború (1899–1902), az első marokkói válság (1904–1905), a második marokkói válság (1911), az olasz-török háború (1911–1912), az első világháború (1914–1918).

A vizsgált források alapján megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb sajtófigyelmet kapott események leginkább háborúkhöz, illetve háborúval fenyegető konfliktusokhoz kapcsolódtak. Ez alól kivételt képez Egyiptom rendszeres megjelenése, a török-egyiptomi konfliktus figyelemmel követése és a szuezi csatorna megnyitásának szenzációja. Egyiptom, a már európai nagyhatalomnak számító Török Birodalom egyik tartományaként, már az 1850-es években is sokat szerepelt a magyar sajtóban.

Az afrikai hírekhez kapcsolódóan az *egzotikus idegen* kétféle módon jelent meg a magyar élclapokban. Már megjelentek a gyarmati események, leginkább hadjáratok, háborúk direkt interpretációi is. Az ilyen, gyarmati háborúkhöz vagy egyéb eseményekhez kötődő viccek, amelyben a nagyhatalmi figurákon túl már az afrikai bennszülöttek is megjelentek, leginkább szöveges viccek voltak, és csak kisebb számban karikatúrák. Ezek a képi és szöveges viccek egyrészt az európaiakkal szembeszálló afrikaiak primitív és vad karakterét emelték ki, másrészt az eseményt az európai politika kontextusában helyezték el és a gúnyt leginkább a résztvevő európai hatalmak, Nagy-Britannia és Olaszország sorozatos kudarcainak címezték. Ez a típusú vicc és karikatúra elsősorban a kormánypárti *Borsszem Jankó* sajátossága volt. Az egzotikus idegen másik megjelenési formája inkább kiegészítő szerepet játszott a magyar politikai élet eseményeinek és szereplőinek bemutatásakor. A főleg kormánypárti politikusok afrikai bennszülöttként való ábrázolása leginkább az olyan ellenzéki élclapokban jelent meg, mint a *Bolond Istók* vagy *Az Üstökös*, illetve 1905-ben, a rövid koalíciós kormányzás ideje alatt ellenzékiiségbe szoruló *Borsszem Jankó*ban is feltűnt néhány ilyen karikatúra.

Az afrikai gyarmati eseményekhez kapcsolódó karikatúrák és szöveges viccek a korban természetesen nem számítottak a magyar nyelvű élclapok elszigetelt jelenségének. Az ábrázolás gyökerei hosszan nyúlnak vissza az európai kultúrtörténet évszázadaiba és Magyarországon az egzotikus vad képe már megjelent a felső-magyarországi jezsuita könyvtárak Nyugat-Európából származó, az amerikai őslakosokat tollkoronás, íjas, nyilas bennszülöttként ábrázoló könyveiben 17–18. században, majd innen átkerült a 18. századi földrajzkönyvekbe is. Az ábrázolásmód azonban sokkal régebbi, egészen pontosan 1505-re datálható az első tollszoknyát viselő „amerindián” megjelenése egy színezett augsburgi vagy nürnbergi eredetű fametszeten. A 19. századra azonban legfőbb jegyeivé a kannibalizmus, a poligámia, a rabszolgaság, a fanatizmus és a despotizmus váltak, leggyakoribb megjelenési formája pedig a bennszülött harcos lett.

A nyugati mintát követve a magyar nyelvű újságokban is az egyik legtöbbször ábrázolt afrikai népcsoport a zulu volt. Alakjuk megjelent a politikai élclapok karikatúráiban, a *Földrajzi Közleményekben*, valamint a *Vasárnapi Újság* ismeretterjesztő cikkeiben. Ennek egyik oka, hogy az 1879-es angol–zulu háború eseményei maguk is vezető hírnek számítottak a korabeli brit lapokban, majd néhány kellemetlen incidens jóvoltából széles körben elterjedtek az egész európai kontinensen. Ehhez hozzájárult, hogy a néhai III. Napóleon 23 éves, emigrációban élő fia, Napoléon Eugène Louis Bonaparte csatlakozott a brit utánpótláscsapatokhoz, majd egy szerencsétlen terepszemle során életét vesztette. Halála felkavarta a nemzetközi közvéleményt, és a zuluk vadsága – és a vele járó vérszomj, amelyet addig a természetes környezet által kikényszerített magatartásformának tartottak –, most a negatív, morális értelmezés hatására gonoszsággá vált az európai közvélemény szemében.

A *Borsszem Jankó* erősen britpárti lap volt. Ezekben a szövegekben a kannibalizmus túlzott hangsúlyozása nemcsak a zuluk vadságának és vérszomjasságának eszköze volt, de egyben a britekkel szembeni alacsonyabb rendűségük kifejezője is. Az angol nyelvű sajtó azonban csak addig démonizálta a zulukat, ameddig a háborús konfliktus tartott. A háború lezárulását követően, Cetshwayo király fogságba kerülése után azonban változott a hangvétel: a szövegekben ember, a bukott, hősies afrikai király képe jelent meg inkább. A magyar sajtó hangvétele – az élclapok kivételével – ezt követve szintén változott. A *Vasárnapi Újság* – valószínűleg angol nyelvű illusztrált hetilapok lapszemlézése nyomán –, már nem egy ellenség, hanem egy fogságba került egzotikus uralkodó képét festette meg. Az élclapokban ezzel szemben sokkal tovább élt a brit háborús propaganda által megrajzolt kannibál afrikai fejedelem képe. A *Borsszem Jankó*

még 1890-ben is olyan versikével jelent meg Stanley legújabb útikönyvének bemutatására, amely a kannibalizmust emelte ki az afrikaiak legfőbb jellemvonásaként, és ezt egészen a zulukig vezette vissza.

Az ellenzéki *Bolond Istók* inkább a kannibál afrikaiak képi megjelenítését részesítette előnyben a szövegekkel szemben: kevésbé foglalkoztatta a brit hadjárat kimenetele vagy az angol külpolitika, hiszen szinte mindig csak a magyar belpolitikai eseményekre és a kormánypárti politikusok kritikájára koncentrált; de rajzolóit is megihlette a zuluk iránt támadt felfokozott érdeklődés, és a humor új forrását látták abban, ha megszokott témájukat a közfigyelem aktuális fókuszának megfelelően új köntösbe bújtatják. Így kaptak a magyar kormánypárti politikusokat ábrázoló portrék új külsőt, és az angol–zulu háború eseményei kisegítő, ám fontos szerepet játszottak a magyar bennszülött politikus karikatúrák megszületésében. Ezek a karikatúrák jóval túléltek a hadjáratot és a *Bolond Istók* legkedveltebb, visszatérő karikatúrái maradtak egészen a századfordulóig.

Ezzel a képi konstrukcióval szorosan összefügg egy másik, a politikai karikatúrákon gyakran előforduló motívum is, a *szerecsenmosdatás* motívuma. A szerecsenmosdatás már nem számított újdonságnak az 1880-as években, sőt a viktoriánus kor egyik legrégebbi gyökerű, nemzetközi motívuma, ami már az 1860-as évek újra feléledő magyar politikai életének korai élclapjának karikatúráin is megjelent. Az angolszász eredetű motívum ismét divatos lett az afrikai bennszülött témájú politikuskarikatúrák elterjedésekor és így a megváltozott kontextusban a formai jegyek is változáson mentek keresztül. Ugyanis már megjelent a *szerecsenné kenés* motívuma is, mint az újonnan választott kormánypárti képviselők beavatási szertartása; vagyis az ellenzéki élclapok szerint korrumpálódásuk kezdete, aminek ábrázolása továbbra is a leplezéssel és az álcával, valamint az erkölcsi bemocskolódással hozható összefüggésbe.

A *szerecsenmosdatás* nemcsak a sötét bőrnek fehérre fordításakor történt, hanem egyedi jelenséggént a tetovált politikust is ugyanúgy mosdatás alá vehették például politikai irányváltása idején. A tetováltság, amely primitív jellemvonásként rokon értelmezést nyert a sötét bőrrel, a korabeli karikatúrákon tulajdonképpen meghatározott jelek tetoválását jelentette, amelyek az adott személy politikai elkötelezettségére utalt vagy a politikus jellemábrázolásának eszközeként szolgált. A bűneivel, korrupciós ügyeivel vagy éppen politikai elköteleződésének jegyeivel tetovált politikus szintén nem kizárólag a magyar karikatúrák sajátossága, de a szerecsenmosdatással és a fekete bőrű, korrupált politikusokkal való együttes megjelenítése különleges helyet biztosít ezeknek a karikatúráknak nemzetközi összehasonlításban is. A politikusok afrikai bennszülöttekként

– sok esetben kannibálökként – való ábrázolása, valamint a *szerecsenmosdatás* és *szerecsenkenés* kombinált motívuma sokáig, egészen az első világháborúig a magyar kormánypolitikát bíráló karikatúrák legfőbb eszköze maradt. Akkor sem tűntek el az élc lapokból, amikor az 1900-as évek elejétől a klasszikus politikai élc lapok jelentősége csökkenni kezdett, mert az élc lapok új nemzedékéhez tartozó *Mátyás Diák* és *Kakas Márton* is használta ezeket a figurákat. Az Afrika és az afrikai események iránti érdeklődés csökkenése sem befolyásolta különösebben ezt a divatot, ami azt mutatja, hogy a motívumok erősen beágyazódtak a világháború hozta bukás előtti magyar élc lapok véleménynyilvánítási technikái közé.

Dél-Afrika példáján jól nyomon követhető, hogyan változott meg a felfedezésekkel és Afrika korai gyarmatosításával kapcsolatos *összeurópai civilizációs küldetéstudat*. Az 1870-es évek végén, az angol–zulu háború kapcsán még működött ez a szemlélet, a magyar újságok egy része nyíltan kiállt az angolok mellett, más része elől járt a zuluk degenerált, vad afrikaiakként való ábrázolásában. Az európai bevándorlással azonban, pontosabban az angolok és a búrok szembekerülése, majd első háborús konfliktusának következtében megváltozott az addig egységes *barát – ellenség* kép a térségben. A két szembenálló európai (származású) nép konfliktusa, különösen az érdekellentétek háttérében álló, a kapzsiság szimbólumává váló gyémánt- és aranybányák miatt a leírások fókuszában a *vad – civilizált; afrikai bennszülött – európai* ellentétek helyére a *kapzsi, gazdag angol – puritán, szegény búr* ellentéte került. Ezzel párhuzamosan a zuluk egyre kevesebbet szerepeltek a térségről szóló híradásokban, az összeurópai civilizációs küldetés eszméjének helyébe pedig lassan a brit gyarmatpolitika bírálata lépett.

A második búr háború vízválasztó volt ebben. Egyrészt a megnövekedett sajtófigyelem a kortársakat is meglepte. Másrészt a *Vasárnapi Újság* anyaga alapján a közvélemény a korábbinál sokkal intenzívebb érdeklődést mutatott a háború haditechnikai és harcászati részletei iránt. A haditechnológia sokat fejlődött az angol–zulu háború óta, de az érdeklődés hihetetlen mértékének háttérében az is állhatott, hogy a háborús közgondolkodás, amely az 1910-es évekre már érezhetően bevésoódott az európai mindennapokba, éppen itt, a búr háborúval kapcsolatban mutatta meg először erejét. Elmondhatjuk, hogy a második búr háború valamennyi korábbi gyarmati eseménynél nagyobb figyelmet kapott a magyar sajtó részéről. Ebben természetesen az is szerepet játszott, hogy a hírközlési technika robbanásszerű fejlődésen ment keresztül a 19. század utolsó évtizedeiben, aminek szerepe volt azoknak az afrikai távíró vonalaknak is, amelyek fejlődéséről oly hűen beszámolt a *Földrajzi Közlemények* is.

A legtöbb magyar lap kötelességének érezte, hogy olvasóit felvilágosítsa a konfliktus háttéréről, és mivel ezeknek az írásoknak elengedhetetlen része volt a két szembenálló fél összehasonlítása, legtöbbször állást is foglaltak valamelyik fél mellett. Általában a búrok mellett. A magyar közvélemény részéről tapasztalt erős búr szimpátiának azonban volt még egy igen speciális aspektusa is: az angol világbirodalommal szembeni harcukat párhuzamba lehetett állítani a Habsburgokkal szembeni 1848–49-es magyar függetlenségi háborúval. A búr küldöttek Európába érkezése azonban leszámolt a népet övező mítosz nagy részével, és a búrok megszűntek „egzotikus” néppé lenni a korabeli felfogás szerint.

A második búr háborút követően az afrikai háborúk ábrázolása az élclapokban már kizárólag a nagyhatalmakat megjelenítő figurák, illetve államfők szereplésével jelent meg. Az afrikaiak többé nem voltak szereplői ezeknek az élceknek és karikatúráknak. Az afrikai események a világ nagyhatalmi konfliktusainak részévé váltak, és csak a gyarmati terület, mint a nagyhatalmi konfliktus egy színtere jelent meg csupán.

A gyarmati kérdés az első világháború alatt sokkal kevésbé kapcsolódott magukhoz a gyarmati területekhez a sajtóban, mint a háborút megelőző időszakban. A gyarmati hatalmak kapzsiságának és képmutatásának elszenvedői, a gyarmati népek kerültek inkább az írások fókuszába. A legtöbb ilyen jellegű írás is elsősorban az antant csapatok kifejezetten gyarmati népekből szervezett egységeire koncentrált. A vizsgált források éppen azt mutatták meg, hogy Afrika és az afrikaiak a periodikák szövegein és képein keresztül közelebb kerülhettek az akkori magyar olvasókhoz, mint ahogyan azt korábban a történészek sejtették. Éppen ezért úgy vélem, hogy noha a magyar élclapok a korban – sok más nemzetközi társukhoz is hasonlóan – nem voltak mentesek a rasszista vélemények megnyilvánulásától az afrikaiakkal szemben sem a magyar élclapok ábrázolásának háttérében elsősorban a britek korábbi civilizációs és az antant jelenlegi háborús politikájának kifigurázása állt. Vagyis, hogy az addig elnyomott népekkel védte meg magát a hadszíntereken, nem pedig közvetlenül a gyarmati népek bírálata. Ezt támasztja alá az is, hogy korábban egyszer sem szóltak a források elmarasztalóan az ehhez hasonló gyarmati, afrikai csapatokról, bár gyakran érdekességként említették létezésüket egy-egy háború vagy hadjárat során, ahol felbukkantak. Az első világháborúról szóló hírek között csak az első két évben találkoztunk az antant gyarmatpolitikáját és a gyarmati népeket a hadszíntereken bemutató ábrázolásokkal. A háború végén a lapok nagy része tönkrement vagy ideiglenesen nem jelent meg.

A dolgozat elején felvetett hipotézis, miszerint ha Afrika belsejének európai feltárására és gyarmatosítására nem az imperializmus gazdasági értelmezésének keresztmetszetén át tekintünk, hanem elfogadjuk, hogy a bővülő földrajzi tudás táplálta új világkép közvetítők – utazók, katonák, felfedezők, gyarmati hivatalnokok – révén, újságokban, útleírásokban és társasági előadások keretei között egy konstruálódott meg és ennek részese volt az Osztrák–Magyar Monarchia részeként Magyarország is – helyesnek bizonyult. A három vizsgált, különböző diskurzushoz tartozó forráscsoport egyidejű vizsgálata ugyanakkor arra is rámutatott, hogy sokkal több hasonlóság volt köztük a közölt írások és képek hangvételét és üzenetét tekintve, mint amire a műfaji és célcsoportjukat érintő különbözőségeikből előzetesen következtetni lehetett. A hasonlóságok két legfontosabb alapjegye Afrika civilizálásának összeurópai küldetéstudata és a Monarchia európai nagyhatalmi státusza volt – ezek megjelenése azonban forrásonként és időben is változott a vizsgálat során. Múltunk ezen kis szelete végül áldozatul esett a 20. század második felében az imperializmustól és vele együtt a kolonializmustól való éles elhatárolódásnak, de létezésére a korabeli sajtótermékek és tudományos folyóiratok továbbra is bizonyítékul szolgálnak.

FÜGGELÉK

Képek és illusztrációk

1. kép: Négy rabszolga, egy fához kötve...

Illusztráció Verne Gyula: Tizenöt éves kapitány c. könyvének folytatásos közléséhez.
Vasárnapi Ujság 25/36 (1878. szeptember 8.), 572.

2. kép: A concert vége.

Bolond Istók 5/30 (1882. július 23.), 3.

3. kép: A Borsszem Jankó előfizetési felhívása.
Borsszem Jankó 12/599.(26.) (1879. június 29.), 10.

4. kép: A közös zsákmány. (Phaedrus meséje).
Borsszem Jankó 15/760 (32), (1882. augusztus 6.), 1. (címlap)

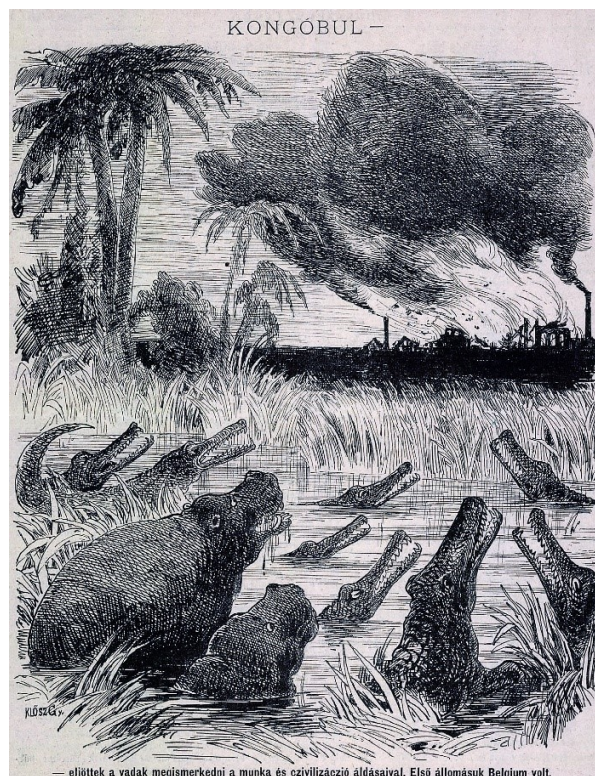

5. kép: A jószívű angol.
Az Ústökös 25/33. (1252) (1882. augusztus 13.), 4.

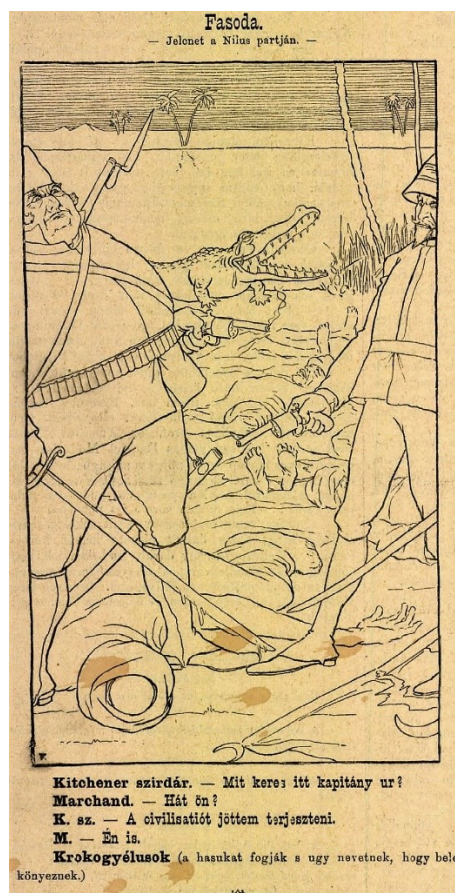
6. kép: Német invázió Kongóba.
Bolond Istók 8/4 (1885. január 25.), 5.

7. kép: Kongóbul.

Borsszem Jankó 19/955 (18) (1886. május 2.), 3.

8. kép: Fasoda. Jelenet a Nilus partján.

Borsszem Jankó 31/1612 (44) (1898. október 30.), 10.

9. kép: Consumatum est.
Borsszem Jankó 33/1716 (43) (1900. október 28.), 10.

10. kép: Nagyzolás.
Az Űstökös 43/28 (2235) (1900. július 15.), 329.

11. kép: Napoleon herczeg halála.
Vasárnapi Ujság 26/27 (1879. július 6.), 428.

Kannibáli naivság.

Megy a vadember Otahajtí szigetén az angol missionáriushoz, s kéri igen szépen, hogy keresztelné meg őtet is, meg a két feleségét.

A térítő hosszasan megmagyarázta neki, hogy hitünk szerint egy embernek két feleséget tartani tilos, azt ő tehát nem teheti.

A vadember két feleségével nagy szomorúan odább ment.

Egy hét múlva megint elékerül, de most már csak másod magával.

— Nincs már több, csak egy feleségem.

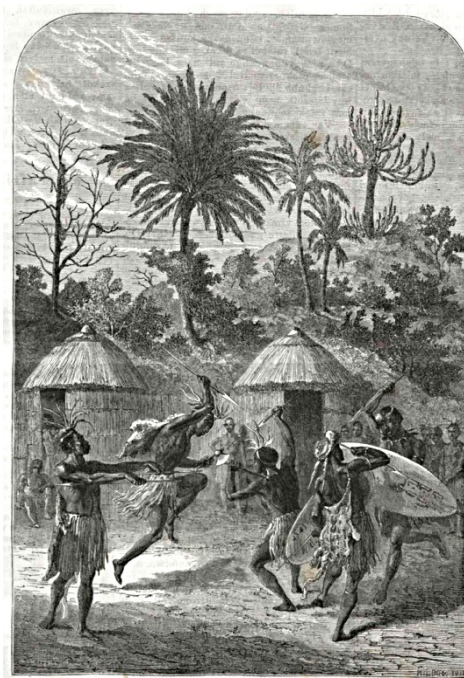
— Hát a másik hova lett?

— Azt megettem.

12. kép: Kannibáli naivság.
Az Űstökös 2/6 (1859. február 5.), 52.

13. kép: Kelet-afrikai képek: a szulu-kafferek tánca.
Vasárnapi Ujság 14/36 (1867. szeptember 8.), 444.

14. kép: A mganga.
Vasárnapi Ujság 25/46. (1878. november 17.), 732.

15. kép: Kecsvájó, a zulu-kafferek királya.
Vasárnapi Ujság 26/9. (1879. március 2.), 132.

16. kép: Divat – Á la zulu. Pasquino műterméből.
Borsszem Jankó 12/624 (51) (1879. december 21.), 9.

17. kép: A zuluk. Leghősebb költemény.
Bolond Istók 2/43 (1879. október 26.), 6.

„(...) Hős Tiszovájó a Kolomájó, büszke vezérjök, / Testét szép tiszta feketére bekenve viselvén. / Wármájó jön utánna, kezében a bösz aszagájváj, / Melylyel is ő a nyulat pukkantani röptibe tudja. / Uj Czehtevájóként Csernájó rengeti pajzsát, / A ki fehér embert megfőz vacsorára urának. S Faxmalkájó, Ájvájó berekeszti a truppot, / Túdós jelvényül füleit tetejézeve köcsöggel. / Ám Kalamajpalamajkájó forgatja keféjét, / S kaffantó zulupurdét ő puczovál, Hedegájót, / Hős Alexandruzulut, a vitézt, szabadelvű subickkal, / Nemzeti festéket föleresztve kebelbeli nedvvel. / Czirkusi Ferráris műkedveletül közibéjök / Lépné be. »Oh Palamajkájó! mázolj feketére!« / »Már mért? – szól Palamajkájó oda sem hederintvén – / Mért kenjek szerecsenyt? inkább rád férne fehérség, / Felkenetetlen is elcsúszol zulu számba közöttünk!« (...)”.

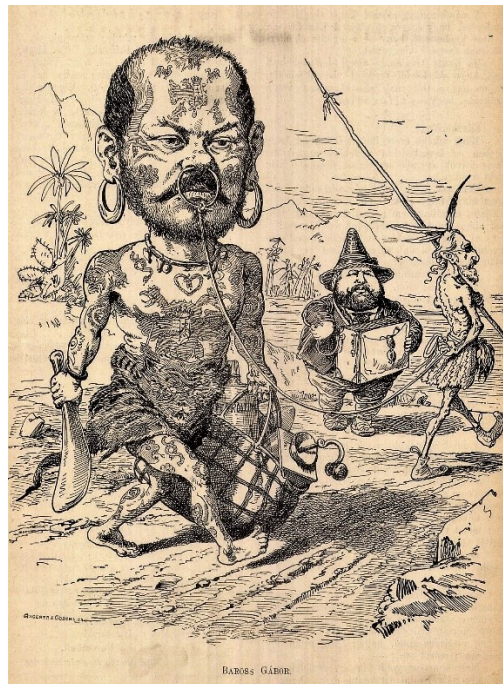

18. kép: Országgyűlési kép.
Bolond Miska 2/23 (1861. június 9.), 92.
 „Ezt bizony mossák, hanem én azt hiszem, hogy szerecsent mosnak.”

19. kép: A komédia vége.
Az Üstökös 27/22 (1345) (1884. június 1.), 3.

20. kép: Mamelukok albuma. Baross Gábor.
Bolond Istók 1/5 (1878. február 3.), 5.

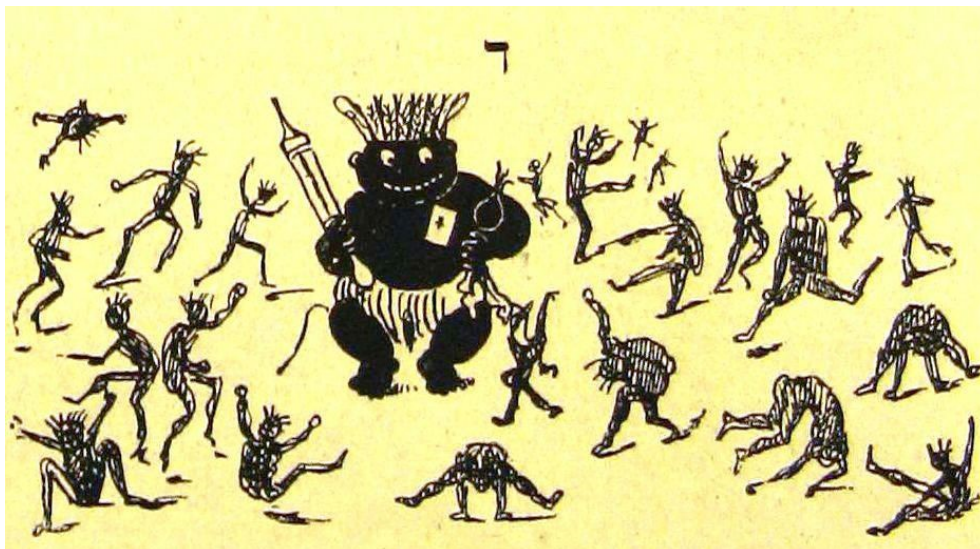

21. kép: Mamelukok albuma. Krajcsik Ferencz.
Bolond Istók 22/14 (1879. április 6.), 3.

22. kép: Tódor, Abyssinia királya.
Vasárnapi Ujság 14/49 (1867. december 8.), 601.

23. kép: Theodoros király, az afrikai fekete zsarnok vérszopó élete és halála.
Borsszem Jankó 1/19 (1868. május 10.), 218.

24. kép: A dahomejiek az állatkertben: az amazonok csoportja.
Vasárnapi Ujság 39/31 (1892. július 31.), 540.

25. kép: Ozman Digna, kelet-szudáni fölkelővezér, csapata élén.
Vasárnapi Ujság 31/9 (1884. március 2.), 142.

«A Mahdi szorongatja Gordont.»
(Azóta el is hegedülte.)

26. kép: Khartumból.
Bolond Istók 8/6 (1885. február 8.), 9.

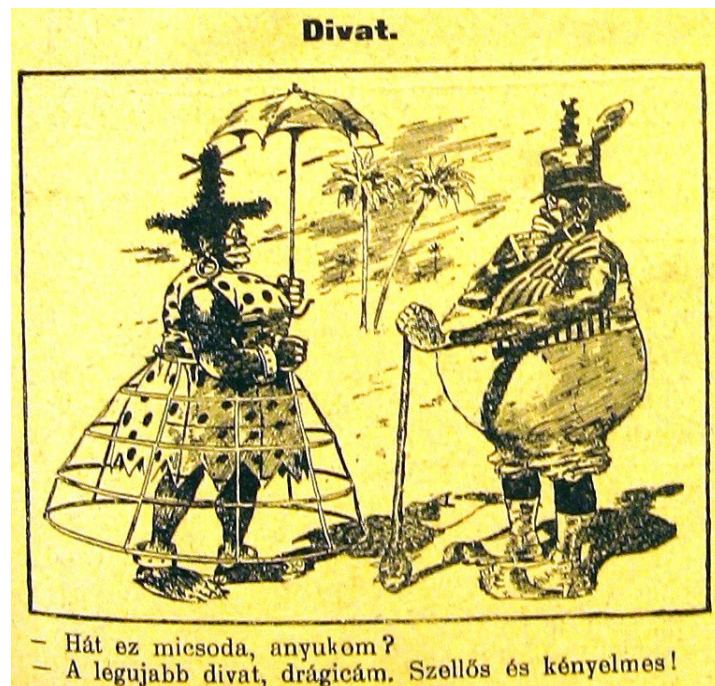

27. kép: Öröm.
Kakas Márton 6/28 (1899. július 9.), 9.

28. kép: Mokány Berci a dombszögi kaszinóban.
Borsszem Jankó 12/600 (27) (1879. július 6.) 9.

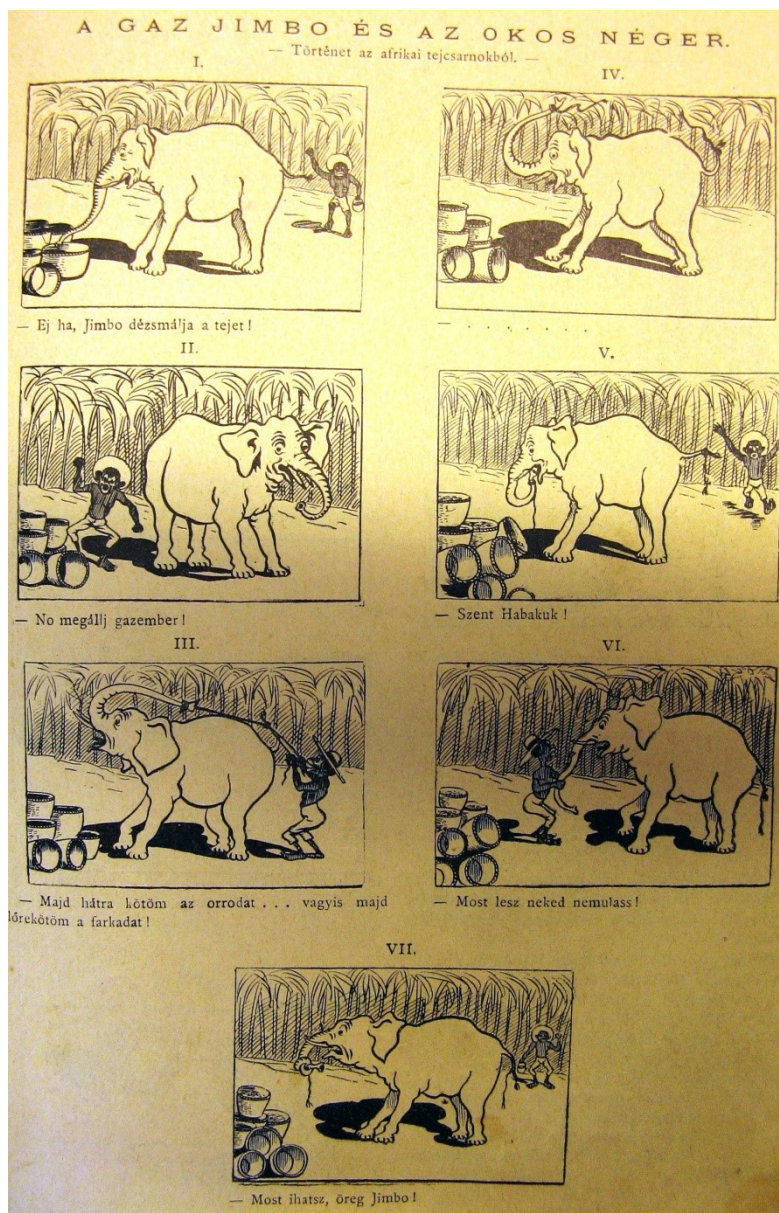
29. kép: Divat.

Mátyás Diák 23/21 (1910. május 22.), 5.

30. kép: Tallerossy Zebulon okszerü indítványa,
 hogy mit kellene az észak-amerikaiaknak csinálni a felszabadított feketékkel?
Az Űstökös 16/24 (1865. június 17.), 204.

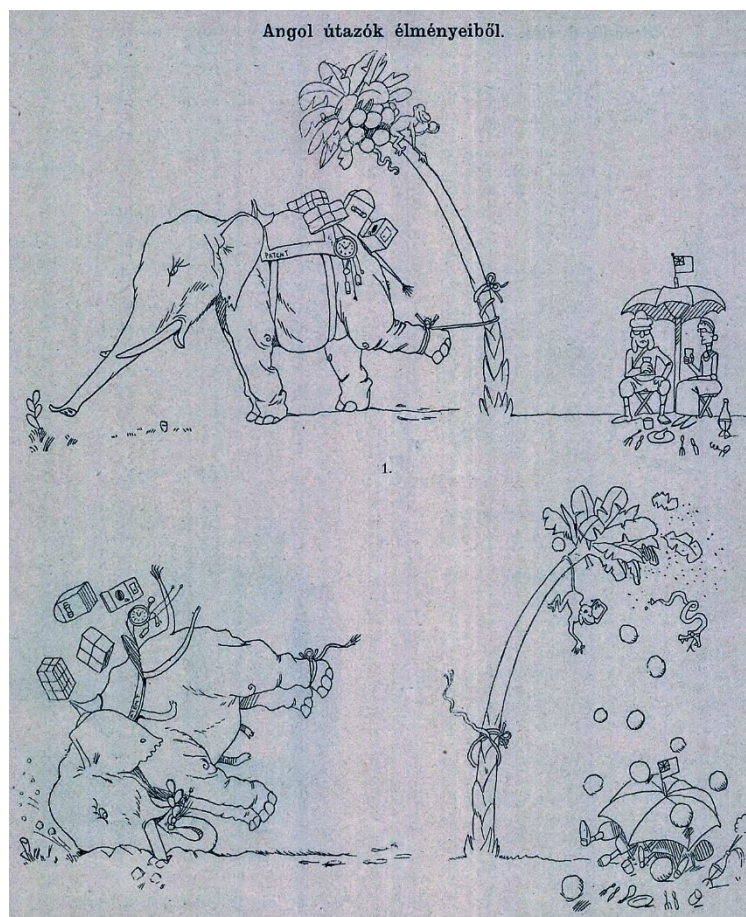

31. kép: A gaz jimbo és az okos néger. Történet az afrikai tejsarnokból.

Kakas Márton 6/8 (1899. február 19.), 11.

„I. – Ej, ha, Jimbo dézsmálja a tejet. / II. – No megállj, gazember! / III. – Majd hátra kötöm az orrodát . . . vagyis majd előrekötöm a farkadat! / IV. . . . . [a kötél elszakad] / V. – Szent habakuk! / VI. – Most lesz neked nemulass! / VII. – Most ihatsz, öreg Jimbo! [A „néger” okos furfangos módon csomót kötött az ormányára.]”

32. kép: Angol utazók élményeiből.
Az Üstökös 33/1708 (1890. június 1.), 257.

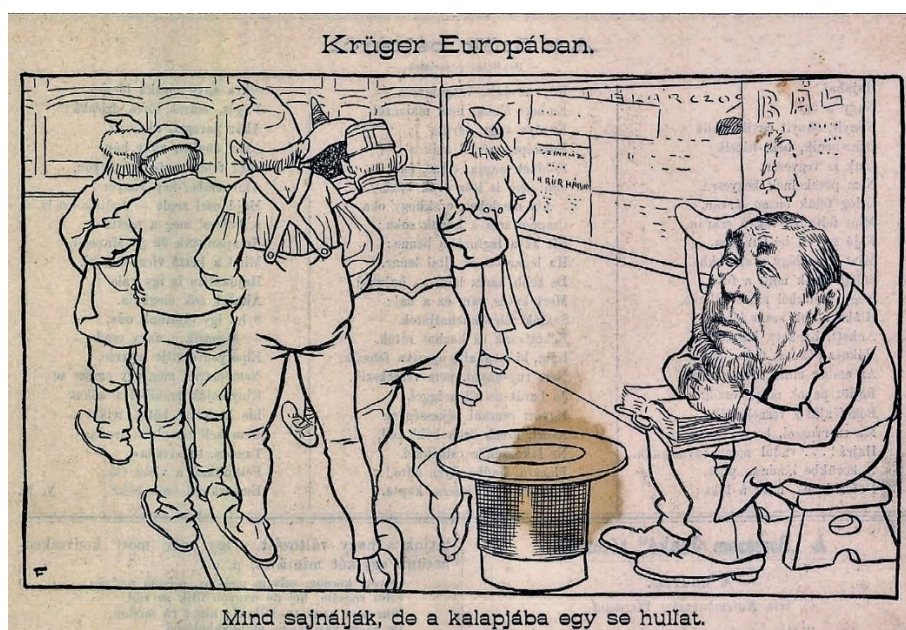

33. kép: Transzválból – Kaffer tanya Pretoria környékén.
Vasárnapi Ujság 46/43 (1899. október 22.), 728.

34. kép: A testvér halála.
Az Üstökös 45/23 (2334) (1902. június 8.), 272.

35. kép: Krüger Európában.
Borsszem Jankó 33/1721 (48) (1900. december 2.), 11.

36. kép: A két Devett.
Kakas Márton 8/23 (1901. június 9.), 5.
 „Európában. / Afrikában.”

Britnek lovat, mert az fizet.

Szegény búrnak — szódavízet.

37. kép: Mit ad a magyar?
Borsszem Jankó 34/1749 (24) (1901. június 16.) 3.

38. kép: Polypus Maximus Britannicus.
Bolond Istók 23/16 (1900. április 22.), 3.

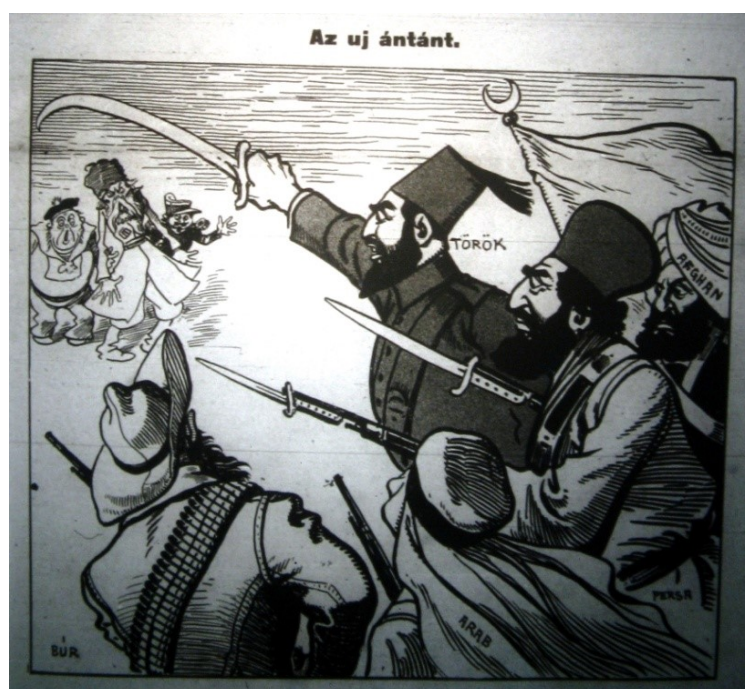

39. kép: Szenegáliak éjjeli rohama.
Borsszem Jankó 48/2447 (44) (1914. november 1.), 9.

40. kép: Furcsa kulturharcz.
Bolond Istók 37/45 (1914. november 8.), 5.

41. kép: 46. kép: Az új ántánt.
Mátyás Diák 27/45. (1914. november 8.), 1.

Hálás nézőközönség.

Az angol gyarmatok kárörömmel nézik a mérkőzés előrelátható kimenetelét.

42. kép: Hálás nézőközönség.
Bolond Istók 37/33 (1914. augusztus 16.), 5.

Ábrák jegyzéke

1. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának lakóhely szerinti megoszlása 1873-ban	40
2. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának lakóhely szerinti megoszlása 1893-ban	40
3. ábra: A Magyar Néprajzi Társaság tagságának lakóhely szerinti megoszlása 1894-ben	41
4. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának foglalkozás szerinti megoszlása 1873-ban.....	42
5. ábra: A Magyar Földrajzi Társaság tagságának foglalkozás szerinti megoszlása 1893-ban.....	42
6. ábra: A Magyar Néprajzi Társaság tagságának foglalkozás szerinti megoszlása 1894-ben	43

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: <i>Az Űstökös</i> feldolgozott évfolyamai	19
2. táblázat: <i>A Bolond Miska</i> feldolgozott évfolyamai	20
3. táblázat: <i>A Borsszem Jankó</i> feldolgozott évfolyamai	22
4. táblázat: <i>A Bolond Istók</i> feldolgozott évfolyamai	23
5. táblázat: <i>A Mátyás Diák</i> feldolgozott évfolyamai.....	24
6. táblázat: <i>A Kakas Márton</i> feldolgozott évfolyamai	24
7. táblázat: <i>A Vasárnapi Ujság</i> feldolgozott évfolyamai	28
8. táblázat: <i>A Földrajzi Közlemények</i> feldolgozott évfolyamai	30
9. táblázat: Foglalkozások csoportok szerinti beosztása a tagsági viszonyok vizsgálatához	42
10. táblázat: Az átváltoztatás ideológiai modellje: gyarmati uralom. (Mudimbe 1988, 49–50.).....	70
11. táblázat: A gyarmati események megjelenése a vizsgált forrásokban.....	94

BIBLIOGRÁFIA

Felhasznált források

Az Üstökös

A jószívű angol.

1882 *Az Üstökös* 25/33 (1252): 4. (1882. augusztus 13.)

A komédia vége.

1884 *Az Üstökös* 27/22: 7. (1345) (1884. május 25.)

Angol utazók élményeiből.

1890 *Az Üstökös* 33/1708: 257 (1890. június 1.)

A Pálmáért.

1882 *Az Üstökös* 25/36 (1255): 3–4. (1882. szeptember 3.)

A szuezi csatorna.

1869 *Az Üstökös* 12/45: 354. (1869. november 6.)

A testvér halála.

1902 *Az Üstökös* 45/23 (2334): 272. (1902. június 8.)

JÓKAI Mór

1864 Juida. *Az Üstökös* 15/5: 34–35. (1864. január 29.)

Kannibáli naivság.

1859 *Az Üstökös* 2/6: 52. (1859. február 5.)

Nagyzolás.

1900 *Az Üstökös* 43/28 (2235): 329. (1900. július 15.)

Olaszország abesszíniai hadjárata: Váratlan meglepetés.

1896 *Az Üstökös* 39/11 (2009): 145 (9). (1896. március 15.)

Tallerossy Zebulon okszerü indítványa, hogy mit kellene az észak-amerikaiaknak csinálni a felszabadított feketékkel?

1865 *Az Üstökös* 16/24: 204–205. (1865. június 17.)

Bolond Istók

A concert vége.

1882 *Bolond Istók* 5/30: 3. (1882. július 23.)

A nagy anstrájher.

1896 *Bolond Istók* 19/7: 6. (1896. február 16.)
A zuluk. Leghősebb költemény.

1879 *Bolond Istók* 2/43: 6–8. (1879. október 26.)
Búrok márcziusa.

1902 *Bolond Istók* 25/11: 4. (1902. március 16.)
Furcsa kulturharcz.

1914 *Bolond Istók* 37/45: 5. (1914. november 8.)
Hálás nézőközönség.

1914 *Bolond Istók* 37/33: 5. (1914. augusztus 16.)
Khartumból.

1885 *Bolond Istók* 8/6: 9. (1885. február 8.)
Mamelukok albuma. Baross Gábor.

1878 *Bolond Istók* 1/5: 5. (1878. február 3.)
Mamelukok albuma. Krajcsik Ferencz

1879 *Bolond Istók* 22/14: 3. (1879. április 6.)
Német invázió Kongóba.

1885 *Bolond Istók* 8/4 (1885. január 25.), 5.
Polypus Maximus Britannicus.

1900 *Bolond Istók* 23/16: 3. (1900. április 22.)

Bolond Miska

Bécsi levél
1869 *Bolond Miska* 10/43: 171. (1869. október 24.)

Országgyűlési kép.
1861 *Bolond Miska* 2/23: 92. (1861. június 9.)

Borsszem Jankó

ÁGAI

1896 A Borsszem Jankó története. *Borsszem Jankó* 29/1465 (1): 1 – 5. (1896. január 5.)

A közös zsákmány.
1882 *Borsszem Jankó* 15/760 (32): 1. (1882. augusztus 6.)

Anglia változása.

1900 *Borsszem Jankó* 33/1709 (36): 2. (1900. szeptember 9.)
A pórul járt udvarlók.

1889 *Borsszem Jankó* 27/1098 (4): 3. (1889. január 27.)
A szerelmes talján.

1911 *Borsszem Jankó* 44/ 2286 (40): 1. (1911. október 1.)
A zulu-kafferek. Népismereti kísérlet.

1879 *Borsszem Jankó* 12/581 (8): 2. (1879. február 23.)
Civilizálunk.

1900 *Borsszem Jankó* 33/1698 (25): 2. (1900. június 24.)
Consumatum est.

1900 *Borsszem Jankó* 33/1716 (43): 10. (1900. október 28.)
Divat – Á la zulu. Pasquino műterméből.

1879 *Borsszem Jankó* 12/624 (51): 9. (1879. december 21.)
Fasoda. Jelenet a Nilus partján.

1898 *Borsszem Jankó* 31/1612 (44): 10. (1898. október 30.)
Fületlen gombok. Etnographikus románczok.

1890 *Borsszem Jankó* 23/1193 (47): 8. (1890. november 23.)
Habár – .

1910 *Borsszem Jankó* 43/2246 (52): 3. (1910. december 25.)
John Bull bátyó bajban.

1901 *Borsszem Jankó* 34/1737 (12): 3. (1901. március 24.)
Kongóbul.

1886 *Borsszem Jankó* 19/955 (18): 3. (1886. május 2.)
Krüger Európában.

1900 *Borsszem Jankó* 33/1721 (48): 11. (1900. december 2.)
Marokkó.

1911 *Borsszem Jankó* 44/2284 (38): 3. (1911. szeptember 17.)
Mit ad a magyar?

1901 *Borsszem Jankó* 34/1749 (24): 3. (1901. június 16.)
Mokány Berczi a dombszögi kaszinóban.

1885 *Borsszem Jankó* 18/16 (901): 6–7. (1885. április 19.)
Mokány Berczi a dombszögi kaszinóban. A nyúbusok közt.

1879 *Borsszem Jankó* 12/27 (600): 6–9. (1879. július 6.)
Suezből.

- 1869 *Borsszem Jankó* 2/97: 436. (1869. október 31.)
 Szenegáliak éjjeli rohama.
- 1914 *Borsszem Jankó* 48/2447 (44): 9. (1914. november 1.)
 Theodoros király, vagyis: az afrikai fekete zsarnok vérszopó élete és halála.
- 1868 *Borsszem Jankó* 1/19: 218–219. (1868. május 10.)
 Zulu történelem. Délafrikai források szerint.
- 1879 *Borsszem Jankó* 12/584 (11): 5. (1879. március 16.)

Ethnographia

(Dr.) ANTAL Géza

- 1909 Az afrikai népek vallása. *Ethnographia* 20/5: 257–269.

GYÖRGY Aladár

- 1894 Néger népmesék. Könyvismertetés a Bulletin of American Geographical Society XXVI. köt., 2. száma után. *Ethnographia* 12/5: 369–370.

KATONA Lajos

- 1890 Ethnographia. Ethnologia. Folklore. *Ethnographia* 1/2: 69–87.

MAHLER Ede

- 1910a Tanulmányutam Egyiptomban. Első közlemény. *Ethnographia* 21/3: 138–147.
- 1910b Tanulmányutam Egyiptomban. Befejező közlemény. *Ethnographia* 21/4: 210–222.

RÓHEIM Géza

- 1914 Meinhof, Carl: Religionen der schriftlosen Völker Afrikas. I.C.B. Mohr (Paul Siebeck.) 1913. 46. 1. *Ethnographia* 25/2: 122.

Tagjegyzék. A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete.

- 1894 *Ethnographia* 12: 216–222.

Földrajzi Közlemények

A Baoli vasút.

- 1893 *Földrajzi Közlemények* 21: 144.

A földrajzi tudományoknak Párizsban 1875-ben tartandó nemzetközi congressusára kitűzött kérdések.

- 1874 *Földrajzi Közlemények* 2: 436–446.

A főtitkár jelentése 1893. februárhótól – 1894. áprilishó közepéig.

1894 *Földrajzi Közlemények* 22: 207–213.

A francziák működése a Nigernél.

1883 *Földrajzi Közlemények* 11: 168.

A francziák Szenegálban.

1882 *Földrajzi Közlemények* 10: 237–238.

A kereskedelmi földrajz nemzetközi kongresszusa.

1879 *Földrajzi Közlemények* 7: 279–280.

A magyar Afrika-bizottság.

1877 *Földrajzi Közlemények* 5: 282–283.

1879 *Földrajzi Közlemények* 7: 185–186.

A Magyar Földrajzi Társaság tisztikarának és tagjainak névjegyzéke az 1893. év elején.

1893 *Földrajzi Közlemények* 21: Melléklet.

A magyar földrajzi társulat tagjai.

1873 *Földrajzi Közlemények* 1: 67–73.

A natali széntelegek.

1883 *Földrajzi Közlemények* 11: 250.

A német afrikai gyarmatok határkérdése.

1887 *Földrajzi Közlemények* 15: 474–475.

A rabszolgakereskedésről.

1890 *Földrajzi Közlemények* 18: 417–418.

A szerelem a vad népeknél.

1883 *Földrajzi Közlemények* 11: 326–330.

A tervezett Congo-vaspálya.

1884 *Földrajzi Közlemények* 12: 468.

Az abessziniabeliek beütése egyiptomi Szudánba.

1881 *Földrajzi Közlemények* 9: 134–135.

Az elnök jelentése az utolsó évi földrajzi mozgalmakról.

1891 *Földrajzi Közlemények* 19: 35–48.

BÁTKY Zsigmond

1906 Kultúrkörök és kultúrarétegek Afrikában. *Földrajzi Közlemények* 34: 434–440.

BAUMANN, Oskar

- 1893 A német Masszai-Földön keresztül a Kagera-Nil forrásaihoz. *Földrajzi Közlemények* 21: 350–357.
- BERECZ Antal
- 1886 A Kongó vidékéről. *Földrajzi Közlemények* 14: 297–308.
- CHOLNOKY Jenő (dr.)
- 1909 Titkári jelentés. *Földrajzi Közlemények* 37: 145–155.
- 1910 Titkári jelentés 1909-ről. *Földrajzi Közlemények* 38: 156–159.
- (Dr.) CZIRBUSZ Géza
- 1901 Az 1900. évi párisi világkiállítás a geographia szempontjából. *Földrajzi Közlemények* 29: 285–297.
- DOBSA László
- 1903 A Szomálik birodalma. *Földrajzi Közlemények* 31: 57–63.
- Elnöki megnyitó beszéd. Tartotta Xantus János alelnök az 1890. január 23-iki közgyűlésen.
- 1890 *Földrajzi Közlemények* 18: 1–4.
- (Dr.) ERŐDI Béla
- 1895 Jelentés a Londonban tartott hatodik nemzetközi földrajzi congressusról. *Földrajzi Közlemények* 23: 313–329.
- 1896 Tűzzel, vassal Szudánban. Slatin pasa könyvének ismertetése. *Földrajzi Közlemények* 24: 147–150.
- 1898 Jelentés 1897-ről. *Földrajzi Közlemények* 26: 127–141.
- 1902 Elnöki jelentés 1901. évről. *Földrajzi Közlemények* 30: 104–144.
- Ethnographia.
- 1892 *Földrajzi Közlemények* 20: 145–147.
- Európai műveltség a Nyassza vidékén.
- 1895 *Földrajzi Közlemények* 23: 115–116.
- Expedíciók.
- 1881 *Földrajzi Közlemények* 9: 90.
- Expedíciók.
- 1881 *Földrajzi Közlemények* 9: 341.
- Földrajzi érdekeltségű események és mozgalmak.
- 1904 *Földrajzi Közlemények* 32: 168–169.
- GERSTER Béla
- 1903 Imperialismus és gyarmati politika. *Földrajzi Közlemények* 31: 126–144.
- Gőzhajók Kelet-Afrika tavain és folyóin.

1901 *Földrajzi Közlemények* 29: 95–96.

Gőzös a Tanganyika tavon.

1884 *Földrajzi Közlemények* 12: 404–405.

GYÖRGY Aladár

1883 A művelődés terjedése Közép-Afrikában. *Földrajzi Közlemények* 11: 93–101.

1884 Német gyarmatok Afrika nyugoti partjain. *Földrajzi Közlemények* 12: 367–375.

1891 Az új Afrika. *Földrajzi Közlemények* 19: 97–110.

1895 Az új afrikai vasút Mashona-földön. *Földrajzi Közlemények* 23: 102–107.

Harar jelenlegi állapota.

1887 *Földrajzi Közlemények* 15: 377–379.

HAVASS Rezső

1901 Az 1900-dik év földrajzi eseményei. Az 1901. márczius 28-diki közgyűlésen és folytatólagosan az 1901. április 11-diki ülésen felolvasott jelentés. *Földrajzi Közlemények* 30: 217–268.

HOPP Ferencz

1901 Kirándulásom Afrika nyugati partján Kamerum érintésével a Kongohoz. *Földrajzi Közlemények* 29: 97–146.

HUNFALVY János

1874 Jelentés a földrajz körében 1873-ban tett munkálatokról. *Földrajzi Közlemények* 2: 28–37.

1875 Jelentés a földrajzi tudományok párizsi kongresszusának tárgyalásairól. *Földrajzi Közlemények* 3: 252–266.

1887 Jelentés a földrajz körében a múlt években tett munkálatokról. *Földrajzi Közlemények* 15: 89–126.

(ifj.) JANKÓ János

1890 Stanley legújabb utazása. *Földrajzi Közlemények* 18: 113–124.

Jelentés a velencei nemzetközi földrajzi kiállításról.

1881 *Földrajzi Közlemények* 9: 280.

KISS Lajos

1887 Harar és vidéke. *Földrajzi Közlemények* 15: 635–673.

Könyvészet.

1875 *Földrajzi Közlemények* 3: 184.

1879 *Földrajzi Közlemények* 7: 124–128.

LÓCZY Lajos

1892 Jelentés az elmúlt év földrajzi mozgalmairól. *Földrajzi Közlemények* 20: 38–49.

Magyar tisztok a dahomeji királynál.

1898 *Földrajzi Közlemények* 26: 126.

Nemzetközi afrikai társulat.

1878 *Földrajzi Közlemények* 6: 166–170.

POMPÉRI Elemér

1899 A Rhodes-féle afrikai táviró vonal. *Földrajzi Közlemények* 27: 211–216.

REMÉNYI Antal

1889 Nyugat-Afrika és az „Albatros” utazása. *Földrajzi Közlemények* 27: 344–368.

Rövid közlemények.

1881 *Földrajzi Közlemények* 9: 25.

1883 *Földrajzi Közlemények* 11: 103.

Földrajzi Közlemények 11: 393–394.

1884 *Földrajzi Közlemények* 12: 406.

1886 *Földrajzi Közlemények* 14: 42–45.

Földrajzi Közlemények 14: 46.

Földrajzi Közlemények 14: 331.

Földrajzi Közlemények 14: 335.

Földrajzi Közlemények 14: 551–552.

Földrajzi Közlemények 14: 616.

1887 *Földrajzi Közlemények* 15: 66–68.

Földrajzi Közlemények 15: 382.

1888 *Földrajzi Közlemények* 16: 125.

1889 *Földrajzi Közlemények* 17: 210–211.

1891 *Földrajzi Közlemények* 19: 316–317.

Földrajzi Közlemények 19: 298–302.

Földrajzi Közlemények 19: 430–431.

1894 *Földrajzi Közlemények* 22: 297–298.

Földrajzi Közlemények 22: 332.

1895 *Földrajzi Közlemények* 23: 73.

- 1898 *Földrajzi Közlemények* 26: 44.
 1899 *Földrajzi Közlemények* 27: 26.
 1900 *Földrajzi Közlemények* 28: 142–143.

Rövid közlemények. A vörös tengerről.

- 1875 *Földrajzi Közlemények* 3: 118–119.

Rövid közlemények. Egyiptomi hírek.

- 1874 *Földrajzi Közlemények* 2: 133.

Rövid közlemények. Livingstone jegyzetei.

- 1873 *Földrajzi Közlemények* 1: 167.

SÁMI Lajos

- 1873a Stanley utazása Livingstone fölkeresésére. *Földrajzi Közlemények* 1: 81–100.

- 1874 Tinne Alexandrina. *Földrajzi Közlemények* 2: 100–119.

Stanley fogadtatása Fokvárosban.

- 1878 *Földrajzi Közlemények* 6: 27–37.

Stanley legújabb felfedezése.

- 1877 *Földrajzi Közlemények* 5: 350.

Távirda a Nyassza-tóig.

- 1899 *Földrajzi Közlemények* 21: 380.

Távíró hálózás Közép-Afrikában.

- 1893 *Földrajzi Közlemények* 21: 146–147.

TINAYRE Ábel

- 1894 Tizenegy hónap Dahoméban. 1892. május–1893. márczius. *Földrajzi Közlemények* 22: 346–357.

TÖMÖSVÁRY Lajos

- 1886 Afrika új térképe. *Földrajzi Közlemények* 14: 308–318.

Transvaal aranytermelése.

- 1901 *Földrajzi Közlemények* 29: 280.

Transvaal lakossága.

- 1879 *Földrajzi Közlemények* 7: 318.

Transwaal.

- 1881 *Földrajzi Közlemények* 9: 30–31.

(Dr.) VÁMBÉRY Ármin

- 1873 Megnyitó beszéd és évi jelentés. A magyar földrajzi társulat 1873. január 12-dikéi közgyűlésén. *Földrajzi Közlemények* 1: 1–25.
- 1883 Jelentés a földrajz körében 1882-ben tett munkálatokról. *Földrajzi Közlemények* 11: 1–14.
- 1884 Jelentés a földrajz körében 1883-ban tett munkálatokról. *Földrajzi Közlemények* 12: 65–72.
- 1886 Megnyitó beszéd. A magyar földrajzi társaságnak 1886. január 21-én tartott közgyűlésén felolvasta Dr. Vámbéry Ármin társulati alelnök. *Földrajzi Közlemények* 14: 3–10.
- 1889 Elnöki beszéd a Magyar Földrajzi Társaság 1889-ik évi január 24-én tartott közgyűlésén. *Földrajzi Közlemények* 17: 35–43.

Vegyes közlemények.

- 1879 *Földrajzi Közlemények* 7: 78–80.
Földrajzi Közlemények 7: 80–81.
Földrajzi Közlemények 7: 229.

Kakas Márton

A gaz jimbo és az okos néger. Történet az afrikai tejsarnokból.

- 1899 *Kakas Márton* 6/8:11 (1899. február 19.)

A két Devett.

- 1901 *Kakas Márton* 8/23: 5. (1901. június 9.)

Az imperátor Marokkóban

- 1905 *Kakas Márton* 12/15: 11. (1905. április 9.)

Es ist erreicht” – A marokkói bonyodalom.

- 1911 *Kakas Márton* 18/28: 5. (1911. július 9.)

Finis Pretoriae.

- 1900 *Kakas Márton* 7/23: 2. (1900. június 3.)

Folt, a mely tisztít.

- 1905 *Kakas Márton* 12/7: 10 (1905. február 12.)

Öröm.

- 1899 *Kakas Márton* 6/28: 9. (1899. július 9.)

Mátyás Diák

Alkalmi kérdések és feleletek.

1899 *Mátyás Diák* 12/17: 4. (1899. április 23.)

A megvetett húsos fazék.

1903 *Mátyás Diák* 16/30: 1. (1903. július 26.)

Az új ántánt.

1914 *Mátyás Diák* 27/45: 1. (1914. november 8.)

Dívat.

1910 *Mátyás Diák* 23/21: 5. (1910. május 22.)

Emberek közt.

1899 *Mátyás Diák* 12/38: 4. (1899. szeptember 17.)

Utolsó tanács.

1911 *Mátyás Diák* 24/45: 2. (1911. november 5.)

Vasárnapi Ujság

Abessziniai hadjárat.

1895 *Vasárnapi Ujság* 42/52: 866. (1895. december 29.)

A boerek országa.

1881 *Vasárnapi Ujság* 28/9: 138–139. (1881. február 27.)

A boerek országa.

1899 *Vasárnapi Ujság* 46/40: 661–662. (1899. október 1.)

A dahomeji amazonok az állatkertben.

1892 *Vasárnapi Ujság* 39/31: 539–540. (1892. július 31.)

A délafrikai háboruban használt golyók.

1901 *Vasárnapi Ujság* 48/11: 170. (1901. március 17.)

A délafrikai tengeralatti távirda.

1879 *Vasárnapi Ujság* 26/49: 738. (1879. november 16.)

A Dél-Afrikába szállított lovak száma.

1902 *Vasárnapi Ujság* 49/26: 425. (1902. június 29.)

A fogoly zulu fejedelem.

1879 *Vasárnapi Ujság* 26/43: 693. (1879. október 26.)

A Fokföldről.

1901 *Vasárnapi Ujság* 48/10: 151–155. (1901. március 10.)

Afrika jövője.

- 1889 *Vasárnapi Ujság* 26/20: 316–318. (1889. május 19.)
Afrikába!
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/7: 108–109. (1879. február 16.)
Afrikába.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/8: 125. (1879. február 23.)
Afrikába sokan vágnak.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/4: 61. (1879. január 26.)
A gyémántok olcsóbbak lettek.
- 1885 *Vasárnapi Ujság* 22/21: 377. (1885. május 24.)
A Kongo-állam.
- 1885 *Vasárnapi Ujság* 32/3: 46–47. (1885. január 18.)
A Kongo-vidék emberevő lakosai. Westmark Tivadar úti élményei Közép-Afrikában.
- 1892 *Vasárnapi Ujság* 39/11: 184–186. (1892. március 13.)
A legyőzött ashantik.
- 1874 *Vasárnapi Ujság* 21/13: 200.
A máhdi birodalma.
- 1885 *Vasárnapi Ujság* 32/10: 158–159. (1885. március 8.)
Angol tábori tüzérség a dél-afrikai háborúban.
- 1899 *Vasárnapi Ujság* 46/48: 806–807. (1899. november 26.)
A női mell a vad és művelt nemzeteknél.
- 1872 *Vasárnapi Ujság* 19/44: 546. (1872. november 3.)
Arabi pasa.
- 1882 *Vasárnapi Ujság* 29/25: 389–390. (1882. június 18.)
A szudáni harczytérről.
- 1885 *Vasárnapi Ujság* 32/7: 113. (1885. február 15.)
A szudáni lázadás.
- 1884 *Vasárnapi Ujság* 31/9: 141–142. (1884. március 2.)
Az angol hadsereg.
- 1914 *Vasárnapi Ujság* 61/49: 910. (1914. december 6.)
Az angol katona.
- 1900 *Vasárnapi Ujság* 47/7: 102–103. (1900. február 18.)
Az angolok győzelme Szuakimnál.
- 1889 *Vasárnapi Ujság* 36/3: 45. (1889. január 20.)
Az asanti négek.

- 1888 *Vasárnapi Ujság* 35/25: 417–419. (1888. június 17.)
Az olaszok veresége Afrikában.
- 1896 *Vasárnapi Ujság* 43/12: 183. (1896. március 22.)
A zulu király a fogságban.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/42: 678. (1879. október 19.)
A zulu király krokodil-rendjele.
- 1888 *Vasárnapi Ujság* 35/5: 76. (1888. január 29.)
BORNEMISZA Pál
- 1901 A Kimberley-i gyémántbányákról. *Vasárnapi Ujság* 48/35: 563–564. (1901. szeptember 1.)
- 1902 Afrika területi felosztása. *Vasárnapi Ujság* 49/17: 270–271. (1902. április 27.)
Csetevájó halála.
- 1884 *Vasárnapi Ujság* 31/13: 206–207. (1884. március 30.)
Csetevájó visszahelyezése királyságába.
- 1883 *Vasárnapi Ujság* 30/4: 56. (1883. január 28.)
Dél-Afrika gyémántmezői.
- 1873 *Vasárnapi Ujság* 20/11: 127–128. (1873. március 16.)
DUKA Tivadar
- 1899 A boer háború déli Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 46/51: 850–851. (1899. december 17.)
Egy darab Afrika Budapesten.
- 1896 *Vasárnapi Ujság* 43/35: 575–576. (1896. augusztus 30.)
Egy dél-afrikai utazó élményeiből.
- 1882 *Vasárnapi Ujság* 29/26: 413–414. (1882. június 25.)
Egyiptomból. Menekülő európaiak.
- 1882 *Vasárnapi Ujság* 29/29: 457–459. (1882. július 16.)
Egy néger király.
- 1892 *Vasárnapi Ujság* 39/51: 866. (1892. december 18.)
Egyveleg.
- 1877 *Vasárnapi Ujság* 24/51: 812. (1877. december 23.)
- 1881 *Vasárnapi Ujság* 28/11: 169. (1881. március 13.)
Vasárnapi Ujság 28/52: 825. (1881. december 25.)
- 1882 *Vasárnapi Ujság* 29/14: 216. (1882. április 2.)

- 1885 *Vasárnapi Ujság* 32/19: 308. (1885. május 10.)
- 1892 *Vasárnapi Ujság* 39/11: 188. (1892. március 13.)
- 1896 *Vasárnapi Ujság* 43/39: 650. (1896. szeptember 27.)
- 1897 *Vasárnapi Ujság* 44/25: 400. (1897. június 20.)
- 1901 *Vasárnapi Ujság* 48/14: 219. (1901. április 7.)
Vasárnapi Ujság 48/20: 323. (1901. május 19.)
Vasárnapi Ujság 48/26: 420. (1901. június 30.)
- 1902 *Vasárnapi Ujság* 49/15: 242. (1902. április 13.)
Vasárnapi Ujság 49/33: 532. (1902. augusztus 17.)
- 1904 *Vasárnapi Ujság* 51/29: 496. (1904. július 17.)
- 1905 *Vasárnapi Ujság* 52/18: 284. (1905. április 30.)

Emberek Európában.

- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/31: 501 (1879. augusztus 3.)

Emberek Kelet-Afrika belsejében.

- 1872 *Vasárnapi Ujság* 19/11: 132. (1872. március 17.)

Ferdinand Lesseps.

- 1869 *Vasárnapi Ujság* 16/31: 421–422. (1869. augusztus 1.)

Gordon pasa.

- 1885 *Vasárnapi Ujság* 32/7: 105–107. (1885. február 15.)

Gordon tábornok.

- 1884 *Vasárnapi Ujság* 31/5: 69–70. (1884. február 3.)

Gyémánt-csempészet.

- 1904 *Vasárnapi Ujság* 51/42: 715. (1904. október 16.)

Gyémántlopás.

- 1905 *Vasárnapi Ujság* 52/13: 200. (1905. március 26.)

GYÖRGY Aladár

- 1882 Brazza gróf, az afrikai utazó. *Vasárnapi Ujság* 29/49: 781–782. (1882. december 3.)

Ismail kedive.

- 1869 *Vasárnapi Ujság* 16/48: 653–654. (1869. november 28.)

Izmaila. Baker expedíciója Közép-Afrikában.

- 1875 *Vasárnapi Ujság* 22/6: 84–86. (1875. február 7.)

Kecsvájó, a zulu-kafferek királya.

- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/9: 132. (1879. március 2.)

Kelet-afrikai képek. Livingstone utirajzaiból.

1867 *Vasárnapi Ujság* 14/36: 443–444. (1867. szeptember 8.)

Khartum és környéke.

1885 *Vasárnapi Ujság* 32/8: 127. (1885. február 22.)

Közüntézetek, egyletek.

1873 *Vasárnapi Ujság* 20/7: 85. (1873. február 23.)

1874 *Vasárnapi Ujság* 21/1: 11. (1874. január 4.)

1876 *Vasárnapi Ujság* 23/23: 364. (1876. június 4.)

Vasárnapi Ujság 23/43: 684. (1876. október 22.)

1877 *Vasárnapi Ujság* 24/17: 268. (1877. április 29.)

Vasárnapi Ujság 24/22: 348. (1877. június 3.)

Vasárnapi Ujság 24/43: 683. (1877. október 28.)

1879 *Vasárnapi Ujság* 26/20: 324. (1879. május 18.)

Közüntézetek és egyletek.

1883 *Vasárnapi Ujság* 30/12: 193. (1883. március 25.)

1887 *Vasárnapi Ujság* 24/5: 80. (1887. január 30.)

KUMLIK Emil

1899 Egy magyar tanító Dél-Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 46/53: 883–886. (1899. december 31.)

Külhírek.

1855 *Vasárnapi Ujság* 2/37: 295. (1855. szeptember 16.)

Lavigerie bibornok. A rabszolgaság eltörlésének apostola.

1889 *Vasárnapi Ujság* 26/2: 21–22. (1889. január 13.)

Livingstone a híres afrikai utazó.

1867 *Vasárnapi Ujság* 14/49: 603. (1867. december 8.)

Livingstone dél-afrikai utazásából.

1866 *Vasárnapi Ujság* 13/24: 288–289. (1866. június 17.)

Livingstone dél-afrikai utazásaiból.

1866 *Vasárnapi Ujság* 13/25: 299–300. (1866. június 24.)

Vasárnapi Ujság 13/26: 313. (1866. július 1.)

Vasárnapi Ujság 13/27: 324. (1866. július 8.)

Livingstonról.

1869 *Vasárnapi Ujság* 16/31: 430. (1869. augusztus 1.)

Magyar Néprajzi Társaság.

- 1889 *Vasárnapi Ujság* 36/2: 31–32. (1889. január 13.)
- Mi ujság?
- 1868 *Vasárnapi Ujság* 15/33: 397. (1868. augusztus 16.)
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/3: 44. (1879. január 19.)
- 1883 *Vasárnapi Ujság* 30/30: 488. (1883. július 29.)
- Napoleon herceg halála.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/27: 427–428. (1879. július 6.)
- Négerek a Nyassza-tó vidékéről.
- 1889 *Vasárnapi Ujság* 36/2: 26. (1889. január 13.)
- Ozman Digna, kelet-szudáni fölkelővezér, csapattja élén.
- 1884 *Vasárnapi Ujság* 31/9: 142. (1884. március 2.)
- Ozman Digna veresége.
- 1884 *Vasárnapi Ujság* 31/18: 282–283. (1884. május 4.)
- Rabszolgák árai.
- 1890 *Vasárnapi Ujság* 37/1: 8. (1890. január 5.)
- Rabszolgakereskedés Afrikában.
- 1878 *Vasárnapi Ujság* 25/36: 572. (1878. szeptember 8.)
- SÁMI Lajos
- 1868 Tábori élet Abissziniában. *Vasárnapi Ujság* 15/9: 101–102. (1868. március 1.)
- 1872a A földrajzi kutatások áldozatai 1. *Vasárnapi Ujság* 19/14: 174–175. (1872. április 7.)
- 1872b A földrajzi kutatások áldozatai 2. *Vasárnapi Ujság* 19/15: 185–186. (1872. április 14.)
- 1872c Stanley könyve Livingstoneról. *Vasárnapi Ujság* 19/47: 584–586. (1872. november 24.)
- 1873b Az ashantik. *Vasárnapi Ujság* 20/49: 587–588. (1873. december 7.)
- 1877a Ujabbkori utazók Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 24/9: 129–131. (1877. március 4.)
- 1877b Stanley újabb fölfedezései Afrikában. *Vasárnapi Ujság* 24/43: 679. (1877. október 28.)
- Stanley.
- 1887 *Vasárnapi Ujság* 34/35: 586. (1887. augusztus 1.)
- Stanley Budapesten.

- 1897 *Vasárnapi Ujság* 44/17: 273. (1897. április 25.)
Stanley halála.
- 1887 *Vasárnapi Ujság* 34/30: 506. (1887. július 24.)
Stanley halálának híre nincs megerősítve.
- 1887 *Vasárnapi Ujság* 34/31: 522. (1887. július 31.)
Stanley utócsapatja az Aruvimi mellett.
- 1890 *Vasárnapi Ujság* 37/48: 782–783. (1890. november 30.)
SZALAY Károly
- 1901 A boerek Budapesten. *Vasárnapi Ujság* 48/24: 389–391. (1901. június 16.)
Szuakin mellett.
- 1885 *Vasárnapi Ujság* 32/23: 372. (1885. június 7.)
Szudán és a lázadás.
- 1883 *Vasárnapi Ujság* 30/49: 791. (1883. december 9.)
Távirdek Afrikában.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/30: 480. (1879. július 27.)
Tizenegy hónap Dahome országban. Tinayre francia író és rajzoló fölolvása a Magyar Földrajzi Társaságban.
- 1894 *Vasárnapi Ujság* 41/29: 477–480. (1894. július 22.)
Tódor, az abyssiniai király.
- 1867 *Vasárnapi Ujság* 14/49: 600–601. (1867. december 8.)
Transzvál színes lakói.
- 1899 *Vasárnapi Ujság* 46/43: 723–724. (1899. október 22.)
Ujabb emberáldozatok Dahomeyban.
- 1863 *Vasárnapi Ujság* 10/1: 11. (1863. január 4.)
Vasút Afrikában.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/42: 679. (1879. október 19.)
Zulu-földről.
- 1879 *Vasárnapi Ujság* 26/9: 134–135. (1879. március 2.)

Felhasznált irodalom

ARNOLD, David

- 2000 „Illusory Riches”: Representations of the Tropical World, 1840–1950.
Singapore Journal of Tropical Geography 21/1: 6–18.

AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Annette

- 2006 1914–1918, Az újraírt háború. /Atelier füzetek 12./ Budapest, L'Harmattan
Kiadó.

BARTHORP, Michael

- 1987 *The Zulu War. A Pictorial History*. Poole, Blandford Press.

BITTERLI, Urs

- 1982 „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és
kultúrtörténete. Budapest, Gondolat.

BLANCHARD, Pascal – BANCEL, Nicolas – BOËTSCH, Gilles – DEROO, Éric –
LEMAIRE, Sandrine

- 2008 Human Zoos: The greatest Exotic Shows in the West. In Blanchard, Pascal
– Bancel, Nicolas – Boëtsch, Gilles – Deroo, Éric – Lemaire, Sandrine –
Forsdick, Charles (ed.): *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of
Colonial Empires*. Liverpool, Liverpool University Press. 1–49.

BLANCHARD, Pascal – BANCEL, Nicolas – LEMAIRES, Sandrine

- 2008 From Scientific Racism to Popular and Colonial Racism in France and the
West. In Blanchard, Pascal – Bancel, Nicolas – Boëtsch, Gilles – Deroo,
Éric – Lemaire, Sandrine – Forsdick, Charles (ed.): *Human Zoos. Science
and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Liverpool, Liverpool
University Press. 104–113.

BOËTSCH, Gilles – BLANCHARD, Pascal

- 2008 The Hottentot Venus: Birth of a ‘Freak’ (1815). In Blanchard, Pascal –
Bancel, Nicolas – Boëtsch, Gilles – Deroo, Éric – Lemaire, Sandrine –
Forsdick, Charles (ed.): *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of
Colonial Empires*. Liverpool, Liverpool University Press. 62–72.

BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark

- 1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem – McGraw –
Hill.

BONNETT, Alastair

- 2003   Geography as the World Discipline: Connecting Popular and Academic Geographical Imaginations. *Area* 35/1: 55–63.

BORSOS, Balázs

- 1990   A Teleki-expedíció korabeli sajtója és tudományos feldolgozása. In Borsányi László – Ecsedy Csaba (szerk.): *Etnológiai tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva. /Történelem és kultúra 5./* Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség. 74–85.
- 1998   *Szafari a pále, pále. A Gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1889) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában. /Magyar Etnológia 3./* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.

BÖDÖK Zsigmond

- 2001   *Világjáró magyarok.* Dunaszerdahely, Nap Kiadó.

BRIDGE, F. R.

- 2001   Austria–Hungary and the Boer War. In Wilson, Keith (ed.): *The International Impact of the Boer War.* New York, Palgrave – Macmillan. 79–96.

BÚR Gábor – NÉMETH István

- 2014   Afrika az I. világháborúban - Lettow-Vorbeck Háborúja. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború, 1914–1918: Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 249–261.

BUZINKAY Géza

- 1983   *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében.* Budapest, Corvina Kiadó.
- 1988   *Mokány Berci és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között. /Magyar Hírmondó./* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

CODELL, Julie F.

- 2006   Imperial Differences and Culture Clashes in Victorian Periodicals' Visuals: The Case of Punch. *Victorian Periodicals Review* 39/4: 410–428.

COOMBES, Annie E.

- 1994   *Reinventing Africa. Museums, Material Culture and Imagination.* New Haven – London, Yale University Press.

COPE, R. L.

- 1995   Written in Characters of Blood? The Reign of King Cetshwayo Ka Mpande 1872-9. *The Journal of African History* 36/2: 247–269.
- CSORBA László
- 2001   Magyar „Hajnalcsillag”. *História* 23/7: 29–31.
- DÁN Károly
- 2000   Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15/1-2: 182–205.
- DEBRUNNER, Hans Werner
- 1979   *Presence and Prestige: Africans in Europe. A History of Africans in Europe before 1918*. Basel, Basler Afrika Bibliographien.
- DERSI Tamás
- 1973   A Borsszem Jankótól a Herkó Páterig. In Dersi Tamás: *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 5–76.
- DIÓSZEGI István
- 2001   *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. /Tudomány – Egyetem/*. Budapest, Vince Kiadó.
- DRIVER, Felix
- 1991   Henry Morton Stanley and His Critics: Geography, Exploration and Empire. *Past & Present* 133: 134–166.
- 1992   Geography’s Empire: Histories of Geographical Knowledge. *Environment and Planning D – Society and Space* 10/1: 23–40.
- 2001   *Geography Militant. Cultures of Exploration and Empire*. Oxford, Backwell.
- FABIAN, Johannes
- 1999   Remembering the Other: Knowledge and Recognition in the Exploration of Central Africa. *Critical Inquiry* 26/1: 49–69.
- FABÓ Edit
- 2001   Valóság - bölcsesség - humor: Magyarország, millennium, 1900. *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 10: 283–299.
- 2003   A reflektív társadalomismeret nyilvánossága. *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 11: 301–316.
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William
- 2004   *Afrika története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FODOR Ferenc

- 2006 *A magyar földrajztudomány története.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet.
- FÜLEMILE, Ágnes
- 2010 Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics. Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature. In Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe.* /The Library of Polish Ethnography 59./ Warsaw, Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences. 28–61.
- GILMAN, Sander L.
- 1985 Black Bodies, White Bodies: Toward an Iconography of Female Sexuality in Late Nineteenth-Century art, Medicine, and Literature. *Critical Inquiry* 12/1: 204–242.
- GOLDMANN, Stefan
- 1993 Zwischen Panoptikum und Zoo. Exoten in Völkerschauen um 1900. In Lorbeer, Marie – Wild, Beate (Hrsg.): *Menschenfresser – Negeküsse. Das Bild vom Fremden im deutschen Alltag.* Berlin, Elefanten Press. 52–57.
- GRATZ Gusztáv
- 1934 *Magyarország története 1867–1918. A dualizmus kora.* II. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- GROVES, Charles P.
- 1969 Missionary and Humanitarian Aspects of Imperialism from 1870–1914. In Gann, L. H. – Duignan, Peter (ed.): *Colonialism in Africa.* Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press. 462–493.
- GYÁNI Gábor
- 2006 Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató* 2006 Tavasz: 57–64.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet/01.html.
 (2006. november 19. 17:05)
- GYÖNGY Kálmán
- 2008 *Magyar karikaturisták adat- és szignótára 1848–2007.* Budapest, Ábra KKT.
- HANÁK Péter

- 2005 A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében.) In Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon: siker és válság*. Budapest, Pannonica – Habsburg Történeti Intézet. 167–189.
- HOBBSBAWM, Eric
- 2004 *A birodalmak kora 1875–1914*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- HOFER Tamás
- 2009 *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok kétkutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- HOLMES, Timothy (ed.)
- 1990 *David Livingstone: Letters & Documents 1841–1872. The Zambebian Collection at Livingstone Museum*. Livingstone – Lusaka – Bloomington – Indianapolis – London, The Livingstone Museum – Multimedia Zambia – Indiana University Press – James Currey.
- HONOLD, Alexander
- 2002 Kakanien kolonial. Auf der Suche nach Welt-Österreich. In Müller-Funk, Wolfgang – Plener, Peter – Ruthner, Clemens (Hrsg.): *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Tübingen – Basel, A. Francke Verlag. 104–120.
- HUDSON, Brian
- 2008 The New Geography and the New Imperialism: 1870–1918. In Bauder, Harald – Engel-Di Mauro, Salvatore (ed.): *Critical Geographies: A Collection of Readings*. Kelowna, Praxis (e)Press. 140–153. (A tanulmány változatlan formában eredetileg megjelent: *Antipode* 9/2 (1972): 12–19.)
- JÓBORÚ Babett
- 2003 „Exotikus alakok a fővárosban”. *A távoli kultúrák megítélésének vizsgálata a századforduló közgondolkodásában a „néprajzi mutatóanyagok” eseményén keresztül*. Miskolc, kézirat.
- JUDSON, Pieter M.
- 2016 *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge (MA) – London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- KEMNITZ, Thomas Milton
- 1973 The Cartoon as a Historical Source. *Journal of Interdisciplinary History* 4/1 (The Historian and the Arts): 81–93.

KESZEG Vilmos

- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. /Néprajzi egyetemi jegyzetek 3./* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

KÉZDI NAGY Géza

- 2008 A magyar kulturális antropológia története. Bevezetés. In Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története.* Budapest, Nyitott Könyvműhely: 11–48.

KICSINDI Edina

- 1999 A portugál Mozambik az 1880-1890-es években a misszionáriusok szemével. Az „afrikai nacionalizmus” problémája és kiváltó okai Mozambikban. In Mátyás Balázs (szerk.): *Grastyán Endre Szakkollégium Tanulmánykötet I.* Pécs, Európa Typo – Stúdió. 67–84.
- 2001 Új vallási mozgalmak vagy vallási szabadságmozgalmak? Néhány szempont a melanéziai új vallási mozgalmak értelmezéséhez. In Mátyás Balázs (szerk.): *Grastyán Endre Szakkollégium Tanulmánykötet II.* Szekszárd, Graphis Press. 89–98.
- 2002 „Alkalmazkodás”, avagy a jezsuita módszer szerepe a missziós oktatásban egy 19. századi történelmi példán keresztül. In Gocsál Ákos (szerk.): *Identitás és pedagógia* Pécs, Pécsi Tanoda Alapítvány. 77–82.
- 2003a A „pombali üldöztetés” háttere: portugálok, jezsuiták és bennszülöttek kapcsolata Latin-Amerikában a 16-18. században. In Fischer Ferenc – Kozma Gábor – Lilón Domingo (szerk.): *Iberoamericana Quinqueecclesiensis I.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Latin-Amerika központ. 431–454.
- 2003b „Szegény kis feketém...” Czimmermann István és Menyhárt László missziós tevékenységének hatása a magyar Afrika-kép alakulása szempontjából. *Világtörténet* 25/2 (ősz/tél): 79–92.
- 2004 A „Nagy Összezapás” – vita kultúráról és civilizációról Samuel P. Huntington nyomában. In Majoros István (szerk.): *Öt Kontinens. Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 135–142.
- 2005 *A katolikus Egyház szerepkeresése a világpolitika színpadán a 19. század végén.* (<http://www.zanex.hu/publikaciok.html>)

- 2006a Esettanulmány 1853-ból: Beecher-Stowe, Ira Aldridge és a „magyar média”. In Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Pécs, Publikon Kiadó – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program. 220–229.
- 2006b „Scramble for Africa”: Livingstone és a portugálok. In Szommer Gábor – Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyországok és volt gyarmataik 2*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport. 105–116.
- 2007 A pécsi egyházmegye és a külmisziók Zichy Gyula püspöksége alatt, különös tekintettel az afrikai missziókra. In Horváth István – Kikindai András (szerk.): *Egyháztörténeti Tanulmányok II. Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére*. Budapest – Pécs, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Pécsi Püspökség. 47–57.
- 2008 Félúton a hatalmi politika és a humanitárius tevékenység között. *Afrika Tanulmányok* 2/4: 56–63.
- 2013 Reinterpreting the Distant Other in Nineteenth-Century Hungarian Political Cartoons. In Demski, Dagnosław – Sz. Kristóf Ildikó – Baraniecka-Olszewska, Kamila (ed.): *Competing Eyes: Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe*. Budapest, L’Harmattan Kiadó – Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences – Institute of Archeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences. 352–372.
- 2018 Tudományágak a szakosodás és a populáris kultúra határán. *Afrika Tanulmányok* 12/1–3: 95–110.

KOMÁR Krisztián

- 2004 Az 1882-es brit okkupáció előzményei, az „egyiptomi kérdés” és az Osztrák–Magyar Monarchia Egyiptomban. In *Öt kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 157–176.

KÓSA László

- 1989 *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története (1889–1989)*. /A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára 7./ Budapest, Magyar Néprajzi Társaság – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.)

- 1985a *A magyar sajtó története*. II/1. kötet. 1849–1867. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1985b *A magyar sajtó története*. II/2. kötet. 1867–1892. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Endre – KATUS László
- 1979 *Magyarország története 1848–1890*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRAUSZ Tamás
- 2005 1905 a lenini paradigmában - adalékok. Lenin kapitalizmuselmzése és a forradalom. *Eszmélet* 17/68: 155.
- KRIZSÁN László
- 1981 Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében. *Világtörténet* 3/1: 71–81.
- KUBASSEK János
- 2009 Magyar vadászutazók távoli földrészekén. *Rubicon* 20/7-8: 6–17.
- KUPER, Michael
- 1993 Über die Wut im Bauch des Kannibalen. „Die meisten Vorstellung sind falsch”. In Lorbeer, Marie – Wild, Beate (Hrsg.): *Menschenfresser – Negeküsse. Das Bild vom Fremden im deutschen Alltag*. Berlin, Elefanten Press. 36–45.
- LINDFORS, Bernth
- 2001 Hottentot, Bushman, Kaffir. The Making of Racist Stereotypes in 19th-Century Britain. In Palmberg, Mai (ed.): *Encounter Images in the Meetings between Africa and Europe*. Uppsala, Nordiska Afrikainstitutet. 54–75.
- LIPTÁK Dorottya
- 2002 *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. /A múlt ösvényén./* Budapest, L'Harmattan.
- LIVINGSTONE, David N.
- 2000 Tropical Hermeneutics: Fragments for a Historical Narrative. An Afterword. *Singapore Journal of Tropical Geography* 21/1: 92–98.
- LORBEER, Marie – WILD, Beate (Hrsg.)
- 1991 *Menschenfresser – Negeküsse. Das Bild vom Fremden im deutschen Alltag*. Berlin, Elefanten Press.
- LOIDL, Simon

- 2012 *Kolonialpropaganda und -aktivitäten in Österreich-Ungarn 1885–1918.*
Kézirat, Universität Wien.
- MAJOROS István
- 1997 Hatalmi politika és az egyensúly hagyománya. Az európai koncert az első világháború előtti évtizedekben. *Rubicon* 8/5–6: 52–55.
- MARTIN, Peter
- 2001 *Schwarze Teufel, edle Mohren. Afrikaner in Geschichte und Bewußtsein der Deutschen.* Hamburg, Hamburder Edition
- MASON, Peter
- 1998 *Infelicities. Representations of the Exotic.* Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press.
- MAZRUI, Ali A.
- 2005 The Re-invention of Africa: Edward Said, V. Y. Mudimbe, and Beyond. *Research in African Literature* 36/3: 68–82.
- MCDUGALL, E. Ann
- 2002 Discourse and Distortion: Critical Reflections on Studying the Saharan Slave Trade. In Pétré-Grenouilleau, Olivier (ed.): *Revue Française d'Histoire d'Outre Mer. Traites et esclavages: vieux problèmes, nouvelles perspectives?* Special Issue (December 2002). 55–87.
- MENDÖL Tibor
- 1947 Néprajz és földrajz. *Ethnographia* 58/3-4: 154–161.
- MIKLÓSSY János
- 1975 „Organum a nagy közönségért” A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben. In Németh Mária (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 329–342.
- MITCHELL, Timothy
- 1991 *Colonising Egypt.* Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press.
- MOORE-HARELL, Alice
- 1999 Economic and Political Aspects of the Slave Trade in Ethiopia and the Sudan in the Second Half of the Nineteenth Century. *The International Journal of African Historical Studies* 32/2–3: 407–421.
- MUDIMBE V. Y.

- 1988 *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge.* Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press.
- NEDERVEEN PIETERSE, Jan
- 1992 *White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture.* New Haven – London, Yale University Press.
- PACH Zsigmond Pál – HANÁK Péter – MUCSI Ferenc
- 1983 *Magyarország története 1890–1918.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PEET, Richard
- 1985 The Social Origins of Environmental Determinism. *Annals of the Association of American Geographers* 75: 309–333.
- PELS, Peter
- 1997 The Anthropology of Colonialism: Culture, History, and the Emergence of Western Governmentality. *Annual Review of Anthropology* 26: 163–183.
- PRATT, Mary Louise
- 1992 *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation.* London – New York, Routledge.
- PRUTSCH, Ursula
- 2003 Habsburg postcolonial. In Feichtinger, Johannes – Prutsch, Ursula – Moritz, Csáky (Hrsg.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis.* Innsbruck – Wien – München – Bozen, StudienVerlag. 33–44.
- RANGER, Terence
- 1983 The Invention of Tradition in Colonial Africa. In Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (ed.): *The Invention of Tradition.* Cambridge, Cambridge University Press. 211–262.
- RÉGI Tamás
- 2007 Vadászok és vadászók. Vadász kultúra és gyarmatosítás a XX. Század első felében Kelet-Afrikában In: *BUKSZ* 19/2, Nyár: 150–159.
- ROMSICS Gergely
- 2004 *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. /A múlt ösvényén./* Budapest, L'Harmattan.
- RÖHRICH, Lutz
- 1977 *Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen.* Stuttgart, Metzler Verlag.
- SAID, Edward W.

- 2000 *Orientalizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- SAUER, Walter
- 2002a Jenseits der „Entdeckungsgeschichte”: Forschungsergebnisse und Perspektiven. In Sauer, Walter (Hrsg.): *K. u. K. Kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag. 7–15.
- 2002b Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage. In Sauer, Walter (Hrsg.): *K. u. K. Kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag. 17–78.
- SÁRKÁNY Mihály – SOMLAI Péter
- 2003 A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről. *Szociológiai Szemle* 13/3: 2–26.
- SÁRKÁNY Mihály – VARGYAS Gábor
- 1995 Hunfalvy János és az „Egyetemes Néprajz”. In Sárkány Mihály – Vargyas Gábor (kiad.): *Egyetemes néprajz (Ethnographia). Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után.* /Magyar Etnológia 1./ Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. VIII–XVI.
- SIPOS Balázs
- 2010 Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató* 2010 Tavasz: http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/10_első_vilaghaboru_mediahatasai/01.html (2012.02.15 11:50)
- SOUTHALL, Aiden
- 1971 The Impact of Imperialism upon Urban Development in Africa. In Gann, G. H.– Duignan, Peter (ed.): *Colonialism in Africa*. Vol. 3., Cambridge: Cambridge University Press. 216–253.
- SZABÓ Loránd
- 2002 Afrika felosztása? Az 1884-1885-ös berlini Kongó-konferencia. In Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyországok és (volt) gyarmataik 1.* Pécs, PTE Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport. 85–92.
- 2006 Az imperializmus és Afrika XIX. századi felfedezői. In Szommer Gábor–Szabó Loránd–Ölbei Tamás–Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyországok és*

(volt) gyarmataik. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Afrika–Amerika–Ázsia Universitas Munkacsoport. 117–135.

SZÉLINGER Balázs

2008 *Magyarország és Etiópia. Formális és informális kapcsolatok a 19. század második felétől a II. világháborúig.* Doktori értekezés. Szeged, kézirat.

SZINNYEI József

1891–1914 Magyar írók élete és munkái. <http://mek.oszk.hu/03600/03630>. (2018. július 17. 16:57)

SZ. KRISTÓF Ildikó

2012 Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok demonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. században. In Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, 309–345.

TAMÁS Ágnes

2014 Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. *Aetas* 29/3: 59–77.

TASNÁDI Kata

2014 Sajtó és fotó a sajtófotó előtt. A nyomtatott fotók megjelenése a magyar képes lapokban az 1880-as években. *Médiakutató* 15/4: 35–48.

TEFNER Zoltán

2002 Külpolitika, népcsoport, tömegtájékoztatás. *Valóság* 45/6: 33–60.

THOMAS, Samuel J.

1987 The Tattooed Man Caricatures and the Presidential Campaign of 1884. *Journal of American Culture* 10/4: 1–20.

T. HORVÁTH Attila

2008 Tippu Tip: egy birodalomépítő rabszolgakereskedő Kongóban. *Afrika Tanulmányok* 2/4: 54–55.

T. KISS Tamás

2012 A dualizmus kori Magyarország kultúr/politikai problémája: az analfabétizmus. *Szín* 17/2: 25–44.

TROUILLOT, Michel-Rolph

- 2003   *Global Transformations. Anthropology and the Modern World*. New York, Macmillan.
- VAN HOY, Milton S.
- 1973   Two Allusions to Hungary in Uncle Tom's Cabin. *Phylon* (1960–) 34/4: 433–435.
- WYLIE, Dan
- 1997   Violently Representing Shaka. *Mots Pluriels* 1/4.
<http://www.arts.uwa.edu.au/MotsPluriels/MP497dw.html> (2007. június 2. 22:07)